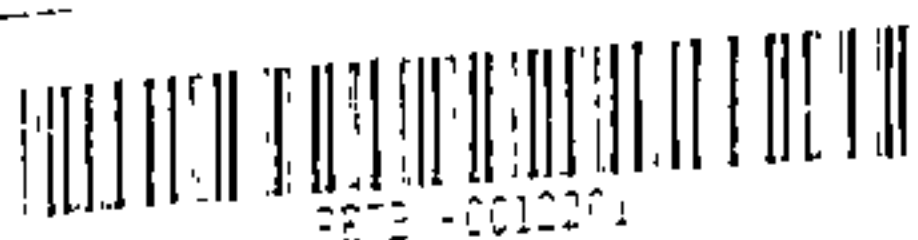
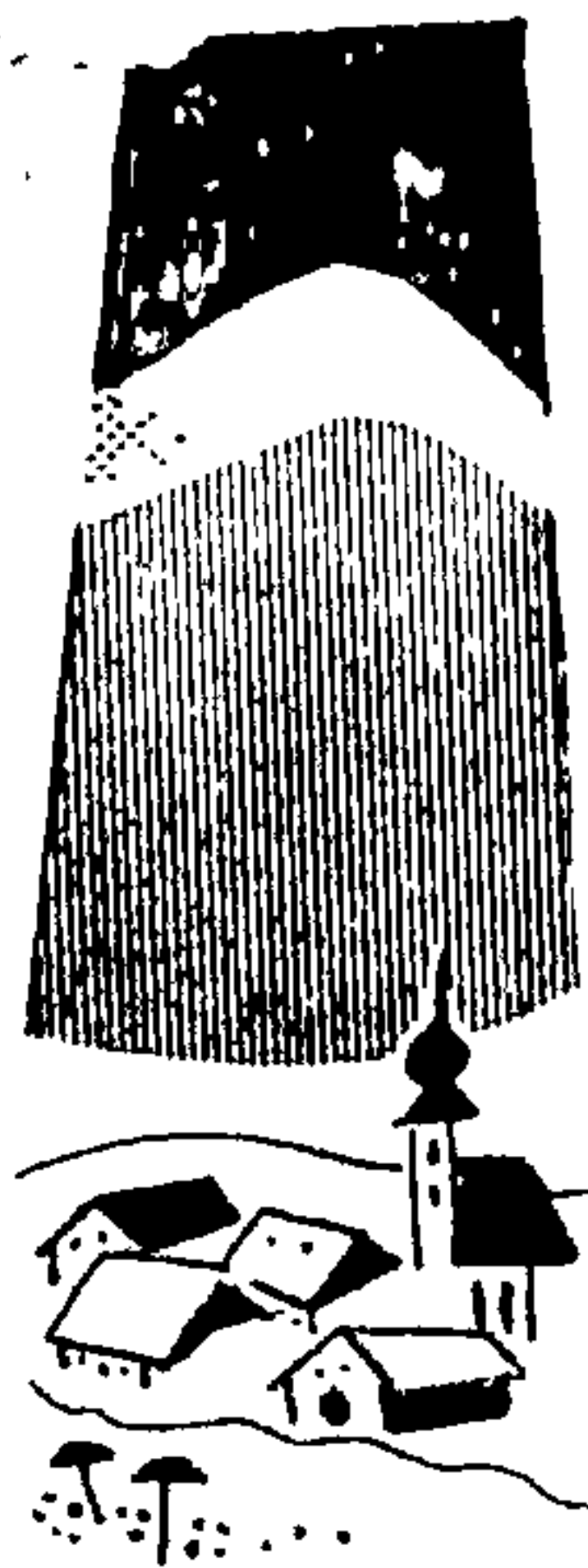

५२६५

स. प्र. सं. टापें
विषय १-५०१२५
सं. क्र. ३०८

REFB - 0012201

REFBK-0012201

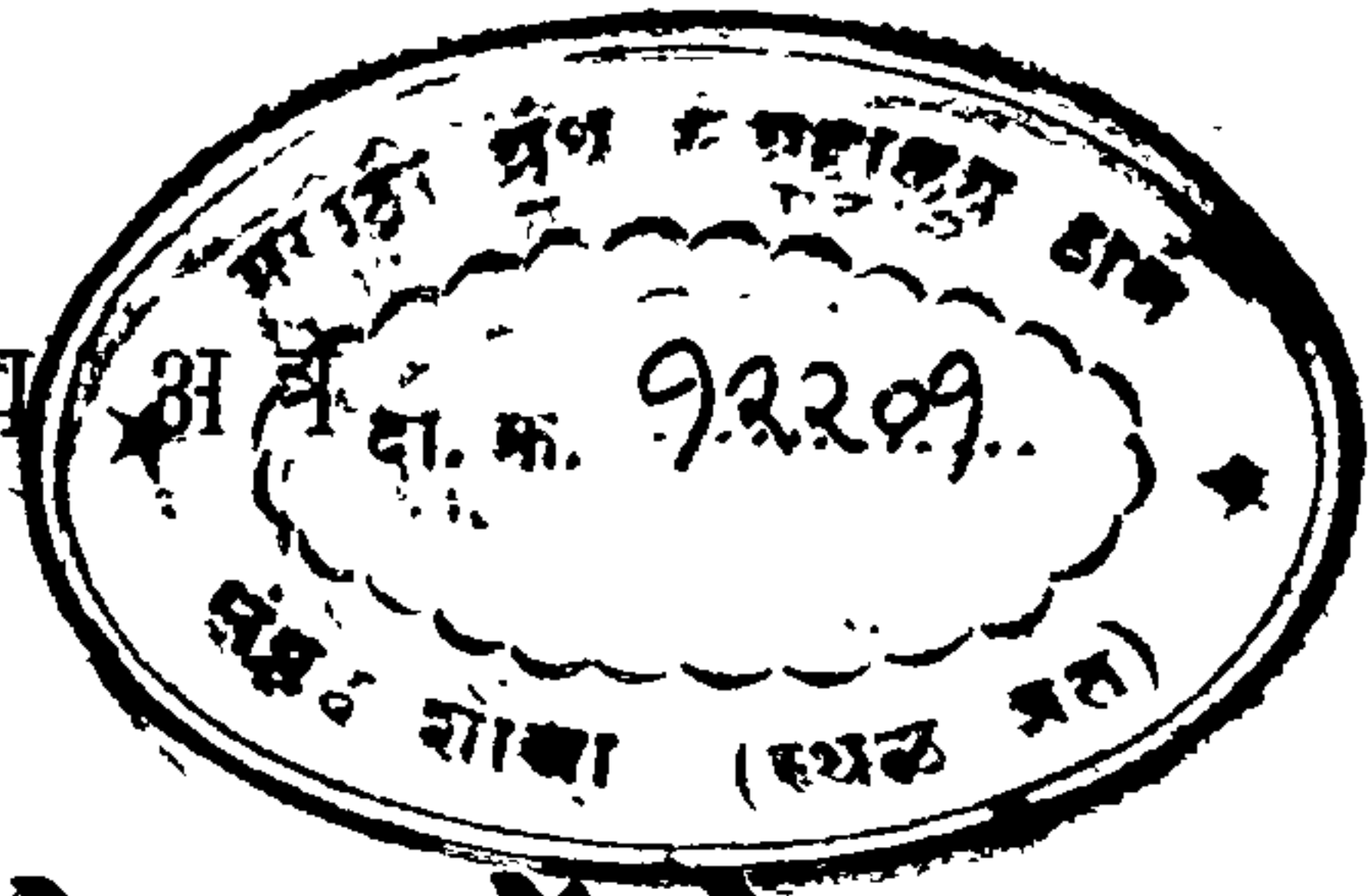
परचुरे

सैन १९६७

दा.म.

१२२०५

प्रल्हाद केशव

केल्याने दशाटन...

[प्रवासवर्णन]

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पत.

अनुक्रम ३१६७६... वि: क्र: ५१६७

क्रमांक ... ३०५६... नों: दि: २६/१०/७९

REF3K-0012201

REFBK-0012201

प्रकाशन क्रमांक : २४९

ग. पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर

गिरगांव, मुंबई ४

मूल्य सहा रुपये

प्रकाशक :

विष्णु गजानन परचुरे

ग. पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर

गोरेगांवकर चाळ, क्रमांक २

गिरगांव, मुंबई ४००

© १९६१, प्रल्हाद केशव अत्रे

आवृत्ति : पहिली

१-१०-१९६१

मुखपृष्ठसजावट :

केशव फडके

मुद्रक :

वि. पु. भागवत

मौज प्रिंटिंग ब्यूरो

खटाववाडी, मुंबई ४

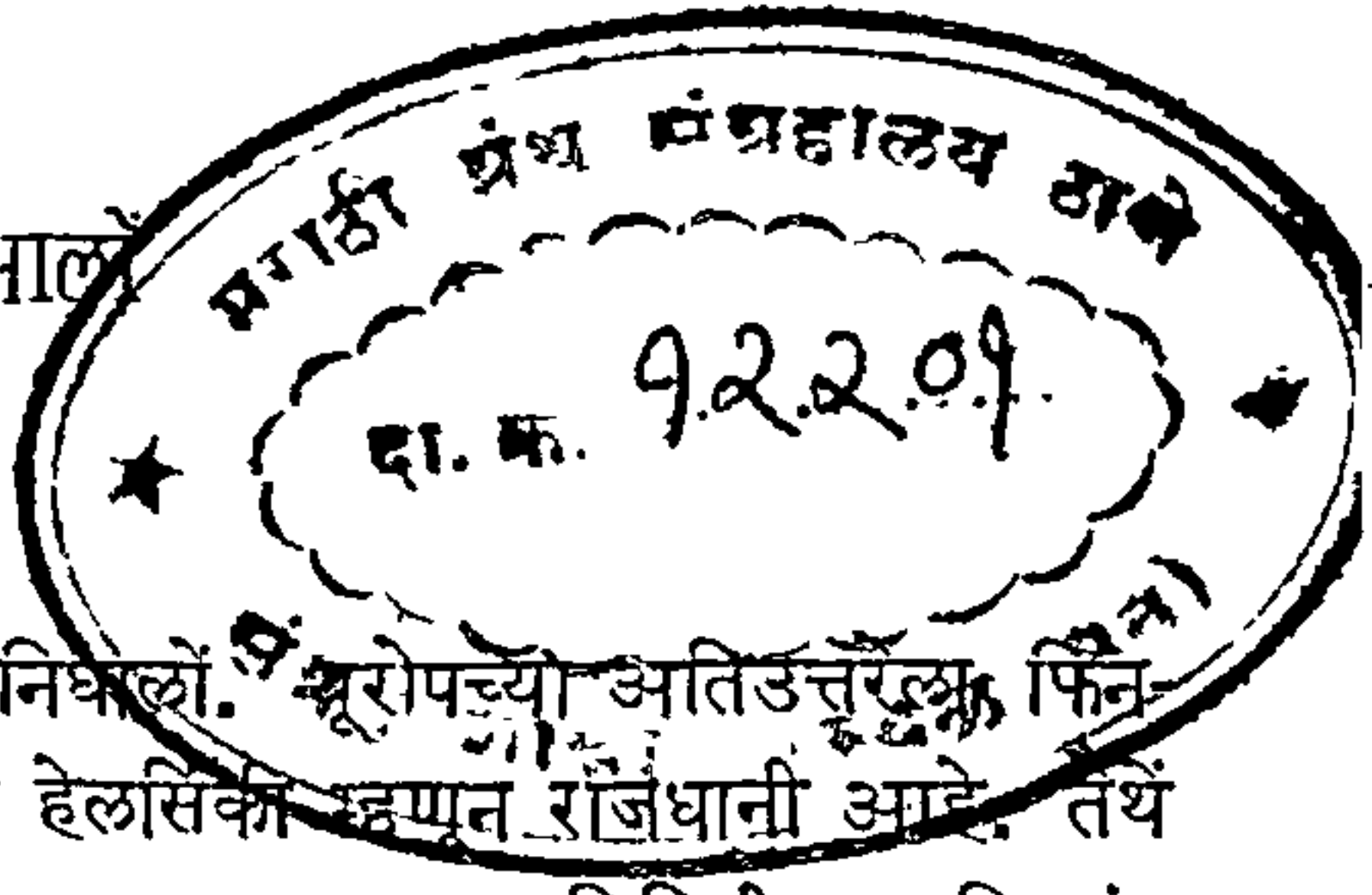
१. शांतियान्ना	१ - ८६
२. काश्मीर	८७ - ११८
३. ताशकंद	११९ - १६०
४. जपान	१६१ - २२७

१.

शांति यात्रा

१. विश्वशांतीची यात्रा करून आलो

जूनच्या चौदा तारखेला मी दिल्लीहून निघालो. युरोपच्या अतिउत्तरेल्या फिनलँड नांवाचा जो देश आहे, त्याची हेलसिंकी म्हणून राजधानी आहे. तिथे भरणाऱ्या 'विश्वशांति परिषदे'साठी भारतामधून नव्वद प्रतिनिधी पाठविण्यांत आले. त्यांपैकी मी एक होतो. कित्येक प्रतिनिधी आधीच गेले होते आणि काहीं अन्य मार्गांनी जाणार होते. एकाच विमानामधून एकत्र जाणारे असे आम्ही एकसष्ट जण होतो. भारताच्या बहुतेक सर्व भागांमधून हे प्रतिनिधी निवडण्यांत आले होते.

हेलसिंकीला आम्ही सोळा तारखेला सायंकाळी पोहोचलो. समुद्राने आणि हिरव्यागार झाडीने वेष्टिलेल्या हेलसिंकी शहराच्या एका सुरम्य उपनगरामधील विद्यार्थ्यांच्या सुंदर वसतीगृहामध्ये आमची राहाण्याची व्यवथा केली होती. चीन, जपान, कोरिया, व्हिएटनाम, जर्मनी आणि सिरिया या देशांतील प्रतिनिधींच्या राहाण्याची सोय आमच्या शेजारीच केलेली होती. भारतीय प्रतिनिधींचे नेतृत्व प्रा. दामोदर कोसंबी यांच्याकडे देण्यांत आले होते आणि मंडळाचे चिटणीस श्री. रमेशचंद्र हे होते.

विश्वशांति परिषद् सुरू होण्याला पांच दिवसांचा अवकाश होता. तेवढ्या काळांत आम्ही हेलसिंकी शहर आणि फिनलँडमधील कित्येक निसर्गसुंदर स्थळे बघून घेतलीं. हेलसिंकी शहरांत मागे 'ऑलिंपिक सामने' ज्या प्रचंड क्रीडांगणांत भरले होते त्याच्या समीप असलेल्या 'मेसुहाली' नांवाच्या विस्तीर्ण प्रदर्शनगृहांत ही विश्वशांति परिषद् भरणार होती. ह्या परिषदेसाठी जगामधल्या अडुसष्ट देशांतील अडुसष्ट प्रतिनिधी आलेले होते. त्यांमध्ये अनेक विश्वविख्यात शास्त्रज्ञ, राजकारणी, लेखक, शिक्षणशास्त्रज्ञ, कलावंत, धर्मगुरू, उद्योगपती आणि समाजधुरीण समाविष्ट झालेले होते. शास्त्रज्ञांत रशियाचे व्हिक्टर अंबर्सुमियान, मिसेस लेवेद्वा, प्रो. नेसमेयानोव्ह, इंग्लंडचे प्रो. चर्चिल, आर्नाट, जर्मनीचे हेवमान, पोलंडचे प्रो. इनफील्ड, जपानचे प्रो. शिनोबु, प्रो. शोवेई, हंगेरीचे प्रो. सिमोन्या, फ्रान्सचे प्रो. फ्रेडरिक जोलि-

यत-क्युरी (नोबेल प्राईझमन) आणि भारताचे प्रो. मेघनाद सहा हे होते. राजकारणी नि समाजधुरीणांत रशियाचे इलिया एहरेनबर्ग, कान्नेइचूक, प्राव्हडाचे उपसंपादक झुकोव्ह, फ्रान्सचे सात्रे, इंग्लंडच्या मिसेस बॅथॉर्प, डी. एन्. प्रिट, चीनचे माओ दून, कूओ-मो-जो, जपानचे नाकाकुवा सुमिओ, कोरियाच्या मॅदाम पाक देन आई, मेक्सिकोचे जनरल कॉरोना, ही मंडळी होती. कलावंतांमध्ये जर्मनीचे शिल्पकार ग्राएट्झ, इंग्लंडचे चित्रकार हर्मान, पोलंडच्या वाद्यकार बार्बारा हेसे-बी-कावस्का, रशियाचे चित्रपटदिग्दर्शक अलेक्झांड्राव्ह आणि नाट्यनिर्माते अब्रोत्साव हे होते. केवळ निरीक्षक म्हणूनहि निरनिराळ्या राष्ट्रांतले मोठमोठे पुरुष आलेले होते. सर्व देशांतील सर्व पक्षांचे, सर्व पंथांचे, सर्व धर्मांचे आणि सर्व विचारांचे प्रतिनिधी ह्या परिषदेसाठीं आलेले होते. जागतिक महापुरुषांचा एवढा विराट मेळावा प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पहावयास मिळणें हें एक परम भाग्यच होय.

ही परिषद् विश्वशांति समितीनें बोलावली होती. ती बोलावण्याचें कारण म्हणजे अणुयुद्धाचें भयानक संकट प्रत्येक देशावर, प्रत्येक घरावर अन् प्रत्येक माणसावर आज प्रकटपणें येऊं पहात आहे, हें होय. जगांतील प्रमुख राष्ट्रे आपलें शस्त्रबळ कमी करण्याऐवजीं तें वाढवूं लागलीं आहेत. निरनिराळ्या राष्ट्रांचे लष्करी गट तयार होऊं लागले आहेत, आणि एकमेकांना उघडपणें धमक्या देऊं लागले आहेत. जर्मनीचें पुन्हा शस्त्रीकरण, फॉर्मोसाची स्फोटक घटना, निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या जनतास्वातंत्र्यामध्ये इतर राष्ट्रांकडून होणारा हस्तक्षेप, यामुळें जगाच्या स्वास्थ्याला अनेक ताण बसूं लागले आहेत. ह्या गोष्टी जगांतील विचारी माणसांनीं उघड्या डोळ्यांनीं अशाच पहात बसावयाच्या का ? अणुयुद्धांत संभवणाऱ्या राक्षसी मानवसंहाराची कल्पनादेखील असह्य आहे. अशा परिस्थितींत जगांतील सर्व जनतेची एक प्रचण्ड शांतता आघाडी निर्माण करून मानवजातीवर येऊं पहाणाऱ्या ह्या संकटाला पायबंद घालावयाचा हा या विश्वशांति परिषदेचा उद्देश होता.

भारतामधील बहुसंख्य जनतेला आगामी युद्धाचें भय तितक्या तीव्रतेनें वाटत नाहीं. त्यामुळें शांततेची आघाडी उघडण्याची आवश्यकता तेवढ्या निकडीनें तिला भासत नाहीं. मागील दोन्ही महायुद्धांत प्रत्यक्ष झळ अशी भारताला फारच थोडी लागली. किंबहुना युद्धकाळांत व्यापारी, कारखानदार आणि भांडवलवाले ह्यांनीं एवढा पैसा केला नि नफा मिळविला कीं, त्यांना युद्ध म्हणजे आपत्ति वाटण्याऐवजीं एक पर्वणीच वाटते.

शांततेची मोहीम म्हणजे अमेरिकेविरुद्ध कम्युनिस्टांनी चालविलेली एक चळवळ असा प्रचार ही मंडळी पुष्कळ दिवसांपासून करित आहेत. त्याचा प्रतिकूल परिणाम भारतातील प्रमुख राजकीय पक्षांवर आणि पर्यायाने जनतेवर झाला असल्यास नवल नाही. शांततेच्या संघटनेबद्दल आणि शांतिघोषणेवर सह्या मिळवण्याच्या चळवळीबद्दल व्यक्तिशः माझे देखील अनुकूल मत नव्हते. पण हेलसिंकीच्या विश्वशांति परिषदेत जमा झालेल्या महापुरुषांचा तो प्रचंड मेळावा पाहून आणि तिसऱ्या महायुद्धाच्या संभाव्य संकटाविरुद्ध जगातील जनतेची शांतता आघाडी उघडण्याबद्दल त्यांनी जो अत्यंत प्रभावी आणि हृदयविदारक युक्तिवाद केला तो ऐकून ही चळवळ कोणत्याही एका राजकीय पक्षाची वा राष्ट्राची नसून ती मानवजातीच्या कल्याणासाठी तळमळणाऱ्या जगामधल्या सर्व प्रामाणिक विचारवंतांची आहे ह्याविषयी माझी मनोमन खात्री पटली.

ही परिषद बावीस जून ते एकोणतीस जून अशी सात दिवस भरली. विश्वशांति समितीचे अध्यक्ष प्रा. फ्रेडरिक जूलिएट-क्युरी (नोबेल प्राईझमन) ह्यांनीच ह्या परिषदेचे अध्यक्षीय भाषण केले. जगामधील अनेक श्रेष्ठ व्यक्तींकडून ह्या परिषदेला असंख्य संदेश आले होते. त्यांत बटँड रसेल ह्यांचा संदेश विशेष उल्लेखनीय होता. त्यांनी असे लिहिले होते की 'मानवजातीच्या इतिहासांत मानवापुढे अशी समस्या निर्माण झालेली नव्हती. युद्धाचा उघडपणे प्रतिकार तरी करा, नाही तर सर्व मानवजातीच्या संहाराला तरी तयार व्हा. अँग्युयुद्धांत जय कोणाचाही होणार नाही. कारण मागे शिल्लकच कोणी उरणार नाही. म्हणून आपणाला कोणती शांतता पाहिजे ह्याचा मानवाने विचार करावा. सहकारांतून निर्माण होणारी शांतता वा सर्वसंहारामुळे होणारी स्मशानशांतता?' जगातील उभय गटांत सलोखा निर्माण करण्याच्या कामी पुढाकार घेण्याच्या दृष्टीने भारत हा एकच देश आहे अशी अर्ल रसेल ह्यांनी सूचना केलेली होती. ती ऐकून सभागृहांत टाळ्यांचा गननभेदी निनाद झाला. किंबहुना जगामध्ये शांतता प्रस्थापित होण्याच्या दृष्टीने भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि चीनचे पंतप्रधान चाऊ-एन-लाय ह्यांनी मान्य केलेल्या 'पंचशीला' घोषणेचा या परिषदेच्या वातावरणावर फारच मोठा परिणाम झालेला होता. त्यामुळे नेहरूंच्या, भारताच्या किंवा चीनच्या नांवाचा जेव्हां जेव्हां उल्लेख होई तेव्हां तेव्हां सर्व सभा हर्षनिर्भर होऊन टाळ्या वाजवीत असे.

अध्यक्षीय भाषण आणि संदेशवाचन झाल्यानंतर सर्व सभासदांकडून

अध्यक्षीय मंडळ (Presidium) निवडण्यांत आले. आणि नंतर प्रत्येक राष्ट्राच्या प्रमुख प्रतिनिधींचीं शांततेच्या पुरस्काराचीं भाषणे सुरू झालीं. हीं भाषणे अर्थातच त्या त्या देशाच्या राष्ट्रभाषेतून झालीं. तथापि, श्रोत्यांना समजत असलेल्या भाषेमध्ये त्या भाषणांचा अनुवाद त्याच क्षणीं ऐकू येण्याची अद्भुत व्यवस्था केलेली असल्यामुळे सर्वांच्या प्रतिक्रिया एकाच वेळीं एकाच तालावर होत असत. प्रत्येक श्रोत्याच्या टेबलावर एक ध्वनियंत्र ठेवलेलें होतें, तें कानामध्ये अडकवून बसावयाचें. कोणत्याहि भाषेतल्या भाषणाचा अनुवाद सहा भाषांमधून होत असे. इंग्रजी, जर्मन, रशियन, चिनी, एस्पॅरंटो आणि स्पॅनिश. ह्या भाषेच्या नांवाची छिद्रपट्टी उजव्या हाताला असे. हव्या असेल त्या छिद्रांत ध्वनियंत्राची खीळ घातली कीं, त्या त्या भाषेत वक्त्याच्या भाषणाचा अनुवाद ऐकू येत असे.

व्यासपीठाच्या समोर सभागृहाच्या दुसऱ्या टोंकाला कांचेच्या बंद खोल्यांमध्ये भाषापंडितांचें एक सैन्यच्या सैन्य बसलेलें असे. त्यांची ही सर्व करामत होती. सभागृहांत सर्व राष्ट्रांचे, सर्व धर्मांचे, सर्व वंशांचे, आणि सर्व वर्णांचे लोक होते. पण प्रत्येक जण आपापलें वैशिष्ट्य आणि व्यक्तिमत्त्व जणुं कांहीं विसरून गेलेला होता. सर्वांच्या अंतःकरणामधून स्नेहभावाचा नि भ्रातृप्रेमाचा सुगंध नुसता दरवळून राहिला होता. भाषा कळो न कळो, प्रत्येक प्रतिनिधि दुसऱ्याला हंसून अभिवादन करी, हस्तांदोलन करी, आलिंगन देई. निरनिराळ्या वस्तू भेट देई. नांवे नि पत्ते टिपून घेई. प्रत्यक्ष पाहिल्याखेरीज वा अनुभव घेतल्याखेरीज ह्या अपूर्व सौहार्दाचें वर्णनहि करतां येणें शक्य नाहीं. सात दिवस सर्व प्रतिनिधी एका विलक्षण आनंदाच्या डोहांत डुबत होते. भाषण करण्यास कोणीहि प्रतिनिधि आला कीं, सर्व सभागृहामधून टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट होई; आणि हा प्रतिनिधि जर विशेष प्रख्यात असेल किंवा तो एखाद्या अलीकडेच दास्यमुक्त झालेल्या राष्ट्राचा प्रतिनिधि असेल तर सर्व सभागृह उठून उभें राही आणि तीनचार मिनिटें टाळ्यांचा गजर करी. चीनच्या नि भारताच्या प्रतिनिधींच्या भाषणांच्या वेळीं तर टाळ्यांनीं जवळजवळ उच्चांकच मोडला.

परिषदेपुढें एकदम सात महत्त्वाचे विषय होते. (१) अणुशस्त्रें आणि निःशस्त्रीकरण, (२) लष्करी गट आणि सुरक्षितता, (३) राष्ट्रीय सार्वभौमत्व नि शांतता, (४) आर्थिक आणि सामाजिक समस्या, (५) सांस्कृतिक सहकार्य, (६) शिक्षण प्रश्न आणि तरुण आणि (७) शांतता आघाडीचें बलसंवर्धन. ह्या

विषयांच्या अनुरोधाने सात समित्या (Commissions) नेमण्यांत आल्या. सभासदांच्या आवडीचा जो विषय असेल त्या समितींत त्यांना भाग घेता येत असे.

परिषदेचे खुले अधिवेशन दुपारच्या वेळीं भरे. तर सकाळीं भागसमितीचे काम चाले; भारतीय प्रतिनिधींनीं सर्व समित्यांमध्ये केवळ उत्साहानेच नव्हे तर प्रामुख्याने भाग घेतला. 'अणुशस्त्रं आणि निःशस्त्रीकरण' समितीचे तर डॉ. मेघनाद सहा हे अध्यक्षच होते. समितीने आपापल्या विषयासंबंधीं विचारपूर्वक केलेले तपशीलवार ठराव खुल्या अधिवेशनापुढे मांडून मंजूर करून घेण्यांत आले आणि नंतर परिषदेतर्फे जगांतील सर्व लोकांना उद्देशून शांततेचे एक आवाहन काढण्यांत आले. 'हेलसिंकी अपील' असे त्याला नांव देण्यांत आले. त्याचा सारांश असा : "विश्वशांतता परिषदेत अडुसष्ट राष्ट्रांचे प्रतिनिधी एकत्र आले. अनेक मतभेद आणि विविध दृष्टिकोण असतांनाहि महत्त्वाच्या प्रश्नांसंबंधीं एकमत होऊं शकतें आणि वाटाघाटीने प्रत्येक वेळीं अनेक समस्या सोडवितां येतात हे या परिषदेने सिद्ध केले. पाशवी शक्तीच्या, लष्करी गटाच्या, शस्त्रास्त्रांच्या शर्यतीच्या आणि भयानक अणुयुद्धाच्या विरुद्ध आतां जग जागृत झालेले आहे. एकाच खंडामधील भिन्न राजकीय पद्धतीच्या राष्ट्रांमध्ये सलोखा नांदूं शकतो हे बांडुंग परिषदेने दाखविलेले आहे. तथापि जगांतील 'शीत युद्धा'चे वातावरण अद्यापि कमी झालेले नाही. म्हणून जगांतील सर्व शांतता-शक्तींनीं संघटित होऊन राष्ट्राराष्ट्रांमधील भेदाचीं आणि अविश्वासाचीं पटले काढून टाकण्याची पराकाष्ठा केली पाहिजे, तरच जगांत शांततेचे राजकारण विजयी होईल. प्रयत्नांतीं हळूहळू जगांतील सर्व विरोध दूर होईल आणि जनतेच्या आकांक्षा विजयी होतील!" विश्वशांतीच्या गगनभेदी जयजयकारांत आणि भ्रातृभावाच्या हृदयस्पर्शी प्रदर्शनांत परिषदेचे सात दिवसांचे काम समाप्त झाले.

हेलसिंकीला आम्ही जवळजवळ पंधरवडा काढला. फिनलँड हा अतिशय थंड प्रदेश आहे. वर्षातून नऊदहा महिने येथे कडक हिवाळा असतो. म्हणून उन्हाळ्याच्या दोन महिन्यांच्या अल्पकाळांत तेथील लोकांच्या उत्साहाला नि आनंदाला विलक्षण भरती येते. या ऋतूंत सूर्य रात्रीं अकराच्या—सुमारास मावळतो आणि पहांटे दोन अडीचच्या सुमारास उगवतो. म्हणजे ह्या काळांत रात्र जवळजवळ नसतेच. चोवीस जून रोजीं सर्वांत मोठा दिवस असतो. तो दिवस फिनलँडमधले लोक राष्ट्रीय सणासारखा साजरा करतात. उघड्या नाटक-

गृहामधलीं नाटकें हें ह्या दिवसांतलें लोकरंजनाचें एक प्रमुख साधन आहे. विश्वशांति परिषद् चालू असतांना अशीं अनेक नाटकें मला पहावयाला मिळालीं.

परिषद् संपल्यानंतर सोव्हिएत सरकारच्या आमंत्रणावरून आमचें भारतीय शांतिमंडळ रशियाकडे निघालें. हेलसिंकीहून आम्ही आगगाडीनें लेनिनग्राडला गेलों. शांततेच्या संघटनेबद्दल जसे अनेक पूर्वग्रह होते, त्याच्यापेक्षां कितीतरी पटीनें अधिक गैरसमज आमच्या मनामध्ये रशियाबद्दल होते. म्हणून रशियाच्या हद्दींत पाऊल टाकतांना अनेक तऱ्हेच्या जिज्ञासा डोक्यांमधून डोकावूं लागल्या. पण रशियन प्रदेशांतील पहिल्याच स्टेशनांत जेव्हां आमची गाडी थांबली आणि हातांत रंगीवेरंगी फुलांचे गुच्छ घेऊन सस्मित मुखांनीं अनेक रशियन स्त्रीपुरुष आणि मुलें जेव्हां आमच्या स्वागतासाठीं प्लॅटफॉर्मवर उभीं असलेलीं आम्हीं पाहिलीं तेव्हां आम्ही सर्दच झालों.

आम्ही गाडींतून खालीं उतरतांच सर्व बाजूनीं सस्मित वदनांचा, हस्तांदोलनांचा नि फुलांचा आमच्यावर असा कांहीं मारा झाला कीं, कांहीं विचारूं नका. 'मिरू मिर !' म्हणजे 'विश्वशांति शिंदानाद' च्या सर्वत्र गर्जना उठल्या. आम्ही वेड्यासारखे सभोंवार बघतच राहिलों. सर्व प्लॅटफॉर्म रशियन स्त्रीपुरुषांनीं गजबजून गेला. स्टेशनची इमारत अत्यंत प्रशस्त आणि शोभिवंत होती. भिंतीवर रशियन क्रांतीचीं स्फूर्तिदायक शिल्पचित्रें कोरलेलीं होतीं. एका दालनांत सर्वत्र मेजांवर मुबलक खाद्यपदार्थ रचून ठेवलेले होते.

खिशांत रशियन नाणीं नव्हतीं. म्हणून आपल्याला येथें आहार कसा करतां येईल असा संकोच मनांत क्षणमात्र उत्पन्न झाला. पण रशियन हद्दींत पाऊल टाकल्यानंतर आतां आपण 'सरकारी पाहुणे' आहोंत हें जेव्हां आम्ही भारतीय प्रतिनिधींनीं एकमेकांना डोळ्यांनीं सुचविलें, तेव्हां क्षणभरहि न थांबतां सर्वजण खाद्यपदार्थांवर तुटून पडले. रशियन लोकांच्या सद्भावनेचा आणि आदरातिथ्याचा पहिल्याच मुक्कामांत जो अनुभव आला तो पुढें प्रत्येक ठिकाणीं जास्त जास्त वाढतच गेला.

पंडित नेहरू हे तर भारताचे पंतप्रधानच आहेत. तेव्हां त्यांचा सत्कार रशियन जनतेनें प्रचंड प्रमाणावर करावा ह्यांत आश्चर्य करण्यासारखें कांहींच नव्हतें. पण आमच्या 'शांतता शिष्टमंडळा'चा सत्कार देखील मोठमोठ्यांनीं हेवा करावा अशा थाटामाटानें होत गेला. ह्याचें प्रमुख कारण म्हणजे 'शांतते'-

बद्दल रशियन जनतेला जिन्हाळा वाटतो. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी 'स्वराज्य' किंवा 'स्वातंत्र्य' ह्या शब्दांचा उच्चार होताच भारतीय जनतेच्या अंगावर जसे हर्षरोमांच उभे राहात असत, तसा 'शांतता' किंवा 'मीर' ह्या शब्दांच्या उच्चारानें रशियन जनतेच्या मनावर आज परिणाम होतांना दिसतो.

मागील युद्धाच्या भयानक स्मृती रशियन जनतेच्या अंतःकरणांत आज जागृत आहेत. त्यामुळें, 'युद्ध' म्हटलें कीं त्यांच्या अंगावर कांटा उभा राहतो आणि शांतता म्हटली कीं, त्यांचीं मनं आनंदानें बेहोष होतात. भारतीय जनतेला रशियन लोकांच्या या मनःस्थितीची कल्पना येणें कठीण आहे. आम्ही हेलसिंकीच्या शांतता परिषदेला जाऊन आलेले शांततेचे यात्रेकरू आहोंत आणि शांततेचा संदेश घेऊन रशियांत आतां संचार करीत आहोंत ही जाणीव प्रत्येक रशियन स्त्रीपुरुषाच्या अंतःकरणांत जागी होती. म्हणून आम्हांला पाहतांच ते आपलें देहमान विसरून जात. दुसरी गोष्ट अशी कीं, भारतीयांबद्दल रशियन जनतेला मनापासून आपलेपणा वाटतो ह्यांत कांहीं संशय नाही. ह्याचा प्रत्यय रशियांत गेल्यावांचून यावयाचा नाही.

वर्णभेदाची यत्किंचितहि भावना रशियन माणसाच्या मुद्रेवर किंवा वर्तनांत दिसून यावयाची नाही. कारण सोव्हिएट संघराज्यांत अनेक वंशांचे नि वर्णांचे प्रजाजन समाविष्ट झालेले असल्यानें सर्वांशीं समतेनें आणि प्रेमभावानें कसें वागावें याची त्यांना साहजिक संवय झालेली आहे. शांततेच्या आघाडींत चीनप्रमाणेंच भारतानें आपल्याशीं सहकार्य करावें असें रशियन जनतेला अंतःकरणापासून वाटतें. म्हणून तिला भारताबद्दल विशेष आकर्षण वाटतें.

इंग्रज किंवा अमेरिकन लोकांना भारतीयांबद्दल कितीहि स्नेहभाव वाटला, तरी इतक्या मनमोकळेपणानें आणि निःसंकोचपणें ते भारतीयांशीं सलगी करणें सर्वस्वीं अशक्यच आहे. कारण वर्णभेदाची भावना त्यांच्या अंतःकरणांमधून समूळ नष्ट होणें कठीणच आहे. पण रशियन जनतेनें या भावनेवर फार मोठा विजय मिळवला आहे ह्यांत शंका नाही. एवढेंच काय, पण भारतांतल्या निरनिराळ्या राज्यांमधले प्रजाजनसुद्धां—आपण—एकमेकांशीं एवढ्या प्रेमानें वागत नाही, असें रशियन जनतेचा आमच्याबद्दलचा प्रेमळपणा बघून मला वाटल्याखेरीज राहिलें नाही.

आम्ही लेनिनग्राडला पोहोंचलों, तेव्हां आमच्या स्वागतासाठीं अक्षरशः हजारों लोक प्लॅटफॉर्मवर आणि स्टेशनाव्हाहेर जमा झालेले होते. टाळ्यांचा

कडकडाट आणि फुलांचा वर्षाव ह्यांनीं आम्ही दिपून गेलों. स्टेशनाविहेर लेनिनच्या प्रचंड पुतळ्यासमोर तांबडतोत्र सत्कारसभा भरविण्यांत आली. ह्या सभेला पंचवीस ते तीस हजार लोक उपस्थित होते. घोषणा आणि टाळ्या ह्यांना मुळीं मर्यादाच राहिली नाहीं. दोन अडीच तास हा सभेचा कार्यक्रम उभ्या उभ्यानेंच चालला होता. रशियन जनतेला व्याख्यानें ऐकण्याचा नि टाळ्या वाजविण्याचा भारतीय जनतेएवढाच नाद आहे असें त्या क्षणीं मला कळून आलें. रशियासारख्या हजारां मैल दूर असलेल्या परदेशांत आमच्या-सारख्या सामान्य भारतीय नागरिकांचा एवढा टोलेजंग सत्कार होऊं शकेल ह्या गोष्टीवर स्वप्नांत देखील मीं पूर्वी विश्वास ठेवला नसता.

भारतीयांची आदरातिथ्याबद्दल ख्याति असल्याचें आपण मोठ्या गर्वानें बोलतो. पण ही ख्याति निरर्थक आहे. पाहुणचाराच्या बाबतींत रशियन लोकांचा कोणी हात धरूं शकेल असें मला कांहीं वाटत नाहीं. संख्येनें आम्ही कांहीं थोडेथोडेके नव्हतो. चांगले साठसत्तर जण होतो. प्रत्येकाचे पोषाख निराळे, वागणें निराळें, आहार निराळा. पण कोणाला यत्किंचितहि त्यांनीं कोठें कमी पडूं दिलें नाहीं. शहरांतल्या सर्वोत्कृष्ट हॉटेलमध्ये सर्वांची उतरण्याची व्यवस्था केली जात असे. हॉटेलांत कसें वागावें, कसें चालावें किंवा कसें खावें ह्याची आम्हांपैकीं पुष्कळांना कल्पना नव्हती. आमचें आम्हांलाच हंसूं येई. पण आमच्या यजमान मंडळींनीं वृत्तींत किंवा वर्तनांत जरांसुद्धां फरक दाखवला नाहीं.

सर्वांत मुख्य अडचण म्हणजे भाषेची. आमच्यामध्ये असे कांहीं लोक होते कीं, ज्यांना इंग्रजी येत नव्हतें आणि हिंदी पण येत नव्हतें. पण त्यांना सुद्धां भाषेची अडचण रशियांत कुठेंहि भासली नाहीं. कारण इंग्रजी बोलणारे रशियन दुभाषी जसे आमच्याबरोबर वावरत होते, त्याप्रमाणें भारताच्या बहुतेक सर्व भाषा उत्तम तऱ्हेनें जाणणाऱ्या आणि बोलणाऱ्या दुभाष्यांचें एक टोळकेंहि आमच्या दिमतीला देण्यांत आलेलें होतें. हिंदी, उर्दू, पंजाबी आणि बंगाली भाषा बोलणारे रशियन स्त्रीपुरुष बघून आम्ही तर स्तिमितच झालों. एवढेंच नव्हे तर मराठी व्याकरणशुद्ध जाणणारी एक रशियन मुलगी जेव्हां लेनिनग्राड-मध्ये मला भेटली तेव्हां मी तर चकितच झालों. तिच्या हातांत हरि नारायण आपट्यांची 'मी' ही कादंबरी होती. त्याबरोबर कोणी तरी महाराष्ट्रीय मुलगी भेटावी असा मला आनंद झाला.

ह्या मुलीचें नांव 'ततियाना कतेनिना.' ततियाना ऊर्फ तान्या ही विद्यार्थिनी

लेनिनग्राडच्या विश्वविद्यालयांत पौर्वात्य भाषा शाखेंत अभ्यास करते आहे. संस्कृत, हिंदी आणि मराठी भाषेचें तिला उत्तम आकलन आहे. ती सध्यां मराठी भाषेचें व्याकरण लिहिण्यांत गुंतली आहे. खांडेकर आणि माडगूळकर हीं नांवे जेव्हां मी तिच्या तोंडून ऐकलीं तेव्हां मी स्वप्नांत आहे का जागा आहे हेंच मला कळेना. लेनिनग्राडच्या पांचसहा दिवसांच्या मुक्कामांत ती सतत माझ्या सान्निध्यांत होती. मराठीमधून बोलतांना ती अडखळते, पण लिहिते इतकी शुद्ध आणि सुरेख कीं तिचें कौतुक करावें तेवढें थोडेंच आहे. (ती आतां माझ्याशीं मराठींतून पत्रव्यवहार करते.)

लेनिनग्राडप्रमाणेंच मॉस्कोलाहि भारतीय भाषा बोलणारे अनेक तरुण स्त्रीपुरुष आम्हांला भेटले. भारतीय भाषा, संस्कृति आणि साहित्य यांचा अभ्यास करण्याचा रशियामध्यें फार मोठा प्रयत्न चाललेला आहे यांत शंका नाही. मॉस्को विश्वविद्यालयानें हजार-पंधराशें पानांचा 'हिंदी-रूसी' शब्दकोश बनविलेला पाहून तर मी थक्कच झालों. त्याची एक प्रत मला त्यांनीं भेट दिलेली आहे.

लेनिनग्राड आणि मॉस्को ह्या शहरांमध्ये आम्हीं जास्तींत जास्त वेळ घालविला. रोज सकाळीं न्याहारी करून आठ साडेआठ वाजतां बसगाड्यांतून आम्ही निघत असूं. विषयाच्या आवडीप्रमाणें तीन गटांत आमची विभागणी करण्यांत आलेली होती. प्रत्येक गटाबरोबर चारपांच दुभाषी असत. जें स्थळ किंवा जी संस्था आम्ही पाहावयाला जात असूं त्याचें इत्थंभूत वर्णन करून सांगणारी मंडळी निराळी असत. त्या बहुतेक तरुण मुली किंवा स्त्रियाच असत. त्यांच्या रशियन भाषणाचा अनुवाद आमचे दुभाषी इंग्रजी किंवा हिंदी भाषेमध्ये करीत असत. लेनिनग्राड आणि मॉस्को ह्या शहरांमधील किंवा त्यांच्या परिसरामधील जेवढ्या म्हणून महत्त्वाच्या गोष्टी पाहतां येण्यासारख्या होत्या तेवढ्या आम्हीं पाहून घेतल्या. जेवढी म्हणून माहिती विचारण्यासारखी होती तेवढी आम्हीं विचारून घेतली. अमूक एक गोष्ट आम्ही तुम्हांला दाखविणार नाही किंवा अमूक एक माहिती आम्ही तुम्हांला सांगणार नाही अशा अर्थाचें वर्तन किंवा भाषण आम्हांला कुठेंहि पाहावयाला किंवा ऐकावयाला मिळालें नाही. किंबहुना जेवढें म्हणून तुम्हांला पाहतां येईल तेवढें पाहा आणि आम्ही जें करतो आहों तें सांगा तुम्हांला आवडतें कीं नाही तें, हीच वृत्ति सर्वत्र आढळून आली.

रशियांतला सर्व कारभार 'पोलादी पडद्या' आड चाललेला असतो, रशिया हें एक पोलिसी राज्य आहे, तेथील लोक सरकारच्या धाकांत सदैव थरथर

३१.६.६६... दि: ...

अनुक्रम ३१.६.६६... दि: ... प्रवाश

कांपत असतात आणि कोणत्याहि तऱ्हेचें स्वातंत्र्य म्हणून त्यांना नसतें, हा जो प्रचार रशियाच्या विरुद्ध एकसारखा चाललेला असतो त्यांत सुतराम् तथ्य नाहीं, ही गोष्ट रशियांत प्रत्यक्ष हिंडून आल्याखेरीज कळणार नाहीं. रशियन लोकांसारखे मनमोकळे, आनंदी आणि प्रेमळ लोक पाश्चात्य देशांत क्वचितच आढळून येतील. पांच मिनिटांच्या आंत त्यांच्याशीं दोस्ती जमते. आम्ही जेथें जेथें म्हणून जात असूं तेथें तेथें रशियन स्त्रीपुरुषांचे थवेच्या थवे जमत. ह्यांपैकीं कित्येक लोक आपल्याजवळ असतील त्या वस्तू आम्हांला भेट म्हणून देऊन टाकीत. असा अनुभव आजपर्यंत मला कुठेंहि आलेला नाहीं. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंतच्या आमच्या रोजच्या दौऱ्यांत ऐतिहासिक स्थळें, इमारती, शाळा, कारखाने, प्रदर्शनें, वस्तुसंग्रहालये, मजुरांचीं घरे, संस्कृतिमंदिरे, सामुदायिक शेतें, अशा किती तरी गोष्टी आम्ही पाहात असूं. चालतां चालतां आणि हिंडतां हिंडतां पाठीचे आणि पायांचे तुकडे पडतात कीं काय, एवढी मेहनत होई. त्यानंतर रात्री कुठल्या तरी प्रसिद्ध नाटकगृहांत जाऊन नाटकें, ऑपेरा, बॅले किंवा जलसे पाहावयाचे अन् मग रात्रीं बारा वाजतां घरीं आल्यावर जेवून झोंपावयाचें. रशियाच्या संबंध मुक्कामांत रात्रीं चार तासांपेक्षां अधिक झोंपावयास मिळालें नाहीं.

मॉस्कोहून आम्ही विमानानें उझबेकिस्तानला आलों. उझबेकिस्तान हें सोव्हिएट संघांतलें एक आशियाई राज्य आहे. त्याची राजधानी ताशकंद. मॉस्कोपासून ताशकंद दोनअडीच हजार मैल दूर आहे. सकाळीं सात वाजतां आम्ही विमानांत बसलों ते संध्याकाळीं उतरलों. कांहीं वर्षांपूर्वी अत्यंत मागासलेल्या स्थितींत असलेलें हें आशियाखंडांतील मुसलमानी राष्ट्र आज सोव्हिएट व्यवस्थेखालीं सुधारणेच्या शिखरावर जाऊन बसलेलें आहे. ताशकंदला आमचा पांच दिवसांचा मुक्काम होता. एक दिवस आम्ही समरकंदला जाऊन आलों. तैमूरलंगा-मुळें समरकंद हें भारताच्या चांगल्याच परिचयाचें आहे. पुन्हा मॉस्कोला परत येऊन आम्ही युक्रेनियांत कीएव्ह येथें गेलों. तेथून आम्ही झेकोस्लोव्हेकियाची राजधानी प्राग येथें गेलों. झेकोस्लोव्हेकियामध्यें कम्युनिस्ट राजवट आठ वर्षांपूर्वीच सुरू झाली आहे. ह्या राष्ट्रान्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक परंपरा फार थोर आहेत. झेकोस्लोव्हेकियांत आमचा मुक्काम थोडेच दिवस होता. तेवढ्या काळांत त्या देशांत आम्ही संचार करून आलों. नैसर्गिक सौंदर्याच्या आणि औद्योगिक प्रगतीच्या दृष्टीनें हा देश अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण

आहे. एकोणतीस जुलै रोजीं आम्हीं प्राग सोडलें आणि रोम-कराची मार्गानें दिल्लीला परत आलों.

जवळजवळ दोन महिन्यांच्या आमच्या दौऱ्यामध्ये आम्हीं वीस हजार मैल विमानानें प्रवास केला आणि दहा हजार मैल आगगाडीनें व मोटारीनें हिंडलों. डोक्यांत एवढ्या गोष्टी शिरल्या आहेत आणि मनावर एवढे संस्कार झाले आहेत कीं, काय बोलावें अन् किती बोलावें? एखादें अद्भुत स्वप्न पाहून आल्यासारखें वाटतें. छे-छे, स्वप्न नव्हे, सत्य! सत्यच, पण स्वप्नापेक्षांहि अधिक सुंदर आणि आश्चर्यकारक. मानवाच्या कल्पनासृष्टीमधील युगानुयुगाचीं स्वप्नें मूर्त स्वरूपांत सत्य झालेलीं पाहावयाला मिळालीं. पं. नेहरूंसारखा महापुरुष तर आपलें अर्धें हृदय तिकडे ठेवून आला! मग आमच्यासारख्या सामान्य माणसाच्या हृदयाची तिथें जाऊन काय विल्हेवाट झाली असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी.

नवयुग : ७-८-१९५५

२. आम्ही शांतिपरिषदेला निघालों !

मे महिन्यांच्या शेवटच्या आठवड्यांत एके दिवशीं सकाळीं एक फोन आला. बोलणारा आवाज एका स्त्रीचा होता. 'अत्रे का तुम्ही?' मीं म्हटलं, 'हो!' 'रशियाला जायची तुमची इच्छा आहे का?' आवाजानें विचारलें. 'माझी नि तुमची ओळख नाही. पण तुम्ही बऱ्याच थडेखोर दिसतां!' मी हंसून म्हणालों. 'थड्या नाही. मी समक्षच येऊन आपणाला भेटतें. घरीं आहांत ना आतां तुम्ही?' आवाज गंभीरपणें म्हणाला. टेलिफोन बंद झाला. मी अचंबाच करीत राहिलों.

माझ्या आयुष्यांत सर्वच गोष्टी अनपेक्षितपणें घडतात. तसलाच तर हा प्रकार नसेल ना? मी विचार करूं लागलों. थोड्या वेळानें त्या अज्ञात आवाजाची धनीण समक्षच येऊन पुढें उभी राहिली. भारतीय शांति समितीची ती

एक कार्यकर्ती होती. फिनलँडमध्ये जूनच्या तिसऱ्या आठवड्यांत भरणच्या विश्वशांति परिषदेला भारतामधून जाणाऱ्या मंडळामध्ये माझी इच्छा असल्यास समावेश करण्यांत येईल असें तिनें मला सांगितलें. मी चकितच झालों. कारण भारतीय शांति समितीशीं तत्पूर्वीं माझा कांहींहि संबंध नव्हता. किंबहुना त्या समितीच्या अस्तित्वाची मला विशेष माहितीहि नव्हती. नाहीं म्हणावयाला थोडीशी कल्पना होती मला त्या समितीच्या कार्याची. पण ती कांहीं विशेष अनुकूल नव्हती. शांति घोषणेवर सहाय्य करण्याची चळवळ हा एक कम्युनिस्टांचा उपध्याप आहे अशी माझी समजूत झालेली होती. म्हणून विश्वशांति परिषदेचें आमंत्रण स्वीकारावें का न स्वीकारावें ह्याच्या विचारांतच मी पडलों. मी त्या त्राईना म्हणालों, 'मी आपल्याला उद्यां उत्तर देईन.' शांति परिषदेचें कांहीं छापिल वाङ्मय देऊन त्या निघून गेल्या.

दुसरे दिवशीं मीं त्यांना माझा रुकार कळविला आणि पासपोर्ट मिळवण्याच्या खटपटीला लागलों. अवघ्या पंधरा दिवसांचाच अवधी होता. पासपोर्ट मिळवायला मला अडचण पडली नाहीं. पण तो सर्व विधि म्हणजे एक भयानक अग्निदिव्यच होतें यांत कांहीं शंका नाहीं. इतके कागद, इतक्या सहाय्य अन् इतके शिके! ह्याला सांग, त्याला भेट, ह्याला नमस्कार कर अन् त्याच्या पायां पड! जीव अगदीं हैराण होऊन जातो. मला तर अनेकदां असें वाटलें कीं, परदेशाला जाण्यापेक्षां परलोकाला जाणें अधिक सोपें आहे. अठ्ठावीस वर्षांपूर्वीं मी इंग्लंडला गेलों होतों. त्यावेळीं पासपोर्ट मीं कसा मिळवला ह्याची मला आतां आठवणहि राहिली नाहीं. इतकें तें प्रकरण त्या वेळीं सोपें होतें. अरे, पण हो. त्यावेळीं इंग्रजांचें राज्य होतें ना? आतां स्वराज्य आलें आहे. तेव्हां सर्वच सोप्या गोष्टी अवघड करून टाकल्याखेरीज स्वराज्य आल्याची अद्दल सर्वांना घडणार कशी ?

पूर्वीं पासपोर्टचें खातें प्रांतीय सरकारच्या हातांत होतें. आतां तें मध्यवर्ती सरकारच्या हातीं गेलें आहे. त्यांत माझे नशीब असें खडतर कीं, माझ्या बरोबरीच्या सर्व मंडळींना पासपोर्ट मुंबईतल्या मुंबईतच मिळाले. पण माझे 'प्रकरण' तेवढें दिल्लीला पाठविण्यांत आलें. आणि तें तेथेंच जाऊन अडून बसलें. शेवटीं माझ्याच खर्चानें [थोड्याथोडक्या नव्हे-चांगले साठ रुपये पडले!] मुंबईतल्या अधिकाऱ्यांनीं दिल्लीला फोन केला तेव्हां तिकडून एकदांचा रुकार मिळाला—अन् मग पासपोर्ट माझ्या हातीं पडला.

एवढें होतांहोतां जून महिन्याचा पहिला आठवडा संपला. विश्वशांति परिषदेचें भारतीय शिष्टमंडळ दिल्लीहून काबूलच्या मार्गानें जाणार होतें. कांहीं कांहीं मंडळी दिल्लीला अगोदरपासूनच जाऊन बसली होती. कारण पहिलें विमान नऊ जूनच्या सुमारास निघणार होतें. पण ऐनवेळीं काबूलमार्गानें जाण्याचा विचार सोडून द्यावा लागला. पाकिस्तान आणि अफगाणिस्तानचे संबंध त्रिघडल्यामुळें त्या पंधरवड्यांत पेट्रोलचा पुरवठा वेळेवर होऊं शकला नाहीं. त्यामुळें विमानाची वहातूक स्थगित झाली. शेवटीं भारतीय विमानानेंच जाण्याचें ठरलें. त्यासाठीं चार एंजिनचें एक खास 'स्कायमास्टर' विमान मुक्रर करण्यांत आलें. त्या विमानांतून शिष्टमंडळापैकीं आम्ही एकसष्ट प्रतिनिधी जाणार होतो.

दिल्लीहून आम्ही चौदा जूनला रात्रीं बारा वाजतां निघालों. दिल्लीला उकाडा कोण होता विलक्षण ! मुंबईच्या उष्णतेनें आधींच जीव हैराण झाला होता. पण दिल्लीला गेल्यावर अक्षरशः भाजूनच निघालों. कधीं विमानांत बसून आकाशांत उड्डाण करतो असें झालें. पण विमानांत बसण्यापूर्वीं कमी सव्यापसव्य करावें लागतें म्हणतां कीं काय ? विमानतळावर तपासणीमध्ये चांगले तास दोन तास मोडले. अन् उभे राहून राहून अन् हेलपाटे घालून घालून कंत्रेचें हाडहि मोडतें कीं काय असें वाटलें.

विमानांत बसण्याची माझी ती पहिलीच वेळ होती. म्हणून विमानांतल्या प्रवासाच्या सुखसोयींसंबंधीं ऐकीव माहितीवरून मीं ज्या कांहीं अपेक्षा बांधून ठेवल्या होत्या, त्या प्रत्यक्ष विमानांत बसल्यावर मला पुष्कळच दुरुस्त कराव्या लागल्या. विमानांतला अंतर्भाग अरुंद आणि लांबलचक होता आणि त्यांत आम्ही एकसष्ट माणसें इतक्या दाटीवाटीनें बसलों होतो कीं, मला तर सर्द मराठा रेल्वेच्या एखाद्या डब्यांत बसल्यासारखेंच वाटलें. बैठकीच्या पाठीमागचा भाग थोडासा कलता करतां येत होता खरा, पण पुढें पाय लांबवायला कांहीं फारसा अवकाश नव्हता. एका बाजूला दोन दोनच्या रांगा अन् दुसऱ्या बाजूला तीन तीनच्या रांगा अन् मध्यें एक अरुंद वाट अशी बैठकांची रचना होती. स्वतःच्या जागेवरून उठून शेजाऱ्याच्या अंगावरून जावयाचें म्हणजे कोण कटकट ?

मला सर्वांत मागल्या रांगेमध्ये खिडकीशेजारीं जागा मिळाली. पण विमानांतलें वातावरण बघून मात्र मी पुष्कळच खडू झालों. शिष्टमंडळामधील बहुतेक प्रतिनिधी वैशिष्ट्यपूर्ण भारतीय पोषाखांतच होते. त्यामुळें आपण ह्या विमानांत बसून यूरोपखंडाकडे निघालों आहोंत असें सकृद्दर्शनीं वाटण्यासारखें नव्हतें.

भारतांतल्या बहुतेक सर्व प्रांतांमधले प्रतिनिधी होते. पांचसहा मराठी माणसें होतीं. पण विशेष ओळखीचें असें कोणीच नसल्यानें स्वतःच्याच विचारांत व्यग्र होऊन मी बसलों. जमीन सोडून विमान वर कधीं गेलें तें कळलेंच नाहीं. बाहेरच्या हवेतला उकाडा विमानांत जो एकदां शिरून बसला होता, तो किती वेळ तरी तसाच रेंगाळत राहिला. त्यामुळें विमान उंच वातावरणांत जाऊनहि आंतली उष्णता विशेष कमी झाल्यासारखी वाटली नाहीं. मला वाटतें, एक तासभर तरी आंत उकडतच होतें.

दिल्लीचे लुकलुकणारे दिवे अंधारांत बुडून गेले. बाहेर सर्वत्र अंधारच अंधार पसरला होता. पंख्याच्या घरघरीचा कानाला त्रास होतो आहे असें प्रारंभीं वाटलें खरें पण कांहीं वेळानें त्याचीच एक प्रकारें सोबत वाटूं लागली. नाहीतर बाहेरच्या गडद काळ्या पोकळीचें भयच वाटलें असतें. विमानांतले दिवे कांहीं वेळानें मालवण्यांत आले. पण मला मात्र कांहीं केल्या झोंप येईना. तसाच खिडकीच्या तावदानांतून बाहेरच्या अंधारामध्यें मी डोकावत बसलों. विमानाचा डाल्या वाजूचा लांबलचक पांडुरका पंखा माझ्या खिडकीच्या पुढेंच पसरला होता. त्याच्यावर लुकलुकणाऱ्या लाल दिव्याखेरीज बाहेर कांहीं दिसत नव्हतें. स्थळ आणि काळ यांचें आवरण खालीं पृथ्वीतलावर फेकून देऊन अवकाशांतून स्वैर भरारी मारणाऱ्या जीवात्म्याप्रमाणें आपला प्रवास चाललेला आहे असा विचार मनांत आला. त्या विचाराच्या तन्मयतेमध्यें माझा डोळा कधीं लागला तें कळलेंच नाहीं. पण झोंप आल्यासारखें कांहीं वाटलें नाहीं. मधूनमधून मी जागा होतच होतो आणि जाणीव नसलेल्या बुबुळांनीं बाहेरच्या भकास अंधाराचा ठाव घेण्याचा निष्फळ प्रयत्न करीत होतो. पहांटे कराचीला विमान उतरणार होतें. पण ऐनवेळीं आमच्या पायलटनें कराचीला उतरण्याचा वेत रहित करून विमान तसेंच पुढें दामटलें.

पहांट केव्हां झाली तें कळलेंच नाहीं. डोळे उघडून मी बाहेर पहातो तों खालीं ढगांच्या पांढऱ्या शुभ्र राशीच्या राशी पसरलेल्या दिसल्या. आमचें विमान दहाबारा हजार फुटांच्या उंचीवरून ताशीं दोनशें मैलांच्या वेगानें चाललें होतें. पण हा वेग आंत बसणाऱ्या उतारूला मुळींच जाणवत नाहीं. उलट, पुष्कळ वेळां आपण एकाच ठिकाणीं स्थिर आहोंत कीं काय असा भ्रम होतो. ढग नेहमीं डोक्यावर बघण्याची आपल्या डोळ्यांना संवय असते. म्हणून ढग आपल्या खालीं आणि आपण ढगाच्या वर हें दृश्य पाहतांना एक निराळीच मौज वाटते.

मी तर ढगांना उद्देशून मनांतल्या मनांत म्हणालों, 'उंच आभाळांतून आपल्याला स्वच्छंदानें हिंडावयाला मिळतें म्हणून तुम्ही नेहमींच आपल्या दिमाखांत असतां, नाहीं का रे ? चला, आज तरी तुमचा तो टेंभा नको. आयुष्यांत एकदां तरी तुमच्या डोक्यावरून मिरवण्याचा मोका लाभला, हेंही नसे थोडकें !' जिकडे पाहावें तिकडे मोठमोठे पर्वतप्राय ढग अस्ताव्यस्त आपले लोळताहेत. त्यांच्यामधल्या अवकाशाच्या निळसर फटी रेशमी झालरीप्रमाणें रुळत होत्या. शुभ्र हिमखंडांनीं भरलेल्या विशाल नदीच्या प्रवाहावर आपण जणुं नौकाविहारच करतो आहोंत असें कांहीं वेळानें वाटूं लागलें आणि तीच कल्पना पुढें डोक्यांत मूळ धरून बसली. त्या अपूर्व दृश्यावर कविता रचावी असाहि अविचार एकदां मनांत आला. पण शब्दच मुखांतून उमटेनात. कारण तो अनुभव जितका नवीन तितकाच प्रचण्ड होता. पृथ्वीवर बसून मनुष्याची कल्पना आभाळांत भरान्या मारूं शकते. पण आभाळांतच विहार करणाऱ्या माणसाची कल्पना आणखी कुठें जास्त भरान्या मारूं शकणार ?

मी कांहीं असामान्य प्रतिभेचा कवि नाहीं. पण जन्मभर शब्दांचा व्यापार करीत असल्यामुळें हव्या त्या विषयावर वाटेल त्या वृत्तांत प्रासबद्ध शब्दरचना करण्याची शक्ति माझ्यामध्ये आलेली आहे असें मी म्हटलें तर त्यांत कांहीं फारशी अतिशयोक्ति होऊं नये. पण ढगांच्या त्या स्वप्नमय सृष्टीमधून वावरतांना मात्र आपली प्रतिभा अजिवात गोठून गेली आहे असा चमत्कारिक प्रत्यय आयुष्यांत पहिल्यानेंच मला आला आणि जीव घाबरल्यासारखें वाटलें. कसल्या तरी व्यापारांत मनाला गुंतविण्याची निकड भासली म्हणून श्री ज्ञानेश्वरापासून तों आजपर्यंतच्या आठवतील तेवढ्या सर्व मराठी सारस्वत सेवकांच्या नामावळीचा मनोमन जप करावयास मीं प्रारंभ केला. हा विलक्षण विचार माझ्या मनांत एकदम कसा उपस्थित झाला हें कांहीं आतां मला सांगतां येणार नाहीं. पण झाला खरा. आभाळाच्या पोकळींत माझ्या मराठी भाषेच्या सर्व सेवकांचीं नांवां एकदां जाऊं द्या उच्चारून अशी ऊर्मि एकदम मनांत आली आणि आंतून समाधानाच्या उष्ण कळ्या उचंबळूं लागल्या. अर्थात् राग अगर पक्षपात ह्या भावनांचा मागमूसहि मनांत नव्हता. त्यामुळें फडके-वरेरकरांचीं नांवां सुद्धां जपलीं. लाभूं दे विचान्यांना एवढें तरी भाग्य, मन पुटपुटलें.

पहांट संपून दिवस केव्हां सुरू झाला तें सुद्धां समजलें नाहीं. डाव्या बाजूच्या ढगांच्या ढिगाऱ्याआडून सूर्याचा गोळा हळूहळू वर येतांना मला फारच के. २

असहाय्य वाटला. पृथ्वीवर उदय पावतांना सूर्याचा केवढा रुचात्र अन् थाटमाट. सोनेरी अंगरखे घालून डोंगर, मेघ अन् झाडे काय त्याला खडी ताजीम देतात ! पांखरें गात गात त्याला काय सामोरीं जातात ! माणसं हात जोडून त्याला काय अर्घ्यं देत सुटतात ! सूर्य उगवतांना आभाळांत ढगसुद्धां त्याच्याकडे लक्ष देत नाहींत हें दृश्य मला प्रत्यक्षच पहावयाला मिळालें. बालकवि ठोमन्यांनीं 'कोमल अरुण' लिहिला. गडकन्यांनीं 'भयंकर अरुण' लिहिला. तेव्हां आपणहि विमानांतून दिसलेला 'भिकार अरुण' लिहावा असा विचार माझ्या मनांत आल्यावांचून राहिला नाहीं.

सगळ्यांत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, सूर्याचे निरनिराळे रंग पृथ्वीवरून दृष्टीस पडतात. पण आभाळांतून त्याच्याकडे बघतांना निरनिराळे रंग प्रतीत होत नाहींत. रंग हा पृथ्वीचा धर्म असावा अशी कल्पना त्यावेळीं मनांत आली. एखाद्या भल्या मोठ्या दिवाणखान्याच्या कुठल्या तरी कोपन्यांत चिमुकलेसं एखादें पोर रांगत असावें तसें सूर्याचें त्रिव्र मला वाटलें. आठ साडेआठ वाजले असें विमानांतलें घड्याळ सांगत होतें. पण सूर्य अजूनहि खालींच रांगत होता. तोंच विमानाच्या संथ गतींत एकदम फरक पडला आणि तें खालीं उतरत असावें असें वाटूं लागलें. दहापंधरा मिनिटांच्या आंत ढगांची सृष्टि अदृश्य झाली आणि समुद्राचें पाणी खालीं दिसूं लागलें. कांहीं वेळानें जमिनीचा आराखडा हळूहळू प्रकट होऊं लागला. विमानाच्या अंतर्भागांत उजेडाचीं अक्षरें चमकूं लागलीं. 'धूम्रपान बंद करा. कमरेला पट्टे आवळा.' नव्या दिल्लीपासून सोळाशें मैल अंतरावर असलेल्या 'वेहरीन'च्या बेटांत आमचें विमान उतरत आहे असें परिचारिका प्रत्येकाला जागें करून सांगूं लागली. विमानाचीं चाकें जमिनीवरून गरंगळूं लागलीं.

वेहरीन इराणच्या आखाताच्या दक्षिणेस आहे. भोंवतालचा सर्व प्रदेश वालुकामय आहे. त्यामुळें हवा अतिशयच उष्ण आहे. आम्ही विमानांतून बाहेर पडून जमिनीवर उतरलों तोंच अंगांतून घामाच्या धारा वाहूं लागल्या. जवळजवळ आठ तास विमानांत बसून राहिल्यानं पाय अगदीं अवघडून गेले होते; आणि पोटच्या शिशासारख्या जड झाल्या होत्या. वेहरीनचा विमानतळ अगदींच सामान्य आहे. सदर्न मराठा रेल्वेच्या एखाद्या फडतूस स्टेशनावर उतरल्यासारखें वाटत होतें. शौचकूप पाहिल्यावर तर आपण हिंदुस्थानांतच आहोंत असा भास झाला. ह्या ठिकाणीं हिंदुस्थानचें नाणें चालतें, अन्

नोकरलोक हिंदी किंवा गुजराथी भाषा बोलतात. शौचमुखमार्जन करून न्याहारी करीपर्यंत तास दीड तास गेला.

पुन्हा विमानांत येऊन बसलों. विमानाचे पंखे चालू झाले. पण विमान कांहीं हालेना. तेव्हां परिचारिकेनें येऊन शेवटच्या रांगेंत बसलेल्या आम्हां चारदोन 'वजनदार' माणसांना आपल्या जागेवरून उठून विमानाच्या पुढच्या भागांत बसावयास सांगितलें. त्याबरोबर विमानांत खूपच हंशा पिकला. आमच्या वजनामुळे विमान वर उडूं शकत नाहीं हें बघून आम्हांलाहि हंसूं आल्याशिवाय राहिलें नाहीं. ही आमची कवाईत पुढच्या सर्व प्रवासांत न चुकतां चालू राहिली हें याच ठिकाणीं सांगावयाला हवें.

बेहरीनपासून पुढें अरबस्तानचा रूक्ष वालुकामय प्रदेश लागतो. मैलच्या मैल सपाट लाल जमिनीखेरीज दुसरें कांहींच खालीं दिसत नाहीं. गांव किंवा शहर आम्हांला कुठेंच दिसलें नाहीं. दोन अडीचच्या सुमारास भूमध्य समुद्रावरून आम्ही जाऊं लागलों. साडेतीन वाजतां विमान पुन्हा खालीं येऊं लागलें. सायप्रस बेटांतल्या निकोसियाच्या विमानतळावर आम्ही उतरत होतो. विमान जमिनीला लागतांच ग्रीक अधिकारी विमानांत आले आणि त्यांनीं डी. डी. टी. च्या पिचकान्यांनीं विमानाचा अंतर्भाग शुद्ध केला. नंतर मग आम्हांला बाहेर येण्याची परवानगी दिली.

बेहरीनपासून निकोसिया हजार मैल दूर आहे. युरोपच्या थंड हवेचा स्पर्श पहिल्यानें येथें आम्हांला झाला. निकोसियाचा विमानतळ फार मोठा नाहीं. पण बेहरीनच्या मानानें तो पुष्कळच चांगला वाटला. सर्वच गोरे चेहरे दिसूं लागले. तेव्हां आशियाखंडामधून आपण आतां बाहेर आलों आहोंत ह्याची खात्री पटली. दुपारचें जेवण संपवून पुन्हा आम्ही विमानांत बसलों. आतां विमानाची आम्हांला इतकी संवय झाली होती कीं, पुण्यांतल्या एखाद्या टांग्यांतच आपण जणुं कांहीं बसतो आहोंत असेंच मला तरी वाटलें.

पुढचा आमचा मुक्काम रोममध्ये होता. निकोसियापासून पंधराशें किंवा सोळाशें मैलांवर रोम असावें. रात्रीं दिडाच्या किंवा दोनाच्या सुमारास रोम शहरांतील विजेच्या दिव्यांचा झगझगाट आभाळांतून प्रथम आम्हांला दिसला. रोमचा विमानतळ पराकाष्ठेचा सुंदर वाटला. आमचें विमान कितीतरी वेळ रोमवरून घिरट्या घालीत होतें. खालीं सर्वत्र दिवाळीची आरास केल्यासारखा देखावा दिसत होता. आमच्या घड्याळांत दोन अडीच वाजले होते. पण

रोमच्या विमानतळावरील घड्याळांत साडेनऊ वाजलेले पाहून आम्ही चकितच झालों. आतां मात्र आपण यूरोपखंडांत आलों अशी खात्री पटली. रोमच्या विमानतळावर भोजनाची व्यवस्था फार सुंदर होती. रोमवर मामा वरेरकरांसारखी भिकार कोटी करण्याचा मोह कांहीं आवरेना. एका मराठी मित्राला मी म्हणालों सुद्धां, 'रोम पाहून खरोखरच कोणाच्याहि अंगावर रोमांचच उभे राहतील!'

पहांटे तीन वाजतां (म्हणजे आमच्या भारतीय घड्याळाप्रमाणें) आम्हीं रोम सोडलें आणि दुसरे दिवशीं सकाळीं दहाच्या सुमारास अॅमस्टरडॅम शहरां पोहोंचलों. अॅमस्टरडॅम शहराच्या सौंदर्याचें काय वर्णन करावें? आभाळांतून त्या शहराचें जेव्हां प्रथम दर्शन झालें तेव्हां त्याची कलात्मक रचना पाहून डोळे अक्षरशः दिपले. अॅमस्टरडॅमचा विमानतळहि अत्यंत सुंदर आहे. स्वच्छतेची व नीटनीटकेपणाची त्या ठिकाणीं परिसीमा झालेली आहे. जिकडे पहावें तिकडे फुलेंच फुलें. मुलांमुलींचे आणि विशेषतः स्त्रियांचे रंगीत कपडे बघून तर मानच हरपलें. सकाळची अशी रुचकर न्याहारी मी आयुष्यांत कुठें खाल्ली नसेल. पाव, लोणी, चीज आणि क्रीम ह्यांचें वर्णन करायला शब्दच नाहीत माझ्याजवळ !

बाराच्या सुमारास आम्ही अॅमस्टरडॅमहून निघालों. आतां फक्त बाराशें मैलांचा प्रवास काय तो बाकी उरला होता. डेन्मार्क, जर्मनी आणि स्वीडनवरून जातांना खालचा भूप्रदेश नंदनवनासारखा वाटला. हिरवीं आणि पोपटी शेतें गालिच्यासारखीं सर्वत्र खालीं अंधरलेलीं होतीं. आणि त्यांतून डोकावणारीं लाल कौलाराचीं घरें आणि नागमोडी वळणाचे लांबलचक पांढरे रस्ते बघून तर आपण जागे नसून स्वप्नांतच आहोंत असा भास होत होता.

हेलसिंकीच्या जवळ जसें आमचें विमान येऊं लागलें तसें वातावरण एकदम बदललें. उन्ह एकदम मावळलें आणि विमानाला धुक्याचा वेढा पडला. आणि मग मात्र आमच्या तोंडचें पाणी पळालें. कारण विमानाला एकसारखे हादरे बसूं लागले. मध्येंच तें एकदम दोनचारशें फूट खालीं घसरलें. त्याबरोबर विमानांतल्या कांहीं कांहीं मंडळींनीं किंकाळ्या मारावयाच्याच काय त्या बाकी ठेवल्या !

विमान खालीं उतरूं लागल्याची सूचना मिळूनहि जेव्हां जमीन कुठेंच दिसेना तेव्हां मात्र माझ्या छातींत घडकी भरली. कांहीं वर्षांपूर्वीं पावसाळी हवेत मुंबईच्या परिसरांतील एका टेकडीवर विमान आदळून त्याचा चक्काचूर झाल्याची हकीकत मला एकदम आठवली. मला वाटलें, 'भरलीं आतां आपलीं शंभर

वर्षे ! कुठून या विमानांतून येण्याची आपल्याला दुर्बुद्धि झाली !' असें वाटून मी तेवढ्या वेळांत स्वतःला शिव्यांची लाखोली वाहिली असेल. किलकिले डोळे करून खालीं आपलें विमान कसें आदळतें आहे हें मी चोरून बघूं लागलों. तोंच हिरव्यागार वृक्षराजीनें परिवेष्टिलेला हेलसिंकीचा रमणीय परिसर एकदम नजरेला पडला. त्याबरोबर आनंदानें बेहोष होऊन विमानांतल्या सर्व 'शूर' मंडळींनीं टाळ्यांचा कडकडाट केला. विमानाचा शीख पायलट हंसत हंसत समोरचें दार उघडून आंत आला. त्याच्या नांवाचा आम्ही जयजयकार करतो आहोंत तोंच हेलसिंकीच्या भूमिमार्गावरून आमच्या विमानाचीं चाकें गरंगळू लागल्याची आम्हांला जाणीव झाली. नव्या दिल्लीपासून जवळजवळ सहा हजार मैलांचा विमानप्रवास करून अखेर आम्ही सुखरूपपणें आमच्या मुक्कामाला येऊन पोहोंचलों होतो.

नवयुग: १४-८-१९५५

३. हिरव्या सोन्याचा प्रदेश

फिनलँड हा युरोपमधला एक अत्यंत निसर्गसुंदर देश समजला जातो. त्याचा साठ टक्के भूभाग हा हिरव्यागार सूचिपर्ण वृक्षांनीं अच्छादलेला आणि दहा टक्के सरोवरांनीं व्यापला आहे. त्याचा नऊ टक्के भाग शेतीस योग्य आहे. त्यामुळें जिकडे जावें आणि पहावें तिकडे हिरवीं हिरवीं जंगलें आणि निळींभोर खाचरेंच दृष्टीस पडतात. आपण माणसांच्या जगांत नसून स्वर्गीय प्रदेशांत किंवा वनदेवतांच्या स्वप्नसृष्टींत आहों असें वाटतें. कोणी त्याला 'षष्ठसहस्र सरोवरांची भूमि' असें संबोधतात तर कोणी त्याला 'हिरव्या सोन्याचा प्रदेश' म्हणतात. कारण जंगली झाडे हीच या राष्ट्राची एकमेव संपत्ति आहे. हा देश साठ अक्षांशापासून ते सत्तर अक्षांशापर्यंत पसरलेला आहे आणि सत्तराव्या अक्षांशावरून 'मध्यरात्रीच्या सूर्या'चें दर्शन होतें. म्हणून कोणी या देशाला 'मध्यरात्रीच्या सूर्याचा देश'हि म्हणतें.

ह्या देशाच्या पश्चिमेला स्वीडन, उत्तरेला नॉर्वे आणि पूर्वेला रशिया आहे. हा देश शीत कटिबंधांत असल्याने त्याचें खरें सौंदर्य उन्हाळ्यांतच प्रकट होतें. वर्षांतले आठनऊ महिने तो बर्फानें आच्छादलेला असतो. त्या काळांत नद्या आणि सरोवरे इतकीं गोठून जातात कीं, त्यांच्या अंगावरून मोटारी खुशाल चालवतां येतात. उन्हाळा जूनच्या प्रारंभीं सुरू होतो तो सप्टेंबरच्या मध्यापर्यंत असतो. सर्वांत सुंदर महिना जुलै. ह्या महिन्यांत परदेशी प्रवाशांची जास्तींत जास्त रहदारी या देशांत असते.

सोळा जूनला संध्याकाळीं सात वाजतां हेलसिंकीला पोहोचलों. प्रायः त्या वेळीं सूर्यप्रकाश असावयाला हवा होता. पण कोण जाणे कां, त्या दिवशीं पावसाळी हवा पडली होती. थंडीहि अंगाला चांगली जाणवण्याइतकी होती. आमच्या-पैकीं पुष्कळांनीं नुसतेच शर्ट घातले होते. त्यामुळें त्यांना तर कडकडून हिंवच भरलें. हेलसिंकीच्या शांतिसेनेचे प्रतिनिधी आमच्या स्वागतासाठीं विमान-तळावर आले होते. ते हंसतमुखांनीं आम्हांला सामोरे आले. तेथील वृत्तपत्रांचे कॅमेरामन पुढें सरसावले आणि त्यांनीं भराभर फोटो काढले. विशेषतः ज्यांच्या डोक्यावर शिरस्त्राणें होतीं आणि ज्यांनीं धोतरें नेसलीं होतीं अशा पुरुषांकडे कॅमेऱ्याचा रोख अधिक होता हें सांगावयास नको. आमचें स्वागत करणाऱ्या त्या प्रतिनिधींत इंग्रजी बोलणारा एखाददुसराच होता. म्हणून नुसतें चेहऱ्याकडे पाहून हंसायचें अन् त्याच्याशीं हस्तांदोलन करावयाचें, ह्याहून अधिक देवघेव त्यांच्याशीं आम्हांला करतां येण्यासारखी नव्हती.

एक उंच फिनिश स्त्री माझ्याकडे हंसत हंसत आली. तिला इंग्रजी बोलतां येतें हें पाहून मला आनंद झाला. तिचें नांव 'रीत्वा आरवेलो.' ती फिनलँडमधली एक प्रसिद्ध अभिनेत्री होती. चित्रपटांत व रंगभूमीवर ती कामें करीत असे. नाटकांशीं आणि चित्रपटांशीं माझा काय संबंध आहे हें मी तिला सांगतांच, ती अतिशय प्रसन्न झाली. फिनलँडच्या मुक्कामांत या तरुण स्त्रीची मला पुढें फार मदत झाली.

विमानतळावरून आम्ही सर्व मंडळी शहराच्या एका बाजूला असलेल्या ऑलिंपिक स्टेडिअममध्ये आलों. १९५२ मध्ये ऑलिंपिक खेळाचे सामने ह्याच प्रचंड क्रीडागणांत भरले होते. क्रीडागणाच्या दर्शनानें डोळेच दिपले इतकें तें भव्य आणि सुंदर आहे. त्याच्या एका बाजूला एक गगनचुंबी मनोरा आहे. क्रीडागणाच्या प्रवेशमार्गावर सुप्रसिद्ध फिनिश खेळाडू पाव्हो नुर्मी ह्याचा

धांवत्या पवित्र्यांतला एक अत्यंत सुंदर असा पुतळा आहे तो प्रत्येकाचें लक्ष वेधल्यावांचून राहात नाही. क्रीडांगणाच्या इमारतींत 'शांतिसमिती'ची कचेरी आहे. तेथें अल्पोपहार झाल्यानंतर आम्ही आमच्या निवासस्थानाकडे रवाना झालों.

हेलसिंकीपासून दहा मैलांवर 'ओतानिएमी' नांवाचें उपनगर आहे. 'निएमी' म्हणजे द्वीपकल्प. जमिनीचा एक फाटा समुद्रांत गेला आहे. हिरव्या वृक्षांनी तो आच्छादिलेला आहे. तेथें एंजिनिअरिंग कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांचीं चार वसतिगृहे आहेत. पिवळें धमक लांकूड आणि लाल विटा ह्यांच्या सामुग्रीनें बांधलेलीं हीं चार मजली वसतिगृहे फारच शोभिवंत आणि सुंदर दिसतात. सगळ्यांत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, हीं वसतिगृहे स्वतः विद्यार्थ्यांनीं बांधलेलीं आहेत. फिनलँडमधले लोक सुंदर इमारती अतिशय थोड्या वेळामध्यें बांधण्यांत फार वाकब्रगार आहेत, असें पुढें मला कळून आलें.

वसतिगृहांमधल्या खोल्यांचें काय वर्णन करावें? स्वच्छता, सोय आणि कला ह्यांचा फारच नयनमनोहर समन्वय झालेला होता. त्या ठिकाणीं हिंदुस्थानांतल्या विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहांमधील खोल्यांची मला त्या वेळीं आठवण झाली आणि रडूंच आलें. बिछाना इतका सुंदर सजवून ठेवला होता कीं, जणुं कांहीं प्रवासानें श्रांत झालेल्या माझ्या शरिराला आराम देण्यासाठीं एखाद्या प्रेयसीप्रमाणें तो वाटच पहात बसला होता. स्नानगृहांत जाऊन उष्ण पाण्याच्या फवऱ्याखालीं आंघोळ करून आल्यानंतर मनाला आणि शरिराला असा कांहीं आल्हाद वाटला म्हणतां! बिछान्यावर पडलों. उशाच्या शेल्फवर 'बायबल'ची एक सुंदर कोरी प्रत ठेवलेली आढळली. ती हातांत घेऊन उघडली. तों पुढील सुंदर स्तोत्र दिसलें. 'कांहीं लोक रथावर विश्वास ठेवतात. कांहीं घोड्यावर ठेवतात. पण आम्ही आमचा प्रभु जो ईश्वर त्याचेंच स्मरण करतो.' (स्तोत्र ७।२०) ह्या स्तोत्राच्या चिंतनांत झोंप कधीं लागली तें समजलेंच नाही.

बाहेर स्वच्छ ऊन पडलें होतें. म्हणून झोपेंतून जागा झालों. प्रशस्त तावदानाच्या खिडकीचे पडदे दूर करून बाहेरच्या हिरव्या सृष्टीकडे बघूं लागलों. तों बाहेर सर्वत्र शांतच शांत होतें. उंचच उंच झाडें निस्तब्ध उभीं होतीं. खोलींतून बाहेर आलों आणि पाहूं लागलों. माणसांची वर्दळ कुठेंच सुरू झाली नव्हती. घड्याळांत पाहिलें तों पहांटेचे चार वाजले होते.

मग सारा प्रकार लक्षांत आला. उन्हाळा असल्यानं दिवसाची लांबी कमालीनेच वाढली होती. रात्रीं सूर्य अकराचे सुमारास मावळे. मावळे म्हणजे तरी काय? जरा क्षितिजाच्या आड गेल्या न गेल्यासारखा होई अन् पुन्हा दोनच्या सुमारास प्रकट होई. त्यामुळं रात्र पडल्यासारखं कधीं वाटलेंच नाहीं. दिवसा उन्ह असे आणि रात्रीं फक्त उजेड असे एवढाच काय तो फरक. दिवसाची कालमर्यादा संपून निरोच्या कालखंडाला प्रारंभ झालेला आहे ही जाणीव फिनलँडमध्ये असतांना एकदांही कधीं झाली नाहीं. झोंपहि दोनचार तासांपेक्षां कधीं लागल्याचें आठवत नाहीं.

पहिल्याच सकाळीं मी चार वाजतां जागा झालों. मग कांहीं झोंप येईना. स्नानगृहांत जाऊन उष्ण पाण्यानं आंघोळ केली, कपडे केले आणि बाहेर पडलों. सूर्याचें उन्ह मोठ्या दिमाखानं झाडांच्या हिरव्या पालवीवर चमकत होतें. हवेंत इतका गोड गारवा पसरला होता कीं, त्याच्या सुखद स्पर्शानं शरिरांतले कण न् कण उमलत होते. आम्ही राहात होतो त्याच्या मागेंच थोड्या अंतरावर समुद्र होता. ह्या किनाऱ्याच्या कडेकडेनं फिरत फिरत लांबून दिसणाऱ्या हेलसिंकी शहराचें मीं निरीक्षण केलें. माझ्या हातांत हेलसिंकीच्या वर्णनाचें पुस्तक होतें, तें मी चाळूं लागलों. फिनलँडच्या आखाताला 'वनता' नदी जेथें मिळते तेथें १५५० सालीं राजा गुस्ताव्ह ह्यानें मूळच्या हेलसिंकी शहराची स्थापना केली. पण जहाजांच्या येण्याजाण्याच्या दृष्टीनें ती जागा गैरसोईची वाटे म्हणून १६४० सालीं तें शहर हलवून समुद्राच्या अधिक जवळ नेण्यांत आलें. त्या काळांत सर्व घरे लाकडाचीं असत. त्यामुळें शहराला नेहमीं आगीचें भय असे. १८०८ सालीं त्या शहराला फार मोठी आग लागली आणि अनेक इमारती भस्मसात् झाल्या. तेव्हां एका महान् स्थापत्यशास्त्रज्ञानं सर्व शहराची नव्यानें आंखणी केली आणि त्यावरहुकुम सर्व शहर पुन्हा बांधण्यांत आलें. हें बांधकाम १८४० सालीं पुरें झालें. म्हणजे सध्यांचें हेलसिंकी शहर बांधून एक शतकच पूर्ण झालेलें आहे. म्हणून तें अत्यंत आदर्श, कलात्मक आणि कोरें वाटतें. १८१२ सालीं फिनलँडची राजधानी तेथें आणण्यांत आली.

दोन अडीच तास समुद्रकिनाऱ्यावर भटकून सकाळच्या न्याहारीसाठीं परत आलों. वसतिगृहासमोर एक प्रशस्त भोजनगृह होतें. तेथेंच आमच्या जेवणाची व्यवस्था केलेली होती. स्वयंपाकघराच्या समोर एक लांबलचक टेबल होतें.

तेथें सेविका अन्न वाढत असत. प्रत्येकानें आपलें अन्न तेथें जाऊन वाढून घ्यावयाचें आणि टेबलावर जाऊन खायचें. खाणें झाल्यानंतर खरकटीं भांडीं पुन्हा दुसऱ्या एका खिडकींत नेऊन ठेवावयाचीं. ही पद्धत मला फार सोईस्कर वाटली. आपल्याकडे जेव्हां मोठमोठ्या परिषदा भरतात त्यावेळीं भोजनाची कोण धांदल उडते ! सर्वांना वाढतां वाढतां वाढण्यांची काय पंचाईत होते ! म्हणून प्रत्येकानें एका ठिकाणाहून आपलें ताट वाढून न्यावयाचें अन् जेवण झाल्यानंतर तें ताट पुन्हा 'खरकट्या खिडकी'मध्ये नेऊन ठेवावयाचें, ही पद्धति जर आपण स्वीकारली तर भोजनाचा सर्वांत कठीण असा जो कार्यक्रम तो सुरळितपणें पार पडेल.

फिनलँडमध्ये दूधदुभतें मुबलक असल्यानें दूध, लोणी, चीज, दही नि क्रीम या गोष्टींची चंगळ आहे. भोजनाबरोबर दूध वाटेल तितकें अन् फुकट प्यायला मिळतें; त्याखेरीज अंडीं नि मांसहि उत्तमच मिळतें. भाज्या आणि फळें वाटेल तितकीं. त्यामुळें आमच्यामधल्या शाकाहारी मंडळींना कधीं अडचण पडली नाही. मला सगळ्यांत क्रीम फार आवडे. कारण इतकें रुचकर क्रीम मीं आयुष्यांत चाखलें नव्हतें. कॉफींत आणि फळांत क्रीम ओतलें म्हणजे त्याला अशी कांहीं रुचि येई म्हणतां ! मी तर तिकडे गेल्यावर चहा पिण्याचें सोडूनच दिलें.

सकाळची न्याहारी आटोपल्यानंतर आम्ही हेलसिंकी शहर पहावयाला निघालों. आमच्यासाठीं दोन सुंदर मोटर बसेसची खास योजना केली होती. फिनलँडमधील मोटर बसेस आणि ट्रामगाड्या अतिशयच देखण्या असतात. आंतून आणि बाहेरूनहि त्या नीटनेटक्या आणि शोभिवंत दिसतात. त्या थांबल्या म्हणजे दारें आपोआप उघडतात आणि सुरू झाल्या म्हणजे त्यांचीं दारें आपोआप मिटतात. ट्रामगाड्यांत मागल्या बाजूनें आंत शिरलें कीं, डाव्या बाजूला एक बाई गणवेशांत तिकिटें विकायला बसलेली असते. तेथें प्रत्येकानें तिकीट घेऊन मग पुढें जायचें. आपल्याकडे ट्रामगाड्यांतून तिकिटें विकीत माणूस फिरतो तसें तेथें नाही. हेलसिंकी शहर दाखविण्यासाठीं दोन्ही बसमध्ये इंग्रजी जाणणाऱ्या 'दुभाषिणी' स्त्रिया नेमण्यांत आलेल्या होत्या. आमच्या बसमध्ये अँन्या नांवाची एक लहान चणीची पण मोठी चटकदार तरुणी दुभाष्याचें काम करीत होती. इंग्रजी भाषा ती सफाईनें बोलत असे आणि तिची विनोदबुद्धि मोठी तरल होती.

बस सुरु होतांच प्रथम तिनें फिनलँडची थोडक्यांत हकिकत सांगितली. सबंध फिनलँडची लोकसंख्या वेचाळीस लाख आहे. ह्यावरून देशांतील लोकसंख्या किती विरळ आहे हें दिसून येतें. फिनलँडमध्ये नव्वद टक्के लोक फिनिश भाषा बोलणारे आहेत तर दहा टक्के लोक स्वीडिश भाषा बोलणारे आहेत. म्हणून फिनिश आणि स्वीडिश अशा दोन्ही भाषांत सरकारी काम चालतें. फिनलँड हें जवळजवळ सहाशें वर्षे स्वीडनच्या ताब्यांत होतें. नेपोलियनच्या युद्धकाळांत म्हणजे १८०९ सालीं फिनलँड स्वीडनच्या कबज्यांतून सुटलें खरें, पण तें रशियन साम्राज्यांत समाविष्ट झालें. तथापि, त्यानें आपली घटना, न्यायपद्धति आणि राज्यकारभार या बाबतींत पुष्कळच स्वायत्तता राखली. पहिल्या महा-युद्धाच्या अखेरीस फिनलँड रशियाच्या प्रभुत्वाखालून सुटून संपूर्णपणें स्वतंत्र झालें. फिनलँडमध्ये आज प्रजासत्ताक राज्यपद्धति चालू आहे. अर्थात् तेथील अर्थव्यवस्था भांडवलशाही स्वरूपाची आहे. फिनलँडचें राजकारण भारतासारखेंच आहे. अँग्लो-अमेरिकन किंवा रशियन या दोन्हीहि गटांशीं त्यानें मित्रत्वाचे संबंध राखलेले आहेत.

हेलसिंकीच्या तिन्ही बाजूला समुद्र असल्यानें प्रत्येक बाजूला प्रशस्त बंदर बांधलेलें आढळतें. उत्तर यूरोपांतील एक अत्यंत सुंदर शहर असा त्याचा जो लौकिक आहे तो खरा आहे, असें शहराच्या अंतर्भागांतून जसें आम्ही जाऊं लागलों तसें आम्हांला दिसून आलें. रस्ते सरळ, रुंद अन् लांबलांब. दोन्ही बाजूच्या इमारती भव्य, सुंदर आणि कलात्मक. चौकाचौकांतून कारंजीं अन् पुतळे. दुकानांचा दर्शनी भाग अत्यंत आकर्षक रीत्या सजवलेला. त्यामुळें जिकडे पहावें तिकडे डोळ्याला आल्हादकारकच गोष्टी दिसत होत्या. कुरूप अन् वेढव असें कांहींच दिसेना. सकृद्दर्शनीं पाहणारालासुद्धां कळून आलें असतें कीं, हेलसिंकी हें एक महान् सांस्कृतिक केंद्र आहे. जिकडे जावें तिकडे विद्यालये, शिक्षणसंस्था, नाटकगृहे आणि संगीतालये. फिनलँडमध्ये सैवेलियस ह्या नांवाचा एक महान् संगीतकार होऊन गेला. त्यांच्या नव्वदाव्या जयंतीचा उत्सव आम्ही गेलों त्याच वेळीं तेथें सुरु होता. म्हणून सैवेलियसच्या संगीताचे अनेक भक्त शहरांतून आम्हांला हिंडतांना दिसले. अलेक्सीस कोव्ही नांवाचा एक महान् लेखक फिनलँडमध्ये होऊन गेला. फिनिश साहित्याचा आद्यसंस्थापक म्हणून त्याला समजतात. 'सात भावांची गोष्ट' या नांवाची त्याची कादंबरी फिनिश लोक अजून आवडीनें

वाचतात. त्याचा एक मोठा पुतळा एका चौकांत उभा केलेला पाहून मला आनंद वाटला. भारतांत राजकीय नेत्यांचे आणि श्रीमंतांचे पुतळे उभारले जातात. साहित्यिकांचे पुतळे कोण उभारतो ?

फिनिश लोक हे शरीरसौंदर्याचे पूजक असल्याने नग्न शरिराच्या दर्शनाने त्यांना धक्का बसत नाही. सार्वजनिक चौकांमध्ये कितीतरी स्त्रीपुरुषांच्या नग्न मूर्तींचे सुंदर पुतळे उभारलेले आढळतात. 'मानरहाईम' राजरस्त्यावर 'तीन लोहारांचा पुतळा' आहे. त्यांची ती प्रचण्ड स्नायूदार नग्न शरिरे बघून कौतुकच वाटते. ह्याच पुतळ्याशेजारी 'स्टॉकमन स्टोअर्स' ह्या नांवाचे एक प्रचण्ड आठमजली दुकान आहे. ह्या दुकानांत मिळत नाही अशी एकहि गोष्ट नाही. म्हणून जेव्हां जावे तेव्हां हजारों स्त्रीपुरुष ह्या दुकानाच्या निरनिराळ्या मजल्यांवरून हिंडतांना आढळतात. भोजनापासून तोंचेकचे पैसे वटवण्यापर्यंत सर्व खाती या दुकानांत आहेत. आपल्या भारतांत अशीं सर्व वस्तू विक्रीचीं मोठमोठीं दुकाने कां असू नयेत वरें ? खालपासून वरपर्यंत जाण्याचे दोन फिरते जिने आहेत. ते ह्या दुकानाचे एक मोठे आकर्षण आहे.

हेलसिंकी शहरांतील नागरिकांची राहाण्याचीं घरे तर फारच सुंदर आहेत. त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या रोग्यांसाठीं अतिशय प्रशस्त नि आकर्षक इस्पितळे बांधलेलीं ठिकठिकाणीं आढळतात. त्यावरून जनतेच्या आरोग्याची ह्या देशांत फारच काळजी घेतली जात असावी असें कोणालाहि दिसून येईल. खेळ आणि बलसंवर्धन ह्या दोन गोष्टींबद्दल ह्या देशाचा फार मोठा कटाक्ष आहे. सबंध देशभर शरीरशिक्षणाचे हजारों आखाडे आहेत. ह्या आखाड्यांतून प्रत्येक मुलाला आणि तरुणाला पद्धतशीर शिक्षण मिळते. असे दोनतीन आखाडे आम्हीं पाहिले. पोहणे आणि नौकाविहार याला या देशांत फार मोठे महत्त्व आहे. एका प्रचण्ड सार्वजनिक तलावांत शेंकडों तरुण स्त्री-पुरुष पोहतांना पाहून डोळ्यांची काय त्रेधा उडाली म्हणतां ? मद्यपानाचे जाहीर प्रदर्शन ह्या देशांत कुठेहि होत नाही. कारण येथे गुत्तेच (Bars) नाहीत. घरांत बसून किंवा हॉटेलांत जाऊन दारू पितां येते. जेवणाचे वेळीं कधीकधी 'ओलुता' (Beer) मिळते. पण ती परिणामाच्या दृष्टीने फारच मिळमिळीत असते. सर्वसामान्यपणे दारू पिण्याकडे ह्या देशांतील लोकांचे विशेष लक्ष नाही, असेच म्हणतां येईल. बसमध्ये किंवा अन्यत्र दारू प्यालेलीं माणसें आम्हांला आढळलीं नाहीत असा याचा अर्थ नाही.

२४ जून हा सर्वांत मोठा दिवस म्हणून तो सणासारखा फिनलँडमध्ये पाळला जातो. त्या दिवशीं जाहीर सुटी दिली जाते. घराघरावर राष्ट्रीय निशाणें फडकवलीं जातात. अन् संध्याकाळच्या सुमारास एकत्र होळ्या पेटवल्या जातात. सबंध रात्रभर (म्हणजे उजेडांतच!) शेंकडों तरुणी नाचत असतात. ह्या रात्रीं दारु पिऊन रंगलेली अनेक मंडळीं आम्हांला भेटली. असो. सबंध हेलसिंकीचा फेरफटका करून यावयाला आम्हांला चार तास लागले. 'ह्या शहरांतिल गलिच्छ वस्ती (Slums) आम्हांला दाखव' असें आम्ही प्रारंभींच अँन्याला सांगितलें होतें. ती म्हणाली, 'ठीक आहे.' आमची गाडी परत आपल्या मुकामाकडे जशी वळूं लागली तसें मी अँन्याला विचारलें, 'स्लम्स नाहीं दाखविलेस?' तेव्हां अँन्या गंभीर मुद्रा करून म्हणाली, 'स्लम्स कसे दाखवूं मी?' मीं आवाज वाढवून विचारलें, 'कां?' तेव्हां ती मिस्कील चेहरा करून म्हणाली, 'Because, we have no slums!' आणि मोठमोठ्यानं हंसू लागली.

दुसरे दिवशीं आम्ही हेलसिंकीच्या उत्तरेचा शेंदोनशें मैलांचा प्रदेश पाहून आलों. सर्वच प्रदेश सरोवरांनीं आणि वृक्षांनीं व्यापलेला. त्याच्या सौंदर्याचें काय वर्णन करावें? वाटेंत कित्येक ठिकाणीं शेतें लागलीं. शेतकऱ्यांच्या घरीं गेलों. शहरांतल्या बंगल्याप्रमाणें एकेका शेतकऱ्याचें सुंदर आणि शोभिवंत घर पाहून मनाला फार संतोष वाटला. वाटेंत लाहटी नांवाचें एक सुंदर शहर लागलें. आंतरराष्ट्रीय हिमक्रीडेचें तें केंद्र समजलें जातें. हिंवाळ्यांत सर्व यूरोपमधील हिमक्रीडापटू ह्या शहरां जमत असतात. फिनलँडमध्ये 'बाष्पस्नान' घेण्याची सर्वत्र व्यवस्था आहे. ह्याला 'सावना' म्हणतात. अतिशय थंडीमुळें अंगांतून पुरेसा घाम निघत नाहीं. म्हणून तो निघावा एवढ्यासाठीं हीं स्नानगृहे पुष्कळशा घरांतून आणि सार्वजनिक ठिकाणीं बांधलेलीं आहेत.

असेंच एक स्नानगृह आम्हांला वाटेंत लागलें. फिनलँडला यायचें अन् सावना-स्नान करावयाचें नाहीं म्हणजे काशीला जाऊन गंगास्नान न करतां परत जायचें असें समजलें जातें. म्हणून आमच्यापैकीं कित्येकांनीं 'सावना'चा अनुभव घ्यायचें ठरवलें. पण 'सावना'त शिरावयाचें म्हणजे विवस्त्र होऊन शिरायचें हें जेव्हां कळलें, तेव्हां पुष्कळांनीं आपला बेत तहकूब केला. आम्ही सातआठ जण काय ते कपडे बाहेर ठेवून आंत शिरलों. प्रथम उष्ण किंवा थंड पाण्यानें स्नान करून मग बाष्पगृहांत शिरावयाचें असतें. बाष्पगृहांत आम्ही पांचच मिनिटें

बसलों असूं, तोंच अंगांतून घामाच्या धारा वाहू लागल्या. मग बाहेर येऊन पुन्हा थंड पाण्याने स्नान केले. अशा रीतीने दोनतीन वेळां 'वाष्पस्नान' केल्यानंतर शरिरांतील सर्व थकवा एकदम नाहीसा झाला. अन् अंगांत नवचैतन्य संचरल्यासारखे वाटले. शहरांतल्या कित्येक 'सावनां'त अंगमर्दन करण्यासाठी स्त्रिया असतात असे कळले. अर्थात् तो अनुभव कांहीं आम्हीं घेतला नाही. तथापि सावनास्नान हे फिनलँडच्या सामाजिक जीवनांतले एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे हे मात्र विसरतां कामा नये.

आतां फिनलँडसंबंधींच्या कांहीं इतर गोष्टी सांगतो. फिनिश भाषेत फिनलँडला 'सुआमी' असे म्हणतात. फिनलँडमध्ये पाऊल टाकल्यापासूनच मी फिनिश भाषेचा अभ्यास करावयाला सुरुवात केली. दोनचार दिवसांतच मी दहावीस वाक्ये उत्तम तऱ्हेने बोलू लागलों. ही प्रगति प्रतिक्षणीं अन् प्रतिदिनीं वाढतच गेली. 'इतके' फिनिश बोलणारा सर्व भारतीय प्रतिनिधींमध्ये एकटा मीच होतो. त्यामुळे फिनिश स्त्रीपुरुषांत अधिक जिह्वाळ्याने मी वावरू शकलों. फिनिश भाषा अक्षरो-चारी (Phonetic) आहे. त्यामुळे उच्चाराला अडचण पडत नाही. आपल्या भाषेत आठ विभक्त्या आहेत पण फिनिश भाषेत चौदा विभक्त्या आहेत. प्रत्यय आपल्याप्रमाणे शब्दाच्या पुढे लागतो. टॅलो म्हणजे घर, 'टॅलोन' = घराचे. टॅलोल्या = घरापासून. नमुन्यादाखल कांहीं फिनिश वाक्ये देतो. ह्युआ ह्युआमिंटा = गुड मॉर्निंग. ह्युआ पैव्हां = गुड डे. कितोस = थँक यू. निकेमिन् = गुड बाय. क्युल्ल = होय. एई = नाही. मिक् सिनन निम्मी = तुझे नांव काय ? सिनँ ऑन इहाना = तू सुंदर आहेस. इ.

शांतिपरिषद सुरू होण्याच्या आधीं आमच्यापैकीं कांहीं भारतीय प्रतिनिधींना हेलसिंकीच्या निरनिराळ्या भागांमध्ये शांति परिषदेच्या कार्यावहल व्याख्याने देण्यासाठी पाठविण्यांत आले. मीं दोन व्याख्याने दिलीं. अर्थात् मी इंग्रजी-मधूनच बोलें पण प्रत्येक व्याख्यानाची सुरुवात फिनिश भाषेत 'रिक्ट सुआम-लैसेन सिसरानी या वेल्यानी' (माझ्या प्रिय फिनिश बहिणींनो आणि भावांनो) अशी करून त्याच भाषेत 'काऊवन एलाक्यून सुआमी !' (फिनलँड झिंदाबाद) अशी करीत असें. त्यामुळे माझे फिनिश श्रोते टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट करीत असत.

फिनलँडमध्ये फारशी महागाई नाही. सामान्यतः मुंबईसारखीच खर्चाची पातळी आहे. एका पौडाला (म्हणजे रु. १३-५-०)ला ६३८ फिनिश मार्का

मिळतात. परदेशच्या प्रवाशाला ९४० मार्का मिळतात. बऱ्यापैकी हॉटेलांत रोज १२०० मार्का म्हणजे रु. १८ पडतात व सर्वसामान्य वस्तूंचे दरहि आपल्यासारखे आहेत. मी हेलसिंकीच्या वर्तमानपत्रांमध्ये दोन लेख लिहिले. त्याबद्दल मला दहा हजार मार्का म्हणजे अदमासे रु. १५० मिळाले. नभोवाणीवर 'हिंदी चित्रपट' ह्या विषयावर एकदांच बोललो पण त्याबद्दल मात्र पैसे मिळाले नाहीत.

फिनलँडमधली 'उघड्या नाटकगृहां'तलीं नाटके मला विशेष आवडलीं. निसर्गसुंदर अशा खऱ्याखऱ्या पार्श्वभूमीवर नाटके करण्यांत येतात. रंगभूषेसाठीं एका बाजूला एक घर असतें. त्यांतूनच पात्रे प्रवेश करतात. श्रोत्यांना बसण्यासाठीं समोर अर्धवर्तुळाकार खुर्च्या किंवा बाके मांडलेलीं असतात. ह्या नाटकगृहांत पडदे नाहीत, झालरी नाहीत किंवा खोटे देखावे नाहीत. वास्तववादी पार्श्वभूमीमुळे नाटकामध्ये विलक्षण जिवंतपण उत्पन्न होतो. फिनलँडमधल्या नटनटींच्या अभिनयाची पातळी फारच उंच आहे. माझ्या मुक्कामांत मी सहा तरी अशीं नाटके पाहिलीं असतील.

नटनटींप्रमाणें कविकवयित्रींचीं अन् कादंबरीकारांचीं फिनलँडमध्ये फारच मोठी पैदास होते. निसर्गसुंदर वातावरणाचा हा परिणाम असावा. मला कितीतरी कवयित्री भेटल्या अन् त्यांनीं मला आपले कवितासंग्रह बक्षीस दिले. फिनलँडमध्ये सौंदर्य केवळ झाडांत अन् सरोवरांतच भरलेलें नाहीं. तर माणसांतहि तें तुडुंब भरलेलें आढळून येतें. फिनिश मुलींसारख्या सुंदर मुली जगांत क्वचित् आढळून येतील. निळ्या डोळ्यांच्या, गुलाबी गालांच्या, पिंगट केंसांच्या, गोऱ्यापान, कर्दळीसारख्या सरळ उंचच उंच तरुण मुली रस्त्यांतून हंसत-मुखानें जातांना शेंकड्यानें आढळतात अन् सगळ्यांत मौज म्हणजे त्या स्वभावानें अत्यंत मनमोकळ्या अन् प्रेमळ असतात. इंग्रज किंवा फ्रेंच मुलीसारखी कृत्रिमता किंवा उपचार त्यांच्याजवळ एवढासुद्धां सांपडणार नाहीं. कोणत्याहि मुलीला रस्त्यांत तुम्ही थांबवलेंत तर तिला राग यावयाचा नाहीं. ती तुमच्याशीं बोलेल अन् तुमचा परिचय करून घेईल.

त्या मानानें पुरुष थोडेसे अबोल अन् तुटक वाटतात. कितीतरी फिनिश लेखिकांशीं न् मुलींशीं माझी ओळख झाली ! सिका सेल्या, सैया युंतुतेना, क्रकोव्हा लुंद मिला, एलव्ही सिनेव्हां—सओमा, मैला कोको ! पुन्हा परत फिनलँडला आलां तर आमच्याकडेच येऊन उतरा, अशींहि त्यांनीं मला आमंत्रणें

देऊन ठेवलीं आहेत. जाऊं द्या झालें. कशाला तो विचार ! नैसर्गिक सौंदर्याची ज्याच्यावर अमर्याद कृपा आहे असा फिनलँड हा एक रमणीय देश आहे ह्यांत मात्र मुळींच शंका नाही. फिनलँडला पुन्हा जायला मला खचित आवडेल.

नवयुग : २१-८-१९५५

४. 'पंचशीला' हाच विश्वशांतीचा मार्ग !

हेलसिंकीच्या ऑलिंपिक स्टेडिअमपासून थोड्या अंतरावर 'मेसुहाली' नांवाचें एक विस्तीर्ण आणि प्रशस्त सभागृह आहे. निरनिराळ्या प्रदर्शनांसाठीं त्याचा उपयोग करण्यांत येतो. ह्याच ठिकाणीं विश्वशांतिपरिषदेचें अधिवेशन दि. २२ ते दि. २९ जून पर्यंत भरविण्यांत आलें. सभागृहाच्या प्रवेशद्वारावर जगांतील सर्व राष्ट्रांचे झेंडे दिमाखानें फडकत असल्यानें त्याला एक अपूर्व शोभा आलेली होती.

सभागृहांत शिरतांना प्रतिनिधींना आपापल्या प्रवेशपत्रिका प्रत्येक वेळीं द्वारपाळाला दाखवाव्या लागत. बाहेर दाराच्या तोंडाशीं प्रतिनिधींना बघावयास शेंकडों फिनिश स्त्रीपुरुष व मुलें उभीं असत. विशेषतः लहान लहान फिनिश मुलें जेव्हां निरनिराळ्या प्रतिनिधींच्या स्वाक्षण्या घेण्यासाठीं गर्दी करीत तेव्हां मला हिंदुस्थानची आठवण होई.

इमारतींत शिरतांच प्रथम एक ऐसपैस दालन लागे. तेथें विविध वर्णांचे, विविध वस्त्रांचे नि विविध भाषा बोलणारे स्त्री आणि पुरुष प्रतिनिधी वावरतांना बघून आपण एका निराळ्याच सृष्टींत आलों असें वाटल्यावांचून राहात नसे. चिनी, जपानी, कोरियन, व्हिएटनामी, ब्रह्मी, हिंदी आणि नीग्रो यांची ओळख त्यांच्या तोंडवळ्यावरून आणि रंगावरून ताबडतोब पटे, तशी गौरकाय प्रतिनिधींच्या राष्ट्रीयत्वाची खूण चटकन् पटत नसे. पाश्चात्य राष्ट्रांतल्या प्रतिनिधींमध्ये पोषाखाचें वैचित्र्य जवळजवळ नव्हतेंच म्हटलें तरी चालेल. नाहीं म्हणायला मर्जबी पोषाखांतले रशियामधले मुसलमानांचे प्रमुख मुफ्ती मालिदिनोव्ह

चोईकीर आणल पायघोळ काळ्या झग्यांत अन् उंच काळ्या टोपींत वावरणारे रुमानियाचे धर्मगुरु मेट्रॉपॉलिटन अलेक्झांडर हे दोघे मात्र सर्वांचें लक्ष वेधीत होते. चिनी आणल जपानी प्रतिनिधींचे पोषाख पाश्चात्य पद्धतीचे होते. व्हिएटनाममधून आलेली एक तरुण मुलगी पागोट्यासारखी उंच रंगीत टोपी अन् विविध रंगाचे कपडे घालून येई. तिच्याकडे सर्वांचें प्रथम लक्ष जाई.

तथापि, पोषाखाच्या बाबतींत सर्वांत जास्त वैचित्र्य भारतीय प्रतिनिधींनीं जगाला दाखविण्याचा जणुं कांहीं निश्चयच केलेला होता. रंगीवेरंगी पातळें अन् पोलकीं घातल्यामुळें भारतीय स्त्रिया तर साहजिकच सर्वांमध्ये उठून दिसत. पण सदरे, जाकिटें, धोतरें नि गांधीटोण्या ह्या पोषाखामधून जेव्हां कित्येक भारतीय पुरुष प्रतिनिधी वावरत, तेव्हां बहुतेक सर्व कॅमेरेवाले त्यांच्यावरच तुटून पडत. दक्षिण हिंदुस्थानांतील कांहीं प्रतिनिधी कित्येकदां नुसत्या लुंग्या गुंडाळून सुद्धां येत. बंगाली प्रतिनिधींनीं पुढें पुढें धोतरें नेसून आणल शालजोड्या पांघरून यावयाला सुरुवात केली. देवळाच्या घुमटाप्रमाणें दिसणारें एका म्हैसुरी प्रतिनिधीच्या डोक्यावरचें पांढरें पागोटें तर सर्वांच्या कौतुकाचा विषय झालेलें होतें. परदेशीं जाणाऱ्या भारतीयांनीं कसा पोषाख करावा हा एक वादाचा विषय आहे. तथापि, फेटे-पागोटीं घालून आणल धोतरें नेसून तरी निदान भारतीयांनीं परदेशांमधून हिंडूं नये असें मला स्वतःला वाटतें—मग दुसऱ्या कोणाचें कांहींहि मत असो. आमचें भारतीयत्व आमच्या रंगावरून भरपूर प्रकट होत असतें. त्यांत पोषाखाच्या वैचित्र्याची आणखी भर कशाला? आमच्या शिष्टमंडळांतील कांहीं प्रतिनिधींच्या विचित्र वेषभूषेमुळें आम्ही कांहीं मंडळी तरी पुष्कळदां मनामधून अत्यंत अस्वस्थ होत असूं. पण परिषदेतील इतर पाश्चात्य वां पौरात्य प्रतिनिधींच्या मुद्रेवर उपहासाची किंवा थट्टेची यत्किंचितहि भावना दिसून येत नसे.

जगांतील अडुसष्ट राष्ट्रांचे एकंदर अठराशें प्रतिनिधी शांतता परिषदेला आलेले होते. सभागृहांत ही मंडळी गटागटानें बसलेली होती, आणल त्या त्या ठिकाणीं त्या त्या राष्ट्राच्या नांवाच्या पाट्या लावलेल्या होत्या. भारताचा नव्वद प्रतिनिधींचा गट सर्वांत मोठा होता. सभागृहाच्या डाव्या बाजूला प्रथम चीनचा गट बसलेला होता. त्याच्या मागें आम्ही बसलेलों होतो. चीनच्या उजव्या बाजूला रशियन व आमच्या उजव्या बाजूला जपानी गट बसलेला होता. सभागृहाच्या सर्व भिंतींवरून निरनिराळ्या राष्ट्रांचीं निशाणें फडकत होतीं—आणल त्या त्या राष्ट्रांच्या

भाषेत परिषदेचे नांव लिहिण्यांत आलेलें होतें. तिरंगी भारतीय ध्वजाखालीं शुद्ध देवनागरी लिपीमध्ये 'विश्वशांति परिषद्' हीं अक्षरें झळकतांना पाहून स्वाभिमानाचें केवढें भरतें आमच्या अंतःकरणांत उचंबळत होतें ह्याचें काय वर्णन करावें ?

सभागृहाच्या छताला शांतिदर्शक शुभ्र पक्ष्यांच्या कागदी आकृती टांगलेल्या होत्या. 'अध्यक्षीय समिती' (Presidium) च्या मागल्या भिंतीवर दोन हातांतून सुटणाऱ्या पक्ष्याचें प्रचंड चित्र लावलें होतें आणि त्यावर 'Assemblée Mondiale De La Paix, Helsinki 1955' [विश्वशांति परिषद्, हेलसिंकी १९५५] अशीं अक्षरें काढलेलीं होतीं.

अध्यक्षीय समितींत जवळजवळ दीडशें माणसें होतीं. त्यांना बसण्यासाठीं सहा उतरत्या लांबलचक रांगा केलेल्या होत्या. त्यांच्या मागे उजव्या बाजूला एक हिरवा 'शांतिवृक्ष' लावण्यांत आलेला होता. परिषद् संपल्यानंतर तिची आठवण म्हणून ह्या वृक्षाचे लहानलहान तुकडे सर्व प्रतिनिधींना पाठवून द्यायचे अशी योजना होती. अध्यक्षीय समितीच्या तळाशीं उजव्या बाजूला वक्त्यांचें व्याख्यानपीठ बनविलें होतें. प्रत्येक वक्ता तेथेंच येऊन आपलें व्याख्यान देत असे.

अध्यक्षीय समितीच्या दुसऱ्या रांगेंत मधोमध अध्यक्ष बसलेले असत. सभागृहाच्या दुसऱ्या मजल्यावरील गॅलरींत निरीक्षक आणि वार्ताहर बसलेले असत; आणि अध्यक्षांच्या अगदीं समोर अनुवादकांच्या काचबंद खोल्या होत्या. जगामधल्या सर्व लहानमोठ्या राष्ट्रांच्या नामांकित प्रतिनिधींचा तो अपूर्व आणि प्रचंड मेळावा बघून डोळ्यांचें पारणें फिटल्यासारखें झालें. मनाला अशी कांहीं धन्यता वाटली म्हणतां! मानवतेचें एक महान् स्वप्न सफल करण्याच्या एका विश्वव्यापी प्रयत्नांत आपणहि अंशभागी आहोंत ह्या जाणीवेनें मनाला जें उदात्त समाधान वाटलें त्याचें शब्दांत कसें बरें वर्णन करतां येईल ?

जगविख्यात शास्त्रज्ञ आणि नोबेल प्राईझ जेते प्रोफेसर फ्रेडरिक जोलियट —क्युरी हे या परिषदेचे अध्यक्ष होते. ज्या विश्वशांति समितीतर्फें ही परिषद भरली होती त्या समितीचे अध्यक्षहि प्रोफेसर जोलियट क्युरी हेच आहेत. त्यांच्या अध्यक्षीय भाषणाचा सारांश असा :

'निरनिराळ्या राज्यव्यवस्थेखालीं राहाणारे आणि चालू इतिहासाकडे भिन्न दृष्टीनें पहाणारे विविध देशांचे स्त्रीपुरुष आज येथें जमले आहेत. त्यांच्या विचारविनिमयांतून अधिक चांगला समझौता निर्माण व्हावा. राष्ट्रांराष्ट्रांत आज

ज्या तेढी निर्माण झाल्या आहेत त्या नष्ट व्हाव्यात आणि जगांत शांतता प्रस्थापित होईल असा प्रत्यक्ष कांहीं तरी आचार घडावा. युद्ध नको अशी मागणी आतां सर्व जग करूं लागलें आहे. राष्ट्रराष्ट्रांतले मतभेद मिटविण्याच्या कामीं जबरदस्ती नको हें सर्वांना पटलें आहे. ह्या दृष्टीनें गेल्या वर्षांत आंतरराष्ट्रीय हवा पुष्कळच बदलली आहे. शांततेच्या कार्याला जगांतील कित्येक राष्ट्रांकडून आणि मोठमोठ्या वृत्तपत्रांकडून प्रत्यक्ष पाठिंबा मिळूं लागला आहे.

‘आशिया आणि आफ्रिका खंडांतील एकोणतीस राष्ट्रांतर्फे भरलेल्या बांडुंग परिषदेनें तर सान्या जगाचें लक्ष वेधलें. त्या ठिकाणीं अनेक आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय करार झाले आणि शांततामय सहजीवनाची सनद मुक्रर करण्यांत आली. बांडुंग परिषदेमध्ये अर्ध्या मानवजातीनें भाग घेतला. म्हणून ह्या परिषदेचे निर्णय सर्व जगाच्या दृष्टीनें महत्त्वाचे आहेत.

‘बांडुंगप्रमाणेंच जर्मनीचा प्रश्न शांततामय मार्गानें सोडवण्याचा प्रयत्न झाला असता तर बरें झालें असतें.’ फेडरल जर्मन प्रजासत्ताक राज्याच्या शस्त्रीकरणानें जगांत पडलेले दोन तट जवळ येण्याऐवजीं एकमेकापासून दूरच जातील. तथापि, जर्मनीचा प्रश्न तडजोडीनें सोडविण्याचा शांतताप्रिय जनतेचा निर्धार अद्यापहि दुर्बल झालेला नाही. ‘तडजोड’ करावयाची म्हणजे काय ? त्याची स्पष्ट कल्पना आपल्याला हवी. तडजोड करण्यापूर्वीं कोणत्याहि हालचाली करूं नयेत. एकमेकांवर वजन आणण्याचा किंवा एकमेकांना धमक्या देण्याचा प्रयत्न करूं नये. परस्परांना सवलती देऊन उभयतांना मान्य होईल असाच मार्ग काढावा. तडजोड करणारांनीं हें लक्षांत ठेवावें कीं, जगांतल्या लोकांचें त्यांच्याकडे लक्ष असतें. हें लोकमत जितकें प्रभावी होईल तितकी तडजोड अधिक यशस्वी होईल.

‘ऑस्ट्रियाच्या तहाचें उदाहरण घ्या ना. ह्या तहानें ऑस्ट्रियाचें राजकीय आणि आर्थिक स्वातंत्र्य प्रस्थापित केलें आहे. यशस्वी तडजोडीचें ह्यापेक्षां अधिक चांगलें उदाहरण देतां येणार नाही. ह्या तहानें जागतिक शांतीला फार मोठी मदत केलेली आहे. स्वीडन, युगोस्लाव्हिया आणि भारत हीं राष्ट्रेहि वेळोवेळीं शांततेला मदत होईल अशाच घोषणा करीत आहेत. युद्धांना अनेक वर्षांपासून विरोध होत असतांनाहि गेल्या चाळीस वर्षांत दोन महायुद्धें होऊन गेलीं नि त्यामुळें पुष्कळसे लोक हताश होऊन दैववादी बनले आहेत. म्हणून शांतीच्या पुरस्कर्त्यांनीं आपली चळवळ अधिक प्रखर करून, ‘युद्धें अपरिहार्य आहेत’ ही पुष्कळांच्या मनांत मूळ धरून बसलेली समजूत पिटाळून लावली पाहिजे.

गेल्या महायुद्धाच्या आठवणी सर्वांच्या मनांत ताज्या आहेत. हिरोशिमा आणि नागासाकीवर टाकलेल्या अँटम बॉंबचे भयानक परिणाम कोण विसरू शकेल ! ह्यापुढे येणाऱ्या युद्धांत जीं अण्वस्त्रं आणि एन्. बॉंब वापरण्यांत येतील त्याच्या परिणामाचीं भेसूर चित्रं आपण लोकांच्या पुढें रेखाटलीं पाहिजेत. म्हणजे लोकमत अधिकाधिक युद्धविरोधी होत जाईल. अणुबॉंबचे जे प्रयोग सध्यां चालू आहेत त्यांच्या प्रतिक्रिया किती भयंकर आहेत ह्याची स्पष्ट कल्पना जगामधल्या शास्त्रज्ञांनीं लोकांना आणून द्यावयाला हवी.

‘पुढील युद्धांत या शस्त्रांचा प्रचंड प्रमाणावर उपयोग केला जाईल यांत शंका नाही. तसें झालें तर सर्व विश्वाचा नि प्राणिमात्राचा संहार होईल. म्हणून अणुबॉंब आणि अण्वस्त्रं ह्यांच्यावर बहिष्कार पुकारण्याची मागणी जगांतल्या सर्व जनतेनें संघटित होऊन केली पाहिजे. ह्याच हेतूनें ‘विश्वशांति समिती’नें व्हिएन्ना अपील काढलें. त्याच्यावर शेंकडों लोकांनीं आतांपर्यंत सहाय्य केल्या आहेत. अणुबॉंब आणि अणुअस्त्रं ह्यांच्या बहिष्काराबरोबरच निःशस्त्रीकरणाचीहि मागणी आपण केली पाहिजे. राष्ट्राष्ट्रांना परस्परांबद्दल अविश्वास वाटतो म्हणून निःशस्त्रीकरणाचा प्रश्न विकट होऊन बसला आहे. अणुशस्त्रांच्या बहिष्काराबरोबरच आणि निःशस्त्रीकरणाच्या अंमलबजावणीसंबंधीं जर आंतरराष्ट्रीय समझौता झाला तर जगाच्या आर्थिक स्थैर्याला आणि औद्योगिक विकासाला तो फार उपकारक होईल. शस्त्रं निर्माण करण्यांत गुंतलेलें जगाचें बळ मुक्त झालें म्हणजे तें शांततेच्या कार्याला लावतां येईल.

अमेरिकेमधील जनतेकडूनहि आतां आंतरराष्ट्रीय तेढ कमी व्हावी आणि जगांत शांतता प्रस्थापित व्हावी अशी मागणी होऊं लागली आहे. वॉल्टर लिपमन नुकतेच म्हणाले, ‘ज्यानें समझौता घडून येतो ती उत्तम तडजोड. तिनें दोन्ही पक्षांचा फायदा होतो.’ आंतरराष्ट्रीय वातावरण शांततेच्या दृष्टीनें पुष्कळच निवळत चाललें आहे, हें खरें. तथापि जर्मनी, कोरिया, व्हिएटनाम, फॉर्मोसा, उत्तर आफ्रिका, मध्य आशिया आणि दक्षिण अमेरिका येथें शांततेला धोका उत्पन्न होण्यासारख्या घटना निर्माण झाल्या आहेत. जगांत निरनिराळ्या राष्ट्रांचे लष्करी करार होत आहेत. आपल्या सीमेबाहेर कांहीं राष्ट्रे लष्करी तळ बांधीत आहेत. शस्त्रास्त्रांची चढाओढ चालूच आहे. अस्त्रं आणि अणुअस्त्रं निर्माण होत आहेत. तथापि असें असूनहि जगांतले सर्व प्रश्न शांततेनें मिटावेत असेंच सर्वांना मनापासून वाटत आहे.

‘जिनेव्हा येथें भरणाऱ्या चार राष्ट्रांच्या परिषदेकडे जग ह्याच दृष्टीने पहात आहे. ह्या चार राष्ट्रांच्या परिषदेनें ‘युनो’ची प्रतिष्ठा आणि उपयुक्तता वाढावी असें मला वाटते. ‘शीतयुद्ध’ हें ‘युनो’ म्हणजे ‘संयुक्त राष्ट्रसंघा’च्या तत्त्वा-विरुद्ध आहे. ‘युनो’च्या मूळ सनदेशीं आपण एकनिष्ठ राहिलें पाहिजे. तिचा दहावा वाढदिवस आपण थोड्याच दिवसांमध्ये साजरा करणार आहोंत. म्हणून चीनचा समावेश करून राष्ट्रसंघाचें विश्वव्यापी स्वरूप आपण पुन्हा प्रस्थापित करूं या. चार राष्ट्रांच्या परिषदेनें हा उद्देश सिद्धीस नेल्यास तिच्या पाठोपाठच पंचराष्ट्र परिषद आपणास भरवावी लागेल. आपल्या-पुढें अडचणी अनंत आहेत. पण त्यांतून आपण वाट काढून असें ऐक्य साधू कीं, त्यामुळें लोकमत अधिक प्रभावी आणि बोलकें होईल आणि मग शांतता प्रस्थापित करण्याचें सामर्थ्य आपल्यामध्ये येईल.’

अध्यक्षांचें भाषण संपतांच सर्व सभागृहानें उभें राहून टाळ्यांच्या प्रचण्ड गजरांत त्यांच्या भाषणाबद्दल संतोष व्यक्त केला. अध्यक्षीय भाषण झाल्यावर पहिल्या दिवसाचें काम संपलें.

त्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं अध्यक्षीय समितीची निवड झाली. त्यांत डॉ. मेघनाद सहा, प्रा. कोसंबी, साहेब सिंग सोखे, एस्. ए. डांगे आणि मुखुरराज आनंद ह्यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावयाला हवा. त्यानंतर देशोदेशींच्या नामांकित प्रतिनिधींच्या भाषणास प्रारंभ झाला. सर्व भाषणांचा नुसता सारांश देखील देणें अशक्य आहे. म्हणून फक्त तीनचार प्रमुख भाषणांचाच सारांश देतो. म्हणजे शांततेच्या प्रश्नावर आज जगांत काय विचार चाललेले आहेत त्याची वाचकांना थोडी कल्पना येईल.

चीनच्या प्रजासत्ताक राज्यांतले एक महत्त्वाचे प्रमुख कुओ—मो—यो हे जेव्हां बोलावयास उभे राहिले तेव्हां सभागृहानें त्यांचा टाळ्यांच्या कडकडाटांत सत्कार केला. ते म्हणाले, “चीनच्या साठ कोटी लोकांतफें जगांतील शांतता-प्रिय जनतेला मी अभिवादन करतो. चीन आणि भारत यांनीं घोषित केलेल्या सहजीवनाच्या पांच तत्त्वांना जगांमध्ये आतां अधिकाधिक पाठिंबा मिळत चालला आहे. हीं पांच तत्त्वे अशीं: (१) परस्परांच्या प्रादेशिक अखंडत्वाबद्दल आणि सार्वभौमत्वाबद्दल मान्यता. (२) एकमेकांवर आक्रमण करावयाचें नाहीं. (३) एकमेकांच्या अंतर्गत कारभारांत हस्तक्षेप करावयाचा नाहीं. (४) परस्परांत समानता आणि समान लाभ. (५) शांततामय सहजीवन.

‘दिल्ली येथें भरलेली आशियाई राष्ट्रांची परिषद आणि बांडुंग येथें भरलेली आशिया—आफ्रिकन राष्ट्रांची परिषद ह्या दोन्हीहि परिषदा ऐतिहासिक महत्त्वाच्या आहेत. जपानमध्ये शांततेची चळवळ अधिक जोर धरू लागली आहे. अणुशस्त्राच्या बहिष्काराची आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची जपानने मागणी केली आहे. मध्य आशियांत आणि उत्तर आफ्रिकेंत वसाहतवाद आणि वर्णभेद ह्यांविरुद्ध लढ्याला तोंड लागलें आहे. आंतरराष्ट्रीय तेंढ कमी करण्याचा आणि नव्या युद्धाचीं कारणें नष्ट करण्याचा ‘पंचशीला’ हा एकच मार्ग आहे. त्याच योगानें जगांत शांतता प्रस्थापित होईल. भारताचे पंतप्रधान पं. नेहरू मॉस्कोहून जातांना मार्शल ब्रॉनिन म्हणाले, ‘शांततेच्या पांच तत्वांना सोव्हिएट सरकारचा पाठिंबा आहे. ह्याच पायावर विश्वशांतीची उभारणी होईल!’ शांततामय सहजीवनाला जगांतील सर्व राष्ट्रांनी मान्यता दिल्यानंतर मग अणु उत्पादन थांबविणें आणि राष्ट्रांचें निःशस्त्रीकरण करणें हे प्रश्न सोडवणें फारसें कठीण होणार नाही. राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाला सर्वांनी मान्यता दिल्यावर मग वसाहतवाद, राष्ट्रांराष्ट्रांचे लष्करी गट आणि लष्करी तळांची बांधणी ह्या सर्व गोष्टी आपोआप नाहीशा होतील.

‘जागतिक शांतता ही एक अखंड गोष्ट आहे. जगामधील सर्व देशांत शांतता आणि सुरक्षितता प्रस्थापित होणें हें एकमेकांवर अवलंबून आहे. आतां मी तैवान (फॉर्मोसा) च्या प्रश्नाकडे वळतो. ह्या प्रश्नामुळे आशिया खंडांत फार तेंढ माजलेली आहे. बांडुंगच्या परिषदेहून परत आल्यानंतर आमचे पंतप्रधान चाऊ-एन्-लाय म्हणाले, ‘तैवान हा चीनचा भाग आहे. तैवानमध्ये राहाणारे लोक चिनी आहेत. तैवानची मुक्तता हा चीनच्या अंतर्गत राजकारणाचा एक भाग आहे. अमेरिकेनें तैवानचा ताबा घेऊन त्याला आंतरराष्ट्रीय स्वरूप दिलेलें आहे. अमेरिका आणि चीन यांमध्ये कसलेंहि भांडण नाही. अमेरिकेंतील जनतेबद्दल चीनला प्रेम वाटतें. तैवानच्या प्रश्नावर चीनला अमेरिकेशीं तडजोड करण्याची इच्छा आहे. दहा राष्ट्रांची परिषद बोलावून तडजोड करावी ही सोव्हिएट सरकारची सूचना चीनला मान्य आहे. पण तैवान मुक्त करण्याच्या चीनच्या न्याय्य हक्कांना मात्र कोणत्याहि तऱ्हेनें बाध येतां कामा नये. त्याचप्रमाणें आंतरराष्ट्रीय परिषदेत चॅंग-कै-शेक गटानें भाग घेण्यास चीन कधींहि मान्यता देणार नाही. तैवानची मुक्तता शांततामय मार्गांनीं व्हावी अशी चीनच्या जनतेची इच्छा आहे. तैवानसंबंधींची आमची भूमिका अशी आहे. अमेरिकेशीं तडजोड

करण्याच्या आमच्या सूचनेला अमेरिकेकडून काय उत्तर येतं ह्याची आम्ही वाट पाहातो आहोत.' कुओ-मो-यो ह्यांच्या भाषणांतील कित्येक वाक्यांनंतर दोन दोन मिनिटं टाळ्यांचा कडकडाट होत होता. एकदोनदां तर सर्व सभागृह उठून उभं राहिलं आणि त्यांनीं टाळ्यांचा गजर करून वक्त्याच्या विधानाला पुष्टि दिली.

त्यानंतर भारताचे प्रतिनिधि प्रा. दामोदर कोसंबी ह्यांचें भाषण झालें. ते म्हणाले, 'मी प्रथम आशियाचा नागरिक आहे—मग भारताचा. आमचा पक्ष कोणताहि असो. आम्ही शांततेचे पुरस्कर्ते आहोत. आमचा आग्रह असा आहे. प्रत्येक राष्ट्राला स्वयंनिर्णयाचा हक्क आहे. परकीय राष्ट्राकडून आक्रमण होणार नाही अशी त्याला हमी मिळाली पाहिजे. वसाहती नष्ट झाल्या पाहिजेत. सर्व वंश आणि सर्व माणसें सारखीं आहेत या तत्वाला सर्वांची मान्यता हवी. कोणत्याहि राष्ट्राची भाषा, संस्कृति, पूर्वतिहास, सध्यांची सामाजिक आर्थिक व्यवस्था कांहींहि असो. त्यांनीं शांततामय सहजीवनाच्या तत्त्वानुसार वागायला हवें.

राष्ट्राच्या सर्वभौमत्वाला धोका येणें हें शांततेवरचें पहिलें संकट होय. त्या दृष्टीनें जपानचा प्रश्न सोडवायला हवा. दोन जर्मनी, दोन कोरिया, दोन व्हिएटनाम अशा एकजिनसी राष्ट्रांच्या ज्या कृत्रिम फाळण्या केल्या आहेत त्यांचाहि शांततेला फार मोठा धोका आहे. तैवानमध्ये लपून बसलेल्या पळपुट्या टोळीला चीनचें सरकार म्हणून अमेरिकेनें मान्यता द्यावी, एवढेंच नव्हे, तर त्याला युनोमध्ये वसू द्यावें ही सर्वांत हास्यास्पद गोष्ट आहे. अमेरिकेनें तैवान आणि त्याच्या आजूबाजूचीं बेटें ताबडतोब सोडून द्यावीत अशी आमची मागणी आहे.

आर्थिक साहाय्याच्या पांघरूणाखालीं अमेरिकेनें पाकिस्तानमध्ये आपला लष्करी तळ बांधावा हाहि शांततेला मोठा धोकाच आहे. हा लष्करी तळ आत्मसंरक्षणासाठीं नसून आक्रमणासाठीं आहे हें उघड आहे. राष्ट्रीय सर्वभौमत्वाच्या तत्वाला त्यानें हरताळ लागला आहे. ह्यावरून हें स्पष्ट दिसून येतं कीं, राष्ट्रांचें स्वातंत्र्य आणि शांततेची हमी ह्या गोष्टी परस्परावलंबी आहेत.

'वसाहती हें जागतिक शांततेवरचें दुसरें मोठें संकट आहे. दक्षिण आफ्रिकेमधील मूळच्या खऱ्याखऱ्या नागरिकांना मूठभर गोरे लोक साधे माणुसकीचे हक्क द्यायला देखील तयार नाहीत. हजारों मैल अंतरावर राहाणाऱ्या गोऱ्या भांडवलवाल्यांच्या फायद्यासाठीं आफ्रिकेतील लोकांनीं मर मर खपावें आणि स्वतःच्या देशांतील संपत्ति गमवावी ह्यापेक्षा अधिक अन्याय तो कोणता ?

'सीटो' आणि 'नेटो' ह्या संघटनासुद्धां तिसऱ्या युद्धासच जवळ आणीत

आहेत. जर्मन राष्ट्रांचें शस्त्रीकरण हा देखील शांततेतील मोठा धोका आहे. एवंच, शांततेचे शत्रू जागतिक युद्धाचें वेळापत्रकच बनवून राहिले आहेत. पण कांहीं केले तरी जगांतील लोकमत त्यांना कधींहि अनुकूल होणार नाही.

‘पंचशीला’ तत्वाला मान्यता हा जगांतील लोकमताचा प्रचंड विजय होय. शांततेच्या कामासाठीं आमच्या भारताचे पंतप्रधान प्रामुख्याने झटत आहेत, परिषदा भरवीत आहेत, लांबलांबच्या देशांतून प्रवास करीत आहेत, याबद्दल आम्हांला अभिमान वाटतो आहे. भारताची लोकप्रियता नेहरूंच्या द्वारे फार उत्तम रीतीने प्रगट होत आहे. जगांतील लोकमत शांततेच्या बाजूला आणण्याची फार मोठी खटपट करायला हवी. चाऊ-नेहरूंच्या ‘पंचशीले’ला प्रत्येक राष्ट्राकडून मान्यता मिळावयास हवी. परकीय राष्ट्रांचे लष्करी तळ प्रत्येक भूमीवरून ताबडतोब उखडून टाकायला हवेत. लष्करी तहाच्या ऐवजीं राष्ट्राराष्ट्रांतून अनाक्रमणाचे आणि परस्परसाहाय्याचे करार व्हावयास पाहिजेत. जगांतील प्रत्येक वसाहत परकीय राजवटीमधून मुक्त व्हावयाला हवी. जागतिक शांततेच्या दृष्टीने अमेरिकन सरकारने जी भूमिका स्वीकारलेली आहे ती दुर्दैवाने चांगली नाही ह्याचें आम्हांला दुःख वाटते. तथापि अमेरिकेंतील राजकीय नेत्यांनीं आणि वर्तमानपत्रांनीं अमेरिकन जनतेची कितीहि दिशाभूल केली तरी ती निःसंशय शांततेची पुरस्कर्ती आहे ह्याबद्दल आम्हांला मुळींच संशय वाटत नाही.

‘अमेरिकन लोकांनीं आपला इतिहास आठवावा. त्यांच्या ‘स्वातंत्र्याच्या सनदे’त त्यांनीं ज्या तत्वांचा पुरस्कार केलेला आहे तींच तत्वे त्यांनीं दुसऱ्या राष्ट्रांच्या बाबतींत पाळावीत एवढेंच आमचें म्हणणें. शांतताप्रेम, अनाक्रमणाची वृत्ति आणि हस्तक्षेपबुद्धीचा अभाव, ह्या गोष्टी आम्हां भारतीयान्या हार्डींमार्शीं खिळलेल्या आहेत. चला, सान्या जगांतील लोक आपण एकत्र येऊं या आणि आपल्या मुलांबाळांसाठीं आपण सुखाचें, तेजाचें आणि निर्भयतेचें जग निर्माण करूं या!’

भारतीय प्रतिनिधीच्या भाषणालाहि चीनच्या भाषणाइतक्याच प्रचंड टाळ्या पडल्या. चौ—एन्—लाय आणि नेहरू ह्यांनीं निर्माण केलेल्या ‘पंचशीला’च्या तेजस्वी पार्श्वभूमीवर चीन आणि भारतीय प्रतिनिधींचीं दोन्ही भाषणें फारच प्रभावी वाटलीं. विश्वशांति परिषदेमधल्या तो दिवस चीननें आणि भारतानें जिकला असा बहुसंख्य सभासदांचा अभिप्राय पडला.

५. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आणि विश्वशांति

जपानचे प्रतिनिधि प्रो. का ओरू यासुई हे आपलें भाषण करतांना म्हणाले, 'अणुबाँब आणि हैड्रोजन बाँब ह्यांच्यावर जगानें बहिष्कार घातला पाहिजे. तेवढ्यासाठीं हिरोशिमाच्या हत्याकांडाची दहावी पुण्यतिथि जगांतील सर्व लोकांनीं पाळून अणुयुद्धाचा प्रतिकार केला पाहिजे. हिरोशिमा आणि नागासाकी-वर १९४५ सालीं अणुबाँब टाकण्यांत आले. त्यांत तीन लक्ष लोक वळी पडले. बिकनी बेटांत हैड्रोजन बाँबचा जो प्रायोगिक स्फोट करण्यांत आला त्याचे दुष्परिणाम पुन्हा जपानी लोकांनाच भोगावे लागले. म्हणून अणुयुद्धावर बहिष्कार घालण्यासाठीं सहा मिळविण्याची प्रचंड चळवळ जपानमध्ये सुरू झाली. जानेवारी १९५५ पर्यंत एकंदर दोन कोटी तीस लक्ष सहा मिळालेल्या आहेत. सहा ऑगस्ट १९५५ रोजीं जगांतील सर्व राष्ट्रांनीं 'हिरोशिमा दिन' पाळावा अशी येथें जमलेल्या सर्व प्रतिनिधींना मी विनंति करतां.'

ग्रेट ब्रिटनचे सुविख्यात कायदेपंडित डी. एन्. प्रिट, क्यू. सी. म्हणाले, 'अणुशस्त्रावर बहिष्कार घालण्याचें सामर्थ्य कायद्यामध्ये किंवा कायदेपंडितांमध्ये नाही. जागृत झालेलें जागतिक लोकमतच तें कार्य करूं शकेल. तथापि या कार्मीं आंतरराष्ट्रीय कायद्याचें काय साहाय्य होऊं शकेल तें मी सांगेन. आंतर-राष्ट्रीय कायदा हा जनमनावर आणि मानवी सदसद्विवेकबुद्धीवर आधारलेला असल्यानें त्याला महत्त्व आलेलें आहे.

'प्रत्येक महायुद्धांत लष्करी क्रौर्य आणि मानवी दया यांचा संघर्ष होतो; आणि त्यांत मानवी दयेचा पुष्कळ प्रमाणांत विजय होतो. युनोची सनद ही त्याच विजयांतून निर्माण झाली आहे. युद्धें हीं शक्य तितकीं कमी क्रौर्यानें लढलीं जावीं अशी पूर्वीची दृष्टि होती. पण आतां युद्धावर अजिबात बहिष्कार घालण्यांत यावा ही नवीन दृष्टि आली आहे. या विश्वशांति परिषदेपुढें अणु-शस्त्रें कशीं नष्ट करावींत हा प्रश्न आहे. ह्या बाबतींत आंतरराष्ट्रीय कायद्याची मदत आपणास मिळवतां येईल ती अशी. आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या दृष्टीनें

पाहिलें तर अणुशस्त्रें हीं मुळीं वेकायदेशीरच ठरतात. कारण त्यांचें स्वरूप अत्यंत 'विषारी' असून त्यांचे दुष्परिणाम मानवी जीवनावर फार काळपर्यंत राहातात. ह्या माझ्या विधानाला आंतरराष्ट्रीय कायद्यामधून वाटेल तेवढे पुरावे काढून दाखवितां येतील.

'ह्याच दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे कांहीं राष्ट्रांनीं आपल्या भविष्यकालीन धोरणाबाबत जे तीन निर्णय घेतले आहेत ते देखील वेकायदेशीर ठरतात. (१) 'नाटो'च्या सैन्याला अणुशस्त्रें पुरविण्याचें ठरविण्यांत आलें आहे. (२) पुन्हा शस्त्रीकृत केलेल्या पश्चिम जर्मनीच्या सैन्याला 'नाटो' सैन्याप्रमाणेंच अणुशस्त्रें देण्याचें ठरलें आहे. आणि सगळ्यांत अधिक भयंकर निर्णय म्हणजे (३) प्रतिपक्षानें अणुशस्त्रें वापरलीं असोत वा नसोत, त्याच्याविरुद्ध अगदीं युद्धाच्या प्रारंभापासून अणुशस्त्रांचा उपयोग करावयाचा असें 'नाटो' राष्ट्रांनीं ठरविलें आहे. हीं तिन्हीहि धोरणें म्हणजे 'न्यूरेबर्ग सनदे'प्रमाणें 'शांततेविरुद्ध गुन्हा' होय. म्हणून आपण सर्वांनीं हातीं घेतलेल्या या भूतदयावादी कार्यांत आंतरराष्ट्रीय कायद्याची आपणांस अनुकूलता आहे हें आपण विसरूं नये. म्हणून त्याचा योग्य तो उपयोग आपण करून घेतला पाहिजे.'

कोरियाच्या 'डेमोक्रेटिक पीपल्स रिपब्लिक'च्या वीरमहिला मिसेस पाक देन आई या जेव्हां भाषणास उभ्या राहिल्या तेव्हां सर्व सभागृह उठून उभें राहिलें आणि टाळ्यांच्या प्रचण्ड गजरांत त्यानें त्यांचा सत्कार केला. त्या म्हणाल्या, 'मागील मुक्तता युद्धांत आमच्या देशांतील लोकांना ज्यांनीं स्फूर्ति देऊन विजयाचा मार्ग दाखवला त्या जगांतील सर्व शांततावादी जनतेला कोरियाच्या जनतेतर्फें मी अभिवादन करतें. कोरियांतील युद्धतहकुबी ज्यांनीं आपल्या असीम बलिदानानें साध्य केली ती अधिक बलशाली करणें हें आम्ही आमचें पवित्र कर्तव्य समजतो. आमचें राष्ट्रीय भवितव्य आम्हांला ठरवूं द्या; त्यांत बाहेरच्या राष्ट्रांनीं हस्तक्षेप करतां कामा नये, अशी आमची मागणी आहे.

'गेलीं दहा वर्षें उत्तर आणि दक्षिण कोरियाची कृत्रिमपणें फाळणी करण्यांत आलेली आहे. ही आमच्या राष्ट्रावरची सर्वांत मोठी आपत्ति आहे. गेल्या युद्धाचे भयानक अनुभव आम्ही विसरलेलों नाहीं. परकीय हस्तक्षेपकांच्या राक्षसी बाँबवृष्टीनें ठार झालेल्या मातांच्या अर्भकांनीं केलेला तो करुण आक्रोश अजून आमच्या कानांत निनादतो आहे. आमच्या जखमा अजून बुजल्या नाहींत. कोरियाच्या भूमीवरील रक्ताचे ओघळ अद्याप पुसले गेले नाहींत. अशा

परिस्थितींत कोरियांतील युद्ध पुन्हा सुरू करण्याचे जे प्रयत्न उघडपणें चालू आहेत, त्याबाबत आम्ही उदासीन कसे बरे राहूं ? कोरियाचा प्रश्न कोरियांतील जनता शांततेनें सोडवील. त्यांत परक्यांचा हस्तक्षेप नको. कोरियाचा प्रश्न मिटल्याखेरीज आशियाला आणि जगाला लागून राहिलेला ताण कमी होणार नाही.' मिसेस पाक देन आईनीं थोडकें पण अत्यंत प्रभावी भाषण केलें. त्यांचें भाषण संपतांच टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला.

व्हिएटनामच्या राष्ट्रीय सभेचे सदस्य मि. ले दिन्ह थाम यांचेंहि भाषण अत्यंत प्रभावी झालें. ते म्हणाले, 'आम्ही व्हिएटनामी लोकांनीं परक्यांची गुलामगिरी वर्षानुवर्षे सहन केली. गेलीं नऊ वर्षे युद्धाच्या वणव्यांत अक्षरशः भाजून निघालों. आतां कुठें आमचें राष्ट्रीय स्वातंत्र्य अस्तित्वांत आलें आहे. म्हणून आम्हांला शांततेची सर्वांत जास्त निकड आहे. आमच्या जखमा अजून भरून यायच्या आहेत. आमचें आर्थिक स्थैर्य आम्हांला मिळवायचें आहे. आमच्या राष्ट्रीय संस्कृतीचें आम्हांला संवर्धन करावयाचें आहे. त्या दृष्टीनें ह्या विश्वशांतीच्या चळवळींत आम्ही सामील झालों आहोंत. भारत आणि चीनच्या पंतप्रधानांनीं काढलेल्या शांततामय सहजीवनाच्या पंचशीला तत्वाला व्हिएटनामच्या डेमोक्रेटिक रिपब्लिक सरकारनें एवढ्याचसाठीं मान्यता दिली आहे.

'ह्या पंचशीला तत्वाच्या आधारावर फ्रान्स, कॅंबोडिया आणि लॅऑसच्या सरकारांशीं राजनैतिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक संबंध जोडण्याची आमची इच्छा आहे. जिनेवा कराराच्या पूर्वभागाची अंमलबजावणी झाली ह्याचा अर्थ असा नव्हे कीं, हिंद-चीनमध्ये शांतता आतां सुरक्षित झालेली आहे. डोळ्यांत तेल घालून हिंद-चीनच्या—नव्हे—जगामधील जनतेनें शांततेची राखण केली पाहिजे. जिनेवा कराराला अमेरिकन साम्राज्यवाद केव्हां सुरंग लावील हें सांगतां येणार नाही. हिंद-चीनमधल्या तीन देशांच्या अंतर्गत राजकारणांत हस्तक्षेप करण्याचें अमेरिकेचें धोरण आहे. त्यामुळें मैत्रीच्या अनेक नात्यांनीं जखडले गेलेले आम्ही तीन देशांतील लोक एकमेकांजवळ येऊं शकत नाहीं.

'हिंद-चीनमधून फ्रेंच राज्यकर्ते गेले असले तरी त्यांचे हितसंबंध मागे रेंगाळतच आहेत. हिंद-चीन एक वसाहत व्हावी, तो अमेरिकेचा एक लष्करी तळ व्हावा हें धोरण आहे. आग्नेय आशियांतील जनतेचा संहार करणाऱ्या तिसऱ्या महायुद्धाची ही तयारी आहे. दक्षिण आणि उत्तर व्हिएटनामची संयुक्त परिषद् पुढील महिन्यांत भरणार आहे. त्यांत स्वतंत्र सार्वत्रिक निवडणुका

भरविण्याची योजना आंखली जाणार आहे. उत्तर आणि दक्षिण व्हिएटनामचें ऐक्य त्यामधूनच निर्माण होणार आहे. तसें झाल्याखेरीज हिंद-चीनमध्ये वा आग्नेय आशियामध्ये शांतता प्रस्थापित होणार नाही.

‘हिंद-चीनच्या प्रश्नावर या शांतिपरिषदेमध्ये पुढील मुद्दे विचारांत घेऊन एक ठराव करण्यांत यावा. (१) जिनेवा करारांतलें अक्षरन् अक्षर काळजीपूर्वक पाळलें जावें. (२) हिंद-चीनच्या अंतर्गत कारभारांत होणाऱ्या अमेरिकन साम्राज्यवादाच्या हस्तक्षेपाचा तीव्र निषेध करण्यांत यावा. (३) जिनेवा करारांत ठरल्याप्रमाणें उभय पक्षांनीं स्वतंत्र सार्वत्रिक निवडणुकांची योजना ठरवावी. (३) सीटो किंवा हिंद-चीनमध्ये युद्धाला प्रोत्साहन देणाऱ्या सर्व प्रयत्नांचा निषेध करण्यांत यावा.

‘राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आणि शांतता हे दोन्ही प्रश्न परस्परांशीं संलग्न आहेत. म्हणून हिंद-चीनमध्ये शांतता सुसंघटित होण्याच्या दृष्टीनें तेथील जनतेचें स्वातंत्र्य अबाधित राहावें असें आम्हांला साहजिक वाटतें. शांततामय तडजोडीनें जर्मनीचें आणि कोरियाचें एकीकरण होण्यास आमचा पाठिंबा आहे. तैवान वेट चीनला परत देण्यांत यावें. हिंदुस्थानांतील सर्व प्रदेश हिंदी सरकारच्याच ताब्याखालीं जावा, आफ्रिका, मध्य आणि पूर्व आशियांतील लोकांच्या राष्ट्रीय हक्काला बाध न येईल अशा दृष्टीनें तेथील प्रश्न मिटविण्यांत यावे. शांततेचा आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा शेवटीं जयच होईल अशी आमची श्रद्धा आहे.’

सीरियामधील राष्ट्रसभेचे सभासद सलेह आकील म्हणाले, ‘राष्ट्रीय सार्व-भौमता आणि स्वातंत्र्य हा प्रश्न विश्वशांतीच्या दृष्टीनें अधिक महत्त्वाचा आहे. पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धाच्या अखेरीस मानवी स्वातंत्र्याच्या केवढ्या प्रचण्ड घोषणा करण्यांत आल्या ! पण त्यांचे शब्द केवळ हवेंतच राहिले. परकीय राष्ट्रांवरील आक्रमण, त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या मूलभूत हक्काचा भंग, त्यांच्या सार्वभौमतेच्या हक्कांचें अपहरण, त्यांच्या स्वयंनिर्णयाच्या हक्काची मुस्कटदाबी, ह्या गोष्टी चालूच राहिल्या. इंग्लंड आणि अमेरिका ह्यांनीं मोठ्या धूर्ततेनें तुर्की-इराक करार तयार केला. पण त्या गळांत अडकण्याचें सीरियानें साफ नाकारलें. म्हणून आमच्या मागें तुर्कस्थानचा आणि अमेरिकेचा ससेमिरा लागून राहिला आहे. पण ह्या सर्व ससेमिन्याला सीरियानें अद्यापपर्यंत दाद दिली नाही. कारण, सीरियामधील जनतेचें आणि राजकीय पक्षांचें ऐक्य आहे.

‘कोणी कितीहि धमक्या दिल्या किंवा लालूच दाखवली तरी कोणत्याहि साम्रा-

ज्यवादी लष्करी करारांत भाग घ्यावयाचा नाहीं आणि आपलें राष्ट्रीय 'सार्वभौमत्व अखंड राखावयाचें अशी सीरियांतील जनतेची प्रतिज्ञा आहे. मध्य आशियामध्ये लष्करी करार करण्याचें किंवा प्रक्षोभ निर्माण करण्याचें आणि दडपण आणण्याचें जें धोरण आज अवलंबिलें जात आहे त्यानें त्या प्रदेशांतील राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाला आणि शांततेला धोका निर्माण होत आहे हें मी बजावून सांगतां.'

उत्तर आफ्रिकेंतील 'सेनेगाल' देशाचे नीग्रो प्रतिनिधि गॅब्रील दार्वूसिये म्हणाले, 'यूरोपमधील ऐक्याच्या आणि सुरक्षिततेच्या योजनेला आपण आमची मान्यता मागतां खरे पण मला असा प्रश्न विचारावयाचा आहे कीं, यूरोपमध्ये असें ऐक्य आणि सुरक्षितता प्रस्थापित झाली तर त्याचा आफ्रिकेंतील लोकांच्या जीवनावर काय परिणाम होणार आहे? फ्रान्स आणि सेनेगाल ह्यांचें काय नातें राहाणार आहे? बेल्जन काँगोचें काय होणार आहे? लंडन आणि पॅरिस करारांत यूरोपची बाजारपेठ असा आफ्रिकेचा उल्लेख आहे. आफ्रिकेचा प्रदेश म्हणजे यूरोपांतील लोकांच्या वसाहतीचा मुख्य असें मानलें जातें. यूरोपमधल्या 'बड्या सहा' पैकीं ज्येष्ठ मुत्सद्दी जो रॉबर्ट शूमान तो तर पुष्कळ वर्षांपूर्वी मोठ्या घमेंडीनें म्हणाला कीं, 'आफ्रिका हा फ्रान्सनें यूरोपला दिलेला हुंडा आहे.' हिटलरनें तर 'यूरो-आफ्रिका' असा शब्दप्रयोग रूढ करण्याचा प्रयत्न केला होता.'

प्रा. जोलियट क्युरी आपल्या भाषणांत म्हणाले, 'शस्त्रास्त्रांच्या निर्मितींत गुंतलेली जगाची सृजनशक्ति एकदां मोकळी झाली म्हणजे मागासलेल्या देशांतील जनतेचा उद्धार करण्याच्या कार्मीं ती वापरतां येईल. हा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. कारण आशियाची औद्योगिक निर्मिती जगाच्या औद्योगिक निर्मितीच्या शेंकडा पांच टक्के आहे आणि आफ्रिकेची शेंकडा १.७ टक्के आहे. आफ्रिकेची औद्योगिक वाढ कोणत्या आंतरराष्ट्रीय संघटनेच्या नेतृत्वाखालीं होईल? ज्या यूरोपियन राष्ट्रांच्या आफ्रिकेमध्ये वसाहती आहेत त्यांची अशा प्रयत्नांमध्ये काय भूमिका राहिल? ह्या सर्व प्रश्नांचा आपण ह्या परिषदेत विचार करावा.'

ग्रेट ब्रिटनचे जगविख्यात शास्त्रज्ञ प्रो. जे. डी. बरनॅल, एफ्. आर. एस्. म्हणाले, 'आमच्या या शांततेच्या चळवळीला जगांतल्या एका मोठ्या राष्ट्राचा—अमेरिकेचा—पाठिंबा नाहीं. ग्रेट ब्रिटन आणि स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्रे ह्यांचाहि फारसा पाठिंबा नाहीं. ह्याचें कारण त्या त्या राष्ट्रांचें सरकारी धोरणच तसें आहे. त्यामुळे शांततेच्या चळवळींत कम्युनिस्ट मताचे लोक बहुसंख्येनें सामील झाले आहेत. त्यामुळेहि ही चळवळ एका दृष्टीनें मर्यादित झालेली आहे, असें म्हणावें

लागेल. वर्षानुवर्षे आम्ही ज्या धोरणाचा पुरस्कार करीत आलों त्याला आतां जगांत मान्यता मिळू लागली आहे. आमच्या चळवळींत सामील होण्याची पुष्कळांची इच्छा आहे, पण त्यांना अद्याप भय वाटते. आमची चळवळ विश्वव्यापी होण्यांत ही अडचण आहे.

‘तथापि, शांततेची चळवळ करण्याचा आम्ही एकट्यांनींच कांहीं मक्ता घेतलेला नाही. म्हणून शांततेच्या पुरस्कारासाठीं ज्या ज्या राष्ट्रीय वा आंतरराष्ट्रीय संघटना स्थापन होतील त्यांचें आम्ही स्वागतच करूं. शांततेचें बळ जास्तीत जास्त संघटित आणि प्रभावी करण्याचा आपण पराकाष्ठेनें प्रयत्न केला पाहिजे.

‘अणुशस्त्रांचा त्याग आणि निःशस्त्रीकरण हे दोन महत्त्वाचे प्रश्न आपल्यापुढें आहेत. ध्येयाबाबत सर्वांचें एकमत आहे. आणि त्याचा भयानक आविष्कार एकदम थांबला जावा असें सर्वांना वाटते. पण हें व्हावें कसें? अणुशस्त्रें थांबविण्याच्या कामीं तशी तांत्रिक अडचण कांहीं नाही. पण कांहीं लष्करी प्रमुख आणि मुत्सद्दी यांनीं अणुशस्त्रें वापरण्याची प्रकट घोषणा केलेली आहे. त्यांचे हितसंबंध निःशस्त्रीकरणाच्या आड आल्यामुळें शांततेला धोका निर्माण झाला आहे. निःशस्त्रीकरणाची योजना कांहीं येथें आम्ही आंखणार नाही. पण निःशस्त्रीकरणाच्या वायफळ शाब्दिक चर्चा करण्यांत कालहरण न करतां निःशस्त्रीकरणाची कांहींतरी प्रभावी योजना ताबडतोब स्वीकारण्यांत यावी, एवढेंच आमचें मागणें आहे.’

शांतिपरिषदेत सर्वांत उत्कृष्ट भाषण इलिया एर्हेनबर्ग ह्यांचें झालें. ते सुप्रीम सोव्हिएटचे सभासद असून महान् लेखक आहेत. आपल्या प्रभावी विचारानें आणि वक्तृत्वानें त्यांनीं सर्व सभा मंत्रमुग्ध करून टाकली. ते म्हणाले, ‘जगांत आज दोन सत्तागट आहेत. दोन भिन्न शक्तींचे ते प्रतिनिधी आहेत. ह्यांतला कोणताहि गट पराभूत झालेला नाही. ह्या दोन गटांत जर ऐक्य घडवून आणावयाचें असेल तर कोणाहि एका पक्षानें दुसऱ्यापासून कांहींहि मागतां कामा नये आणि सर्वांना मान्य होईल अशी तडजोड उभयतांनीं प्रामाणिकपणें घडवून आणली पाहिजे. ह्याच वृत्तीमुळें जिनेव्हा करार झाला आणि एक क्रूर युद्ध थांबलें. ह्याच वृत्तीमुळें ऑस्ट्रियाचा प्रश्न मिटून तो देश स्वतंत्र झाला आणि त्यामुळें यूरोपची हवाच बदलून गेली. जबरदस्तीचें धोरण सुटलें पाहिजे.

‘जगाची विभागणी दोन लष्करी गटांत होणें हें खरोखरच आजच्या युगाचें दूर्दैव होय. जबरदस्तीच्या राजकारणाचे पुरस्कर्ते म्हणतात कीं, हे जे दोन गट

झाले आहेत त्याचें कारण कम्युनिझम. ह्या असल्या भाकडकथांवर पोरेंदेखील विश्वास ठेवणार नाहींत. लष्करी गट वनविण्याची विचारसरणी कांहीं आज जगांत निर्माण झालेली नाहीं. कम्युनिझमच्या जन्माआधीं 'त्रिराष्ट्रकरार' झाला आणि त्यांतून पहिलें महायुद्ध जन्माला आलें. बर्लिन-रोम-टोकियो हा गट कम्युनिझमला हाणून पाडण्यासाठीं तयार झाला, त्यांतून दुसरें महायुद्ध निर्माण झालें. त्यावेळीं अमेरिकेला कम्युनिस्ट राष्ट्रांशीं हातमिळवणी करावी लागली. पश्चिम यूरूपामधील लष्करी गट अपरिहार्य आहे असें कांहीं मुत्सद्दी म्हणतात. कारण शेवटीं कम्युनिझमचा जय होईल अशी कम्युनिस्टांची श्रद्धा आहे.

'ह्या आक्षेपाला उत्तर द्यावयास हवें. होय. आम्हां सोव्हिएट लोकांची अशी श्रद्धा आहे कीं, ज्या समाजांत उत्पादनाचीं साधनें खासगी मालकीचीं राहाणार नाहींत, तोच समाज भविष्यकाळांत प्रभावी होईल. समाजविकासाच्या सिद्धांताच्या आकलनामधून ही श्रद्धा निर्माण झाली आहे. आमच्या ह्या आंतरराष्ट्रीय दृष्टीमुळें कोणत्या राष्ट्राला धोका निर्माण झाला आहे बरें? मी अमेरिकेंत असतांना नेहमीं ऐकें कीं, शेवटीं खासगी मालकीचाच विजय होणार. पण हें मत व्यक्तिशः मला किंवा माझ्या देशबांधवांना घातुक आहे असें मला कधींच वाटलें नाहीं. आपण जेव्हां युद्धाच्या संकटाविषयीं बोलतो तेव्हां लष्करी तळांची निर्मिती, शस्त्रास्त्रांची वाढ, राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वांत हस्तक्षेप, ह्याच गोष्टी आपल्या डोळ्यासमोर असतात. भांडवलशाहीच्या तत्त्वज्ञानाबद्दल कांहीं आपण बोलत नसतो. जगांत निरनिराळ्या मतांच्या किंवा पंथांच्या पुरस्कर्त्यांच्या सभा भरतात. पण त्यामुळें शांततेला धोका उत्पन्न झाल्याचें भय कोणालाहि वाटत नाहीं. कोणाहि कम्युनिस्टानें आजपर्यंत युद्धाचा पुरस्कार केलेला नाहीं. उलट युद्धानें भौतिक आणि सांस्कृतिक संपत्तीचा नाश होतो असाच कम्युनिस्टांचा सिद्धांत आहे.

'वॉर्सा परिषद आणि अॅटलॅंटिक पॅक्टमध्ये दाखल होण्याची सोव्हिएट रशियाची इच्छा होती. तसें झालें असतें तर त्या पॅक्टचें स्वरूप अजिबात बदललें असतें. पण रशियाला नकार देण्यांत आला. त्याच्या उलट वॉर्सामध्ये जो राष्ट्रसंघ स्थापला गेला त्यांत कोणालाहि सामील होतां येईल. ब्रिटन आणि फ्रान्सची इच्छा असल्यास त्यांनाहि त्या संघांत येतां येईल. दोन लष्करी गटांत जगाची फाळणी व्हावी ह्याला आमचा पहिल्यापासून विरोध आहे. सामाजिक व्यवस्था कशीहि असली तरी सर्व राष्ट्रांमध्ये सहकार्य निर्माण व्हावें आणि सामुदायिक सुरक्षितता संघटित व्हावी असाच आमचा आग्रह आहे.

‘वांडुंग परिषदेमध्ये आशियांतील राष्ट्रांनीं फार मोठें कार्य केले आहे. चौ-एन्-लाय अन् नेहरू ह्यांनीं घोषित केलेलीं तत्त्वे हीं ह्या युगाच्या इतिहासाचीं भूषणे होत. आशियांतील राष्ट्रांमध्ये शांततेच्या प्रभावर एकमत झाले आणि यूरोपमधील राष्ट्रांत तें होत नाही ही गोष्ट यूरोपियन राष्ट्रांना कमीपणा आणणारी नाही काय ? यूरोपखंडांतील सर्व लोकांना शांततेची हमी देईल अशी संघटना काढणे आज निकडीचें आहे. ह्यामुळे यूरोपांतील सर्व देशांतील संस्कृतीचा नि संपत्तीचा विकास होईल.

‘अटलॅंटिक पॅक्टचे पुरस्कर्ते म्हणून पश्चिम यूरोपच्या सुरक्षिततेचें रक्षण करण्याची हमी अमेरिकेने दिलेली आहे. मी असें विचारतां कीं, सर्व यूरोपच्या सुरक्षिततेच्या संघटनेत अमेरिकेने कां दाखल होऊं नये ? फ्रान्स, इटली आणि जर्मनीच्या सुरक्षिततेची हमी अमेरिका, रशिया आणि इतर यूरोपियन राष्ट्रे यांनीं द्यावी. यूरोपांत शांतता प्रस्थापित करण्याचा हा एकच मार्ग आहे. जर्मनीचा प्रश्न आज कठीण होऊन बसला आहे. त्याचें कारण यूरोपच्या सामुदायिक सुरक्षिततेची योजना अद्याप निघूं शकत नाही हें आहे. जर्मनीचें एकीकरण व्हावें अशी जर्मनीची इच्छा आहे. पण कोणत्या तरी लष्करी गटांत जर्मनीला दाखल करून त्याचें एकीकरण घडवून आणण्याची कल्पना आपण सोडून दिली पाहिजे. जर्मनीचें एकीकरण व्हावें पण तेथें लष्करशाही निर्माण होऊं नये अशी सोव्हिएट संघाची इच्छा आहे.

‘ऑस्ट्रियाचा तह झाल्यापासून ‘तटस्थ’पणाची भाषा यूरोपमधील कित्येक राष्ट्रे बोलूं लागली आहेत. ह्या तटस्थपणाच्या विरुद्ध आम्ही नाही. ज्याला शांततेच्या धोरणाचा स्वतंत्रपणें पुरस्कार करावयाचा असेल त्याच्या सार्वभौमत्वाला किंवा सुरक्षिततेला सोव्हिएट संघाकडून उपसर्ग पोहोचणार नाही. पण एखाददुसरें राष्ट्र तटस्थ राहिलें म्हणून कांहीं यूरोपांतील सामुदायिक सुरक्षिततेचा प्रश्न सुटत नाही. तथापि, मला असें निश्चयानें वाटतें कीं, सामायिक सुरक्षिततेच्या दिशेनें यूरोप पावले टाकूं लागला आहे. तेथील लोकमत जसें जसें अधिक प्रभावी होत जाईल तसतशा आपल्या आकांक्षा फलद्रूप होत जातील. जिनेव्हा परिषद् हा लोकमताचाच प्रभाव नाही काय ? तेथें होणाऱ्या तडजोडीला पंचखंडांतील जनतेला पाहिजे असलेले फळ येईल किंवा नाही हें सर्वस्वीं आपल्यावर अवलंबून आहे !’

इलिया एर्हेनबर्ग जेव्हां भाषण संपवून खालीं बसले तेव्हां सारें सभागृह वेहोष होऊन कितीतरी वेळ टाळ्या वाजवीत उभें होतें ! श्रोत्यांच्या समाधानाची ती

परिसीमा होती. इलिया एहेनवर्ग व्यासपीठावरून उतरून जेव्हां खालीं येऊं लागले तेव्हां त्यांच्याशीं हस्तांदोलन करण्यास अनेक श्रोते धांवले. त्यांत मीहि एक होतो.

नवयुग : ४-९-१९५५

६. हेलसिंकीचें जगाला आवाहन !

जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीनें विश्वशांति परिषदेपुढें जे निरनिराळे प्रश्न विचारासाठीं आले होते त्यांसंबंधीं निर्णय घेण्यासाठीं निरनिराळ्या समित्या (Commissions) नेमण्यांत आलेल्या होत्या. पहिली समिती अणुशस्त्र बहिष्कार आणि निःशस्त्रीकरण ही होती. ह्या समितीच्या एकंदर सहा बैठका झाल्या आणि तिनें तीन ठराव एकमतानें मंजूर केले. जपानमध्ये हिरोशिमा आणि नागासाकी येथें जे अणुबाँब टाकण्यांत आले त्यानें लक्षावधि जिवांची हत्या झाली, आणि त्याचे दुष्परिणाम त्यानंतरहि उर्वरित लोकांना भोगावे लागले. त्याचप्रमाणें १९५४ मध्ये बिकनी बेटांत जो हैड्रोजन बाँबचा प्रयोगादाखल स्फोट झाला त्यामधून कोट्यवधि रेडिओ-कण विखुरले गेले आणि त्याचे परिणाम आजूबाजूच्या सात हजार मैलांवर राहाणाऱ्या जनतेला तर विशेषच घातुक ठरले. ह्या अणुबाँबला जे प्रत्यक्ष बळी पडले किंवा त्याच्यामुळें ज्यांना अनन्वित यातना भोगाव्या लागल्या त्यांच्याबद्दल सहानुभूति व्यक्त करण्यांत आली. सहा ऑगस्ट रोजीं सर्व जगांत 'हिरोशिमा' दिन पाळला जावा आणि त्या दिवशीं अणुशस्त्र बहिष्काराची आणि निःशस्त्रीकरणाची मागणी जगांतील सर्व जनतेनें करावी असें ठरलें.

मुख्य ठरावांतला आशय असा होता. सर्व युद्धेंच मुळीं मानवाला दुःख आणि यातना देणारीं असतात. पण अणुशस्त्रांच्या उपयोगानें माणसांचे मोठमोठे समुदाय वाटेल तसे ठार मारण्याच्या पद्धतीचा ज्या युद्धांत अंगिकार करण्यांत येतो तीं युद्धें राक्षसी होत. म्हणून तीं आपण कोणत्याहि परिस्थितींत

सहन करतां कामा नये. अर्थात् नुसतीं अणुशस्त्रें नष्ट करण्याची क्रिया अल्पापणें होऊं शकणार नाही. सार्वत्रिक निःशस्त्रीकरणाच्या कार्यक्रमामधलें तें एक महत्त्वाचें अंग आहे. त्यासंबंधींची योजना अशी असावी. अणुशस्त्रांचे प्रायोगिक स्फोट एकदम थांबविण्यांत यावेत. अणुशस्त्रांचा उपयोग न करण्याबद्दल प्रामाणिकपणाचा करार केला जावा. अणुशस्त्रांचा नाश आणि त्यानंतर हत्याहत्यानें वाढतें निःशस्त्रीकरण ह्या गोष्टी नियंत्रणमंडळाच्या देखरेखीखालीं व्हाव्यात. युनोच्या 'निःशस्त्रीकरण समिती' पुढें इंग्लंड, फ्रान्स आणि सोव्हिएट संघ ह्यांनीं ज्या योजना ठेवल्या आहेत, त्यांमध्ये तत्त्वतः या गोष्टीला त्या राष्ट्रांनीं मान्यता दिलेली आहे. अशी मान्यता सर्व राष्ट्रांकडून ताबडतोब मिळविण्यांत यावी. अणुशस्त्रें नाहीशीं होऊन निःशस्त्रीकरणाचें कार्य पूर्ण झालें तर मानवाच्या कल्याणाचीं अनंत कामें करतां येतील. हें सर्व साध्य व्हावें म्हणून सर्व जगामध्ये लोकमताची एक प्रचंड आणि प्रभावी आघाडी निर्माण व्हायला हवी. बांडुंग परिषद् हा त्या आघाडीचा प्रारंभच होय. जिनेव्हाला लौकरच भरणाऱ्या चार राष्ट्रांच्या बैठकीनें हें कार्य यशस्वी करावें.

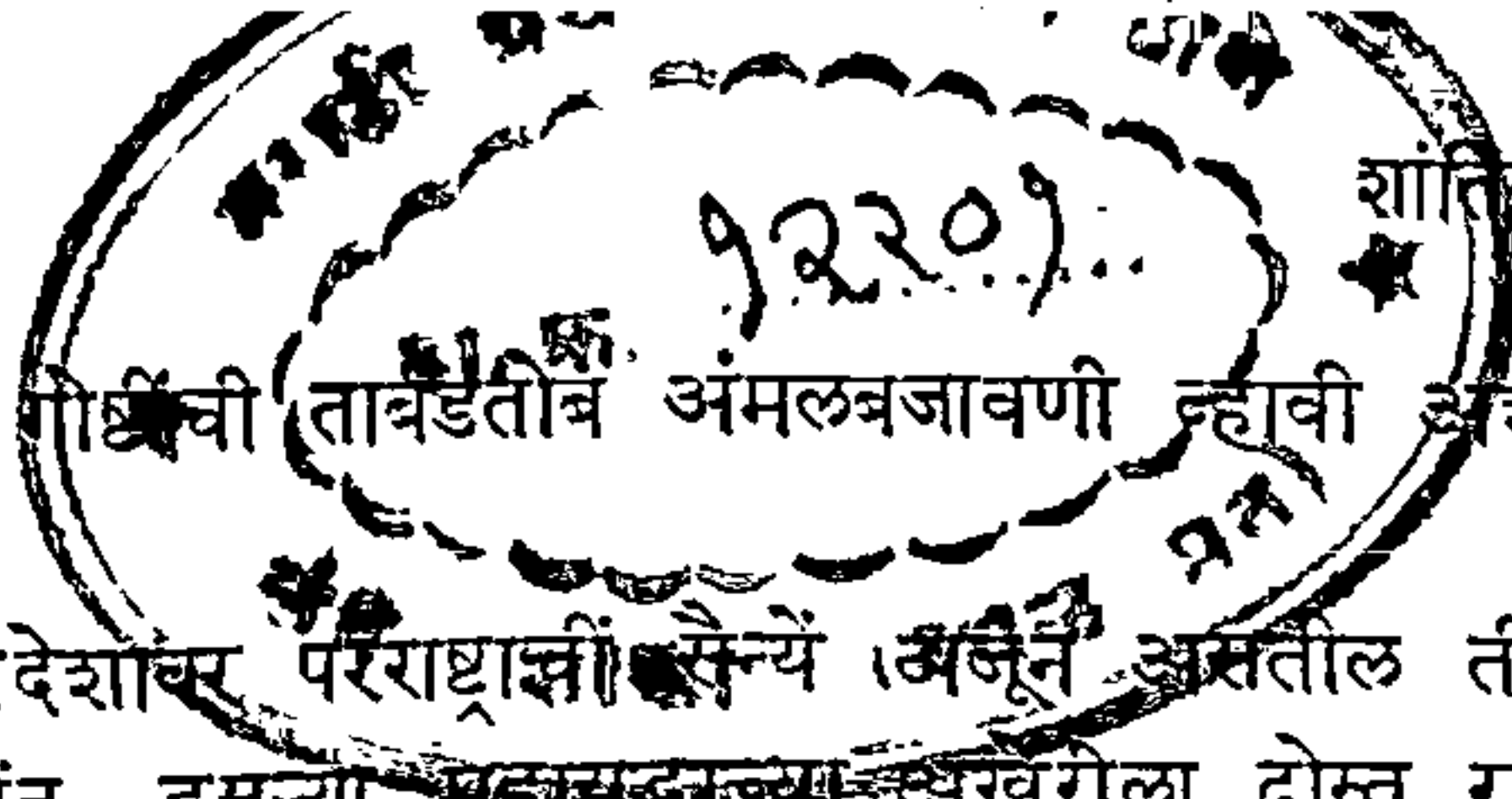
'लष्करी गट आणि सुरक्षितता' ह्यांचा विचार करण्यासाठीं जी समिती नेमण्यांत आलेली होती तिच्यांत तीन विभाग पडले. पहिल्या विभागांत यूरोपची सुरक्षितता आणि जर्मन प्रश्न ह्यांवर विचार झाला. यूरोपची विभागणी लष्करी गटांत व्हावी ही गोष्ट अनिष्ट आहे. जर्मनीच्या शस्त्रीकरणानें यूरोपमधील हें वैमनस्य वाढतच जाईल. यूरोपमधल्या सर्व राष्ट्रांनीं—मग त्यांची समाजव्यवस्था कोणतीहि असो—परस्परांच्या सुरक्षिततेचा आणि आर्थिक नि सांस्कृतिक सहकार्याचा एक करार करावा. अमेरिकेनें ह्या करारांत सहभागी व्हावें. जर्मनीमध्ये लष्करशाहीचा पुन्हा उदय न होईल ह्या एकाच तत्त्वावर जर्मनीचें एकीकरण होऊं शकेल आणि त्यावर यूरोपची सुरक्षितता अवलंबून राहील. ऑस्ट्रियाच्या तटस्थतेमुळें आणि युगोस्लाव्हियाच्या शांततामय सहजीवनाच्या धोरणामुळें यूरोपांतील तेढ कमी होण्यास पुष्कळच मदत झाली आहे. ह्याच धोरणाचा जर यूरोपमधील इतर राष्ट्रांनीं स्वीकार केला तर यूरोपमधील तेढीचें वातावरण पुष्कळच कमी होईल. त्या दृष्टीनें सर्व यूरोपियन राष्ट्रांची एक परिषद बोलावण्यांत यावी.

आशिया खंडांतल्या प्रश्नांचाहि स्वतंत्रपणें विचार करण्यांत आला. चीनचे प्रमुख प्रधान चाऊ-एन्-लाय आणि भारताचे पंतप्रधान पं. नेहरू ह्यांनीं के. ४

दिल्लीमध्ये भरलेल्या परिषदेत 'पंचशीला' तत्वांची घोषणा केली. बांडुंग येथे भरलेल्या आशिया—आफ्रिका परिषदेने दहा शांतितत्वांना पाठिंबा दिला. जागतिक शांतिप्रस्थापनेच्या कार्याला या गोष्टीने फार बळ आलेले आहे. शांततेची आतां ही एक सनदच तयार झालेली आहे. तिला जगांतील सर्व देशांनी मान्यता द्यावी. त्याचप्रमाणे आशियामधील सर्व परकी लष्कर काढून घेण्यांत यावे. सर्व परराष्ट्रीय लष्करी तळ नष्ट करावेत.' गोवा हा भारताचा एक अविभाज्य भाग आहे म्हणून गोव्यांतील पोर्तुगीज लष्कर ताबडतोब काढून घ्यावे आणि तडजोडीच्या आणि शांततेच्या मार्गाने हा प्रश्न सोडविण्यांत यावा. तैवान (फॉर्मोसा) हा निःसंशय चीनचाच भाग आहे. तेथील परकी लष्कर निघाल्यावांचून आशिया खंडांत शांतता प्रस्थापित होणार नाही.

'युनो आणि जागतिक शांतता' ह्यासंबंधी निराळा विचार करण्यांत आला. आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता राखण्याची जबाबदारी 'युनो'ची आहे. शांततामय सहजीवनाचे तत्त्व 'युनो'च्या सनदेत अंतर्भूत आहे. जगांतील 'पांच राष्ट्रे' जर सहकार्याने आणि ऐक्याने वागतील तरच जगांतील शांततेला आणि सुरक्षिततेला कसलाहि धोका पोहोचणार नाही. पण चीनवर कित्येक वर्षे बहिष्कार घातला गेल्यामुळे 'युनो'ला आपले ध्येयकार्य यशस्वितेने करता येत नाही. म्हणून ज्या राष्ट्रांना 'युनो'चे सभासद होण्याचा हक्क आहे पण ज्यांना तो सध्या नाकारण्यांत आलेला आहे, त्यांना 'युनो'मध्ये प्रवेश देण्यांत येऊन 'युनो'चे जे खरे विश्वप्रातिनिधिक स्वरूप आहे ते प्रस्थापित करण्यांत यावे.

'राष्ट्रीय सार्वभौमत्व आणि शांति' ह्यासंबंधी जी समिति नेमण्यांत आलेली होती तिने दोन प्रश्नांचा विचार केला. जगांतील कांहीं राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्याला आज धोका उत्पन्न झालेला आहे तर परसत्तेच्या वसाहतीमुळे कांहीं राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वावर आक्रमण झालेले आहे. राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाच्या आणि स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने पुढील गोष्टी निषिद्ध ठरविण्यांत आल्या. कोणत्याहि एका राष्ट्राच्या सैन्याने दुसऱ्या राष्ट्राच्या देशाचा भाग त्याच्या इच्छेविरुद्ध व्यापून आपल्या ताब्यांत ठेवणे. कोणत्याहि राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्राच्या अंतर्गत राज्यकारभारांत हस्तक्षेप करणे. एखाद्या राष्ट्राची फाळणी तेथील लोकांच्या इच्छेविरुद्ध करणे. एखाद्या देशामध्ये जनतेचे सरकार कायदेशीर मार्गांनी प्रस्थापित झाले असतांही त्याला मान्यता न देणे. त्याचप्रमाणे कोणत्याहि देशाचे सार्वभौमत्व धोक्यांत येईल अशा रीतीचे लष्करी करार इतर राष्ट्रांनी करणे. ह्या दृष्टीने

विचार करतां पुढील गोष्टींची तावडतीव्र अंमलबजावणी व्हावी अशी शिफारस करण्यांत आली.

ज्या देशांच्या प्रदेशांवर परराष्ट्रांच्या सैन्ये असतील तीं तावडतोव काढून घेण्यांत यावींत. दुसऱ्या महायुद्धाच्या अखेरीला दोस्त राष्ट्रांचीं सैन्ये ज्या देशांमध्ये ठेवण्याचें ठरलें होतें तेथून तह करून तीं सैन्ये शक्य तितक्या लौकर काढून घेण्यांत यावींत. चिनी प्रजासत्ताक राज्याला 'युनो'मध्ये समाविष्ट करण्यांत यावें. तैवान वेट चीनला परत देण्याच्या वाटाघाटी सुरू करण्यांत याव्यात. कोरियाचें शांततामय मार्गानें एकीकरण करण्यांत यावें आणि तेथील सर्व परकीय सैन्य परत नेण्यांत यावें. व्हिएटनाम, लॅऑस आणि कॅम्बोडिया ह्या देशांच्या बाबतींत जिनेव्हा कराराचें कांटेकोरपणें पालन करण्यांत यावें. संयुक्त लोकशाहीवादी आणि शांतताप्रिय जर्मनी निर्माण होईल अशी व्यवस्था शांततामय तडजोडीच्या मार्गानें 'चार राष्ट्रां'नीं करावी.

वसाहती या जागतिक शांततेवरच्या फार मोठ्या आपत्ती आहेत ह्याविषयीं कोणाचेंहि दुमत नव्हतें. 'युनो' च्या सनदेमध्ये मानवांच्या स्वयंनिर्णयाच्या मूलभूत हक्काची हमी देण्यांत आलेली आहे. पण पुष्कळ देशांना हा हक्क अद्याप उपभोगण्यास मिळत नाही. त्यामुळें जागतिक शांततेला धोका उत्पन्न झालेला आहे. म्हणून आफ्रिका किंवा आशिया खंडामध्ये ज्या लोकांना आज शांततेची आणि स्वातंत्र्याची भूक लागलेली आहे त्यांच्याविरुद्ध कोणत्याहि तऱ्हेची लष्करी आणि दडपशाहीची कारवाई करण्यांत येऊं नये. वसाहतीच्या देशांत जे लष्करी तळ बांधण्यांत आलेले आहेत ते काढून टाकण्यांत यावेत. गोवा, टोगोलॅंड, ह्या ठिकाणीं देशाची ती कृत्रिम फाळणी करण्यांत आलेली आहे ती नाहीशी करण्यांत यावी. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये वांशिक पक्षपाताचें राजकारण थांबवण्यांत यावें. कोणत्याहि देशांतील लोकांवर आर्थिक आणि सांस्कृतिक वर्चस्व कायम ठेवण्याचें आणि तेथें परदेशी लोकांची पद्धतशीर वस्ती करण्याचें धोरण बंद करण्यांत यावें.

वसाहतीच्या बाबत जबरदस्तीचें धोरण स्वीकारल्यास तेथील दास्यमुक्त जनतेच्या समस्या सुटूं शकणार नाहीत. 'आर्थिक आणि सामाजिक' प्रश्नावर निवडलेल्या समितीने आपल्या निवेदनांत म्हटलें कीं, पुष्कळसे राजकीय आणि सामाजिक प्रश्न आर्थिक गोष्टींवर अवलंबून आहेत. उदाहरणार्थ, जीवनाची पातळी वाढली पाहिजे. सर्व देशांमध्ये व्यापारी दळणवळण सुरू झालें

पाहिजे. विशेषतः जे देश आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या अविकसित आहेत त्यांना ह्या व्यापारी दळणवळणामुळे जास्त फायदा मिळेल. आज सर्व जगाची लष्करी गटांत विभागणी झाल्यामुळे शस्त्रास्त्रांची चढाओढ सुरू आहे. त्यामुळे लोकांच्या जीवनाची पातळी एकसारखी खाली जात चालली आहे. जीवनोपयोगी वस्तूंची निर्मिती न झाल्याकारणाने सामाजिक प्रगतीचा प्रवाहच अडून बसतो. म्हणून जगातील शस्त्रास्त्रांची चढाओढ आधी थांबली पाहिजे. म्हणजे त्यामुळे जी साधनसामुग्री मुक्त होईल ती उद्योगाच्या आणि शेतीच्या उत्कर्षासाठी उपलब्ध होईल. मग जीवनोपयोगी वस्तूंची निर्मिती वाढेल आणि त्यामुळे बेकारी संपूर्ण नाहीशी होईल. शहरांतल्या आणि खेड्यांतल्या कामगारांच्या कामाच्या आणि राहाण्याच्या परिस्थितींत सुधारणा घडवून आणण्याचा कार्यक्रम सर्वत्र हाती घेण्यांत आला पाहिजे. वय, लिंग, वर्ण, नागरिकत्व, धर्म किंवा राजकीय पक्ष ह्या गोष्टींचा काम देतांना विचार करण्यांत येऊ नये. 'सारखे काम करणाराला सारखा पगार' हे तत्त्व अंमलांत यावे. एवढ्यासाठी पूर्व आणि पश्चिम ह्यांच्या व्यापारी दळणवळणांत घालण्यांत आलेली राजकीय कोंडी काढून टाकण्यांत यावी, जिच्यामुळे 'शीतयुद्धा'त भरच पडलेली आहे; मागासलेल्या आणि अविकसित देशांची सुधारणा कशी घडवून आणावयाची ही जगापुढची एक महत्त्वाची समस्या आहे. ह्या देशांमध्ये नैसर्गिक संपत्ति भरपूर आहे पण तिचा विकास योग्य मार्गाने व्हावयास हवा. म्हणून समृद्ध राष्ट्रांनी या देशांना आर्थिक आणि तांत्रिक मदत देऊन त्यांचा औद्योगिक विकास घडवून आणावयाला हवा. म्हणजे त्या देशांतील लोकांचे जीवनमान सुधारेल. ह्या दृष्टीने 'युनो'ने 'आर्थिक विकास निधि' ताबडतोब सुरू करावा.

'शीतयुद्धा'च्या वातावरणामुळे आंतरराष्ट्रीय तेढ वाढली असल्याने सगळ्यांत जर कशावर अनिष्ट परिणाम झाला असेल तर तो लोकांच्या सांस्कृतिक नि वैज्ञानिक जीवनमानावर आणि कलावंतांच्या नि ज्ञानवंतांच्या आर्थिक नि नैतिक परिस्थितीवर, असा 'संस्कृति संबंध समिती'चा अभिप्राय पडला. असुरक्षितता, अविश्वास, भय, अनिश्चितता ह्यांच्या वातावरणांत वैज्ञानिक, वाङ्मयात्मक आणि कलात्मक निर्मिती करणे अशक्य होते. त्यामुळे निरनिराळ्या देशांतील लोकांना आपल्या कल्पनांची आणि विचारांची देवघेव मोकळेपणाने करता येत नाही; आणि त्यामुळे मानवी संस्कृतीची प्रगतीच मुळी थांबते.

म्हणून आंतरराष्ट्रीय तेढ नाहीशी व्हावी असें बुद्धिमंतांना, कलावंतांना आणि तंत्रज्ञांना अधिक तीव्रतेनें वाटत असतें. एवढ्यासाठीं जगांतील सर्व विद्वानांनीं आणि कलावंतांनीं आपल्या लेखनांनीं, भाषणांनीं आणि कलाकृतींनीं जगांतील निरनिराळ्या देशांमध्ये समझौता घडून यावा आणि एकोपा वाढावा असें धोरण ठेवावें. अर्थात् देशादेशामधलें सांस्कृतिक दळणवळण अधिकाधिक वाढलें म्हणजे हें काम जास्त सुकर होईल ह्यांत शंकाच नाही. आंतरराष्ट्रीय संघटन जास्त जास्त वाढत गेल्यानेंच विश्वसंस्कृति अधिक समृद्ध आणि विकसित होईल आणि त्या स्थिर पायावर विश्वशांतीची इमारत उभारली जाईल.

विश्वशांति परिषदेला जमलेल्या सर्व लेखकांनीं आणि कलावंतांनीं एकमतानें घोषणा केली कीं, राष्ट्रीय वा आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांत विचारस्वातंत्र्य, उच्चारस्वातंत्र्य आणि कल्पनांची अनिर्बंध देवघेव ह्यांचा पुरस्कार केला जावा. प्रत्येक राष्ट्राच्या संस्कृतीबद्दल दुसऱ्या राष्ट्रानें आदरभाव बाळगावा. वाङ्मय, नाटकें, कला, चित्रपट ह्यांच्यावाबतचे परवाने आणि नियंत्रणें काढून टाकण्यांत यावीं. फक्त वांशिक भेद आणि मानवाविरुद्ध द्वेषभावना वाढवणाऱ्या वाङ्मयाला बंदी असावी. शांततेच्या चळवळीचा पुरस्कार करणाऱ्या लेखकांचा, कलावंतांचा नि विचारवंतांचा छळ थांबविण्यांत यावा. कला आणि वाङ्मय यांच्या सहजीवनासाठीं सर्व मतांच्या कलावंतांची आणि लेखकांची एक संघटना काढण्यांत यावी म्हणजे या संघटनेच्या द्वारां भिन्नभिन्न कलात्मक आणि वाङ्मयात्मक मतप्रणालीमध्ये विचारविनिमय करतां येईल. शांततेच्या पुरस्कारार्थ जलसे किंवा कलाप्रदर्शनें भरविण्यांत यावीं, आपल्या कलावंतांना आणि विचारवंतांना दुसऱ्या देशांमधून प्रवास करतां यावा या दृष्टीनें त्या त्या देशांतल्या सरकारी आणि सांस्कृतिक संस्थांनीं त्यांना प्रवासवृत्त्या द्याव्यात. शांति परिषदेसाठीं आलेल्या सर्व शास्त्रज्ञांनींही एकमतानें असा ठराव मान्य केला कीं, प्रत्येक देशांतल्या शास्त्रज्ञांचें सहकार्य घडून येईल तर त्या योगानें आंतरराष्ट्रीय सुरक्षिततेला बळकटी येईल; आणि जगांत जे जे शास्त्रीय शोध लागले आहेत त्यांचा मानवाच्या कल्याणासाठीं शांततामय मार्गानें उपयोग करतां येईल.

देशादेशांतल्या शास्त्रज्ञांमध्ये सहकार्य घडवून आणण्यासाठीं पुढील गोष्टी कराव्यात. शिष्टमंडळांची, ग्रंथांची वा प्रकाशनाची आणि विद्यार्थ्यांची देवघेव व्हावी. सर्व देशांतून परिषदा भरविण्यांत याव्यात. त्यांच्यांत निरनिराळ्या देशांतील शास्त्रज्ञांना व्याख्यानासाठीं बोलावण्यांत यावें. एका देशांत प्रसिद्ध

झालेले लेख वा लागलेले शोध दुसऱ्या देशांमध्ये प्रसिद्ध करण्यांत यावेत. मोठमोठ्या शास्त्रज्ञांच्या पुण्यतिथ्या सर्व जगभर पाळण्यांत याव्यात. अणुशस्त्रांचा उपयोग वा प्रयोग यापुढं होऊं नये म्हणून जगांतील सर्व शास्त्रज्ञांची एक परिषद बोलावली जावी. सर्व शास्त्रांचा उपयोग मानवाच्या सेवेसाठीं व्हावा, हा एकच आवाज सर्व शास्त्रज्ञांनीं उठवावा.

‘शिक्षण आणि तरुण’ ह्या विषयाच्या समितीनें पुढील शिफारसी केल्या. सहनशीलता, मैत्री आणि शांतिप्रेम हे सद्गुण तरुणांच्या अंगीं उत्पन्न होतील असें त्यांना शिक्षण देण्यांत यावें. हिंसा नि युद्ध ह्यांची प्रशंसा करणाऱ्या किंवा वांशिक, राजकीय वा धार्मिक भेदभाव वाढवणाऱ्या शिक्षणाला शाळेंत बंदी असावी. जगाची संस्कृति समृद्ध व्हावी म्हणून विविध राष्ट्रीय संस्कृतींचा आणि भाषांचा विकास होईल असेंच सर्व राष्ट्रांनीं धोरण राखावें. इतिहास हा विषय शिकवितांना तर विशेष काळजी घेतली पाहिजे. शांतिप्रियतेच्या आणि वैज्ञानिक सत्याच्या दृष्टीनें इतिहासाचें शिक्षण देण्यांत यावें. युद्धाचे दुष्परिणाम काय होतात आणि निरनिराळ्या लोकांनीं एकमेकांशीं एकोप्यानें वा सहकार्यानें वागल्यास काय फायदे होतात, ही गोष्ट तरुणांच्या मनावर ठसवावी. शाळा हेंच केवळ शिक्षणक्षेत्र नसून सर्व समाज हें शिक्षणक्षेत्र आहे. तरुणांना आरोग्यपूर्ण जीवन जगतां यावें. अनिष्ट गोष्टींचा परिणाम त्यांच्या मनावर होऊं नये म्हणून फार मोठा प्रयत्न व्हावयाला पाहिजे. सर्व कलावंतांनीं, लेखकांनीं, पत्रकारांनीं त्यांत भाग घेतला पाहिजे, एवढेंच नव्हे तर प्रत्येक देशांत तरुणांच्या मोठमोठ्या संघटना उभारल्या गेल्या पाहिजेत. तरुणांचे प्रश्न कोणते आहेत, हे प्रश्न शांतीच्या आणि मैत्रीच्या भावनेनें कसे सोडवतां येतील, ह्या गोष्टी या संघटनांनीं तरुणांच्या मनावर बिंबवल्या पाहिजेत; शास्त्रांच्या चढाओढीचा तरुणांच्या शिक्षणाला सर्वांत मोठा धोका आहे. प्रत्येक देशानें आपला लष्करी खर्च कमी करून तरुणांच्या शिक्षणासाठीं अधिक पैसा खर्च करण्याचें धोरण पत्करलें पाहिजे. भविष्यकालीन जगांत तरुणांना सुखानें राहातां आलें पाहिजे ह्यासाठीं सर्वांनीं प्रयत्न करावयाला हवा.

‘शांतिप्रयत्नाच्या संघटना समिती’चें निवेदन पुढीलप्रमाणें होतें. जगांतील भिन्न धर्मांच्या आणि पंथांच्या विविध सामाजिक वा आर्थिक व्यवस्था असलेल्या अनेक देशांतल्या स्त्रीपुरुषांना शांतीच्या कार्यासाठीं ‘विश्वशांति परिषदे’नें एकत्र आणलें यावरून शांतीच्या प्रश्नावर विचारविनिमय करण्याच्या मार्गांत

कोणतेहि भेदभाव आड येऊं शकत नाहीत हें उघड आहे. लोकमत प्रभावी होऊन त्याचें दडपण आल्याखेरीज आंतरराष्ट्रीय प्रश्न शांततेच्या मार्गांनीं सुटत नाहीत हेंच यावरून सिद्ध होतें. म्हणून विश्वशांति परिषदेच्या भविष्यकालीन बैठका जास्त जास्त प्रातिनिधिक होतील असा प्रयत्न केला पाहिजे. विश्वशांति प्रस्थापनेच्या या जागतिक प्रयत्नांत शक्य तितकीं जास्त माणसें आपण गुंतवलीं पाहिजेत. एवढ्यासाठीं विविध देशांतील शांतिसंघटनांनीं आपला समान हेतु साध्य होण्याच्या दृष्टीनें सर्व योग्य ते प्रयत्न करावेत. खऱ्या शांतीचा शोध करणें हा प्रत्येक व्यक्तीच्या सदसद्विवेकबुद्धीचा मूलभूत हक्क आहे. याला सर्व राष्ट्रांनीं मान्यता द्यावी आणि परस्परांबद्दल वाटणारें भय वा अविश्वास नष्ट होऊन त्या ठिकाणीं सहकार्याची भावना उत्पन्न व्हावी ह्या हेतूनें जगांतील विविध विचारप्रणाली, विविध आर्थिक आणि सामाजिक पद्धती, ह्यांची एकमेकांना माहिती देण्याच्या दृष्टीनें वैचारिक देवघेव व्हावी.

अशा रीतीनें विश्वशांति परिषदेनें नेमलेल्या सात समित्यांनीं आपापल्या विषयावर वरीलप्रमाणें निवेदनें आणि शिफारसी परिषदेला सादर केल्या.

त्यानंतर या सर्व ठरावांच्या आधारावर 'हेलसिंकी अपील' नांवाचें एक प्रकट आवाहन विश्वशांति परिषदेतर्फें सर्व जगाला उद्देशून काढावयाचें ठरलें, तें असें. 'जत्रोच्या धोरणाविरुद्ध, लष्करी गटाच्या, शस्त्रास्त्रांच्या शर्यतीच्या आणि अणुयुद्धाच्या विरुद्ध आजच्या जगांतलें लोकमत जागृत झालें आहे. जिनेव्हाचा करार, हिंद-चीनमधील युद्धाचा शेवट, बांडुंगची परिषद, ऑस्ट्रियाचें ताटस्थ्य, हीं सर्व या जागृतीचींच फळे होत. अणुशस्त्रांवर बहिष्कार घालणें किंवा निःशस्त्रीकरण करणें ह्या प्रश्नांसंबंधीं आतां विशेष विरोध उरलेला नाही. आतां केवळ सद्भावनेनेंच तो प्रश्न मिटणार आहे. चीन व भारत ह्या देशांनीं उद्घोषिलेल्या तत्त्वांवर विविध राज्यव्यवस्थेच्या राष्ट्रांना आतां शांततेनें जगतां येणार आहे. तसें झाल्यास जगांतील सुरक्षिततेचा प्रश्न मिटल्यासारखाच होईल. यूरोपांतील सर्व राष्ट्रांत आर्थिक आणि सांस्कृतिक ऐक्य घडवून आणण्यासाठीं जर्मनीचें एकीकरण करणें जरूर आहे.

'मात्र जर्मनींत पुन्हा लष्करशाहीचा उदय न होईल आणि तो कोणत्याहि लष्करी गटांत सामील न होईल ह्याची काळजी घेतली पाहिजे. तैवान (फॉर्मोसा) मधील परकीय लष्कर काढून घेऊन त्याचा प्रश्न तडजोडीनें मिटवला पाहिजे. हिंद-चीनसंबंधीं जिनेव्हाला झालेले करार आंमलांत येतील

मगडां ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थलगत.

अनक्रम २१.६.७७..... वि: ...प्रचार

ह्याबद्दल जागरूक राहिलें पाहिजे. 'युनो'मध्ये चीनच्या लोकराज्याला प्रवेश मिळाला पाहिजे. 'शीतयुद्धा'ला उत्तेजन देण्याच्या सर्व प्रवृत्तींविरुद्ध जगांतील राष्ट्रांनी आपला आवाज उठवला पाहिजे. जगांत शांतीचें सामर्थ्य वाढविलें पाहिजे, अविश्वासाचें वातावरण नष्ट केलें पाहिजे. असें झालें तर जगांतील सर्व विरोध व मतभेद नष्ट होतील आणि लोकांच्या आकांक्षा यशस्वी होतील.'

नवयुग : ११-९-१९५५

७. स्वातंत्र्य नि शांतता हीं जुळीं भावंडें

विश्वशांति परिषदेच्या विविध समित्यांचे अहवाल परिषदेनें मंजूर केल्यानंतर 'हेलसिंकी अवाहन' (Helsinki Appeal) परिषदेला वाचून दाखविण्यांत आलें. त्यानंतर त्या अवाहनावर प्रत्येक शिष्टमंडळांतल्या सभासदांचीं मते नोंदण्यासाठीं परिषद कांहीं काळ स्थगित करण्यांत आली. तासाभरानें पुन्हा अविवेशन सुरू झालें. एकंदर १४८६ सभासदांनीं अवाहनाला संमति दिली. सात सभासदांनीं मतनोंदणींत भाग घेतला नाहीं. मतनोंदणीचा निकाल जेव्हां जाहीर करण्यांत आला तेव्हां सर्व सभासद उठून सतत पांच मिनिटें टाळ्यांचा गजर करीत उभे राहिले.

त्यानंतर अधिवेशनांतलें अंतिम भाषण करण्यासाठीं चीनचे कुओ-मो-यो हे व्यासपीठावर चढले. ते म्हणाले, 'परिषद आतां संपत आली आहे. शेवटचें भाषण करण्याचा मान मला देण्यांत आला याबद्दल मी कृतज्ञ आहे. जगांतल्या प्रत्येक खंडामधून येथें राष्ट्रीय शिष्टमंडळें आलीं आहेत. त्यांच्यांत वांशिक, सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय असे अनेक भेद आहेत. असें असूनहि आंतरराष्ट्रीय तेढ नष्ट करण्यासाठीं म्हणून अनेक महत्त्वाच्या प्रश्नांची त्यांनीं चर्चा केली आणि समान भूमिका शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला. आठ दिवस मोठ्या मजेत, स्नेहभावांत आणि मनमोकळ्या चर्चेत गेले. अनेक मूलभूत प्रश्नांवर सर्वांचें एकमत झालें. सर्वसामान्यपणें शस्त्रास्त्रांमध्ये कपात

करण्यांत यावी, अणुशस्त्रांवर बहिष्कार घालण्यांत यावा, शांततेच्या विधायक कार्याकरितां अणुशक्तीचा यापुढें उपयोग करण्यांत यावा, जगांतल्या सर्व राष्ट्रांनीं शांततामय सहजीवनाच्या तत्त्वानें जगावें, कोणत्याहि राष्ट्राचें सार्वभौमत्व दुसऱ्या राष्ट्रांनें भंग करूं नये, समतेच्या आणि सद्भावनेच्या तत्त्वावर राष्ट्रांमध्यें आर्थिक आणि सांस्कृतिक दळणवळण वाढावें, हें सर्वांनीं एकमतानें ठरविलें हें या अधिवेशनाचें केवढें मोठें यश !

‘कांहीं प्रश्नांसंबंधीं मतभेद होते, नाहीं असें नाहीं. पण युद्धावर बहिष्कार आणि शांततेचा पुरस्कार या बाबतींत कोणाचा कसलाहि मतभेद नव्हता. मूलभूत तत्त्वावर एकवाक्यता होती ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. बाकीच्या गोष्टी त्या मानानें गौण आहेत. जगामध्यें शांतता चिरकाल टिकेल असें वातावरण सर्व राष्ट्रांनीं निर्माण केलें पाहिजे. प्रत्येक देशांत तेथील ऋतुमानाप्रमाणें फुलें उमलतात. एकाच वेळीं एकाच जातीचें वा रंगाचें फूल सर्व देशांत उमललें पाहिजे असा आग्रह आपणास कसा धरतां येईल बरें? आपली ही परिषद् म्हणजे विविध रंगांच्या नि गंधांच्या फुलांचें संमेलनच होतें. ह्या बागेचा विस्तार वाढत जावो आणि त्यांत रंगांची अधिक विविधता निर्माण होवो असें मी इच्छितों.

‘आंतरराष्ट्रीय तेढ यापुढें कमी होण्याचीं लक्षणे दिसूं लागलीं आहेत हें खरें. पण शस्त्रास्त्रें निर्माण करण्याच्या शर्यती अद्याप सुरूच आहेत. जगांतला वैरभाव आणि वांशिक पक्षपात अद्याप गेलेला नाही. आणि अणुयुद्धाचें संकट तर जगाच्या डोक्यावर लोंबतच आहे. ह्याच वेळीं सान फ्रान्सिस्को येथें ‘युनो’च्या सनदेचा दहावा वाढदिवस साजरा होत आहे. चार बलाढ्य राष्ट्रांच्या प्रमुखांची बैठकहि लौकरच जिनेव्हा येथें भरणार आहे. अशा वेळीं जगामधील शांतताप्रिय जनतेनें आपल्या आकांक्षांना आणि प्रयत्नांना अधिक प्रकट आणि स्पष्ट स्वरूप दिलें पाहिजे. ‘युनो’नें जगांतील सर्व जनतेच्या आशा सफल केल्या पाहिजेत. तिच्या सनदेच्या सर्व नियमांचें तिनें अत्यंत कांटेकोरपणें पालन केलें पाहिजे. चार बड्या राष्ट्रप्रमुखांच्या बैठकीकडे साऱ्या जगाचें लक्ष लागून राहिलें आहे. त्यांनीं जगाची निराशा करतां कामा नये. शीतयुद्धाचें पर्यवसान शीतवृत्तीच्या तडजोडीमध्ये व्हावें. ‘लोकशाही भावने’नें त्यांनीं सर्व प्रश्नांचा विचार करावा. ‘लोकशाही भावना’ म्हणजे काय ? तर ‘लोकांकडून लोकांकडे’ म्हणजे लोकांच्या इच्छेनुसार लोकांच्या मागण्या पुऱ्या करण्याचे प्रभावी आणि व्यवहारी उपाय शोधून काढणें. जगांतल्या लोकांची काय इच्छा

आहे? आपण जगावे. दुसऱ्यांना जगू द्यावे. आपलें आणि दुसऱ्यांचें जीवन अधिक चांगलें होत जावे. लोकांच्या या इच्छा काय वाटेल तें करून आपण पूर्ण केल्या पाहिजेत. त्यांना विरोध करणें म्हणजे लोकशाहीला विरोध करण्यासारखें आहे. तसें करून कोणताहि राष्ट्रीय वा आंतरराष्ट्रीय प्रश्न सुटणार नाही.

‘ह्या परिषदेत साध्य झालेली एकवाक्यता म्हणजे कांहीं सान्या जगांतल्या लोकांचें एकमत नव्हे असा कोणी आक्षेप घेतील. घेवोत ते ! पण ह्या परिषदेत जगांतल्या बहुसंख्य लोकांचें तर मत व्यक्त झालें आहे किंवा नाही ? आणि समजा, या परिषदेनें मान्य केलेले ठराव हें जगांतील अल्पसंख्याकांचें मत आहे असें मानलें तरी ज्याअर्थी हे ठराव जागतिक शांततेचा विधायक पुरस्कार करणारे आहेत त्या अर्थी जगानें त्यांचा आदरपूर्वक विचार करावयाला हवा. ह्या परिषदेत शांततेला उपकारक असेंच कार्य आम्हीं केले आहे असा आम्हांला विश्वास आहे. जगामधल्या सर्व सत्प्रवृत्तींच्या आणि सद्भावनेच्या लोकांचा आम्हांला पाठिंबाच मिळेल.

‘ह्या परिषदेत भाग घेणाऱ्या सर्व प्रतिनिधींचे मी जाहीर आभार मानतो. कारण जगामधल्या लोकांनीं तुमच्यापासून ज्या अपेक्षा केल्या त्या तुम्हीं येथे येऊन पूर्ण केल्या आहेत. विशेषतः अमेरिकन प्रतिनिधींचे मी आभार मानतो. कारण अमेरिकन जनतेचा शांतिपुरस्कार ते ह्या परिषदेत घेऊन आले आहेत. जगांतल्या युद्धावर बहिष्कार घालण्याचें निर्णायक कार्य अखेर अमेरिकेमधील शांतताप्रिय जनतेलाच करावयाचें आहे. अमेरिकेमधल्या जनतेकडे जगांतल्या सर्व जनतेचें लक्ष लागून राहिलें आहे. प्रा. जोलियट क्युरी, एम्. हेरियो, मादाम संग चिंग लिंग इत्यादि मंडळींनीं ह्या परिषदेत भाग घेण्यासाठीं अमेरिकन मित्रांना मुद्दाम आमंत्रण पाठविलें होतें; त्यांत जगांतील सर्व जनतेच्या इच्छा व्यक्त झालेल्या आहेत. ह्या अधिवेशनांत अधिक अमेरिकन प्रतिनिधी भाग घेऊं शकले नाहीत ह्याचें आम्हांला दुःख वाटतें. पण ह्यापुढच्या अधिवेशनामध्ये वाढत्या संख्येनें अमेरिकेमधील जनता भाग घेईल अशी आशा आम्ही व्यक्त करतो’.

‘वॉशिंग्टन, जेफरसन आणि लिंकन ह्यांनीं घालून दिलेल्या ध्येयमार्गानें अमेरिका चालेल आणि जगत् शांतिप्रस्थापनेच्या कार्यात प्रामुख्यानें भाग घेईल असा जगांतील सर्व लोकांचा विश्वास आहे. ह्या परिषदेत उपस्थित असलेल्या सर्व वृत्तपत्रकारांचे आम्ही आभार मानतो. जगांतलें लोकमत शांततेला अनुकूल बनविण्याच्या कामीं तुमची फार मोठी मदत होणार आहे. तुमच्यापैकीं

कांहीं थोड्या मंडळींनीं ह्या परिषदेचे अहवाल जसे प्रसिद्ध करावयाला पाहिजेत तसे केले नाहीत. कित्येकांनीं तर त्याबाबत संपूर्ण मौन राखलेलें आहे. पण त्याबद्दल आम्ही तुम्हांला दोष देत नाहीं. ह्याचें कारण, अद्यापीहि या जगांत असे कांहीं देश आहेत कीं, तेथें वृत्तपत्रांना मुद्रणस्वातंत्र्य नाहीं. असें स्वातंत्र्य त्या त्या देशांना मिळवून घ्यावयाचें हेंहि ह्या शांतिपरिषदेचें एक ध्येय आहे. येथें जमलेल्या सर्व वृत्तपत्रकारांनीं संघटित होऊन संपूर्ण लेखन-मुद्रण स्वातंत्र्यासाठीं झगडलें पाहिजे.

‘एवढें भाषण केल्यानंतर आतां चीनचा प्रतिनिधि म्हणून मी भाषण करतो. या परिषदेत आलेल्या सर्व प्रतिनिधींना मी चीनला येण्यासाठीं जाहीर आमंत्रण देतो. चीनला येण्याची ज्यांची ज्यांची इच्छा आहे त्यांचें अत्यंत स्नेहभावानें चीन स्वागत करील. ह्याचा असा अर्थ नव्हे कीं, आमचा देश पूर्णत्वाच्या शिखरावर जाऊन बसला आहे आणि त्याची प्रशंसा करण्यासाठीं आम्ही तुम्हांला बोलावीत आहों. नाहीं, मित्रहो, तसें नाहीं. नवचीन हें एक सहा वर्षांचें बालक आहे. त्याजमध्ये अनेक उणीवा आहेत. अजून त्याला कितीतरी वाढावयाचें आहे. त्या कामीं आम्हांला तुमच्याकडून मार्गदर्शन हवें आहे. म्हणून आम्ही तुम्हांला बोलावतो आहोंत.

‘प्रखर टीका आणि आत्मपरीक्षा हे आमच्या जीवनाचे प्रखर सिद्धान्त होत. आम्ही आमच्या मित्रांकडून टीकेची अपेक्षा करतो. जितकी प्रखर टीका तितकी ती जास्त उपकारक. आम्ही आमच्या देशाचें शब्दांमध्ये वर्णन करण्यापेक्षां तुम्ही तें तेथें येऊन स्वतःच्या डोळ्यांनींच पाहिलेलें बरें. आम्ही तुमची निःसंशय खात्री करून देऊं कीं, आम्ही सदैव विश्वशांतीचे मित्रच राहूं.

‘मित्रहो, हा वसंतऋतु आहे. सुवर्णपुष्पें आतां पक्क झालीं आहेत. त्यांचीं बीजें सर्व जगांत आपण पसरूं या म्हणजे तीं जेव्हां उमलतील तेव्हां सारें जग सोन्यासारखें पिवळें धमक दिसेल. ह्या परिषदेतल्या सर्व ठरावांचें पर्यवसान तुमच्या आमच्या संघटित आणि समान प्रयत्नांनीं प्रत्यक्ष आचारांत होवो. शांतता आणि स्नेहभाव अमर होवोत !’

कुओ-मो-यो ह्यांचें हें शेवटचें भाषण म्हणजे विश्वशांति परिषदेच्या सुवर्णमंदिरावरचा दैदीप्यमान कांचनकळसच होय. स्मितपूर्ण मुद्रेनें आणि अत्यंत मधुर स्वरामध्ये त्यांनीं हें सद्भावनापूर्ण भाषण केलें. त्यांचें भाषण चालूं असतां सर्वांगावर शीतल आणि सुगंधित गुलाबपाणी शिंपडलें जात आहे,

असें वाटल्यावांचून राहिलें नाहीं. सर्वांच्या अंगावर हर्षाचे रोमांच उठले. भाषण संपतांच सारे मंत्रमुग्ध होऊन उभे राहिले आणि टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट चोहोंकडून एकदम उठला. टाळ्यांचा गजर थांबतो न थांबतो तोंच सभागृहांतून शेंकडों हातरुमाल आणि निशाणें फडफडूं लागलीं आणि प्रत्येक शिष्टमंडळ आपापल्या भाषेतून 'विश्वशांति अमर असो' अशा घोषणा उच्च स्वरांत गर्जू लागलें. भारतीय शिष्टमंडळातर्फें 'विश्वशांति झिंदाबाद' ह्या घोषणेची गर्जना जेव्हां तारस्वरांत मीं पुकारली तेव्हां सर्व सभागृह दणाणून गेलें आणि सर्व प्रतिनिधींचें लक्ष आमच्याकडे गेलें.

परिषदसमाप्तीचा तो अभूतपूर्व सोहळा पहाण्याचें भाग्य ज्याला लाभलें त्याच्यासारखा धन्य तोच. आषाढीकार्तिकीला पंढरपूरला चंद्रभागेच्या कांठीं जो देखावा दिसतो त्याचीच ती जवळजवळ पुनरावृत्ति होती. इंग्रज, जर्मन, रशियन, चिनी, जपानी, हिंदी, नीग्रो असे सर्व वंशांचे, वर्णांचे आणि राष्ट्रांचे प्रतिनिधी एकमेकांच्या हातांत हात आणि गळ्यांत गळा घालून शांतीच्या गर्जना करीत अक्षरशः नाचत होते. प्रेमाचा नि स्नेहभावाचा सर्वांना जणुं कैफच चढला होता. जगामधल्या सर्व मानवांतले भेद नष्ट व्हावेत, त्यांच्यांत समता आणि बंधुभाव प्रस्थापित व्हावा नि जगांत चिरंतन शांतता नांदावी हें जें मानवजातीचें अंतिम स्वप्न आहे तें केव्हां ना केव्हां तरी निश्चितपणें सफल झाल्यावांचून राहणार नाहीं ह्याचा साक्षात्कार त्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष पहावयाला नि अनुभवायला मिळाला आणि अंतरात्म्याला कृतार्थतेचें परम समाधान लाभलें. शुद्ध प्रेमाच्या व सद्भावनेच्या निर्मळ आणि पवित्र वातावरणांत मानवतेच्या मंगल ध्येयांची पूजा करण्याची मनसोक्त संधी मिळाली हें मी माझ्या आयुष्यांतलें महद्भाग्य समजतां.

जगामधलीं युद्धें नष्ट करून चिरंतन शांतता प्रस्थापित करण्यापेक्षां अधिक पवित्र कार्य ह्या जगांत दुसरें नाहीं ही गोष्ट मनोमन पटल्याशिवाय राहिली नाहीं. जगांतील शांतताप्रिय जनतेची एक प्रखर आणि प्रभावी आघाडी निर्माण करण्याचें हें कार्य सर्व राष्ट्रांचें, सर्व पक्षांचें आणि सर्व माणसांचें आहे ह्यांत कांहीं संशय नाहीं. 'विश्वशांति समिती'नें ही जी शांतीची चळवळ जगामध्ये आरंभिली आहे तिच्यामध्ये कॅम्युनिस्ट मतांची मंडळी अधिक असली तरी ती केवळ कॅम्युनिस्ट पक्षाचीच चळवळ आहे असा जो प्रचार अमेरिका, इंग्लंड किंवा भारत येथें केला जातो तो सुतराम् सत्य नाहीं हें पटलें. जगामधलीं

भिन्न भिन्न विचारपंथांचीं आणि मतप्रणालींचीं महान् आणि असामान्य माणसें ह्या आंदोलनामध्ये सामील आहेत हे तर मीं प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहिलें आणि कानांनीं ऐकलें. वर्ट्रीड रसेलसारखा महापुरुष ह्या शांतिकार्यांत प्रामुख्यानें दाखल होता ह्यापेक्षां ह्या चळवळीच्या विश्वव्यापी स्वरूपाचा अधिक काय निर्वाळा द्यावा ?

विश्वशांति परिषदेंत निरनिराळ्या अधिकारी पुरुषांचीं जीं भाषणें ऐकलीं त्यावरून एक गोष्ट प्रामुख्यानें पटल्यावांचून राहिली नाहीं. ती ही कीं, आज जगामध्ये जीं भांडवलशाही आणि साम्राज्यवादी राष्ट्रे आहेत त्यांच्याकडेच आंतरराष्ट्रीय तेंढ वाढविण्याचा आणि जगामधल्या शांततेचें वातावरण दूषित करण्याचा दोष जातो. आज परदेशांत आपल्या वसाहती स्थापन करून तेथील जनतेच्या स्वातंत्र्याचा कोण अधिक्षेप करीत आहे बरें ? परराष्ट्रांच्या राज्यकारभारांत हस्तक्षेप करून तेथील जनतेच्या ऐक्यांत विघाड उत्पन्न करण्याचें पाप आज कोण करीत आहे ? स्वदेशापासून दूरदूरच्या प्रदेशांत स्वतःचे लष्करी तळ बांधण्याचा प्रयत्न आज कोणी चालविला आहे बरें ? निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्ये परस्परसाहाय्यक लष्करी करार करून जगामधल्या भयाच्या आणि अविश्वासाच्या वातावरणांत कोण भर घालीत आहे बरें ? 'युनो'चें विश्व-प्रातिनिधिक स्वरूप दूषित करण्याचा दुराग्रह आज कोण धरून बसलें आहे बरें ? ह्या सर्व प्रश्नांचा विचार केल्यानंतर शांतताप्रिय राष्ट्रे कोणतीं आणि युद्धखोर राष्ट्रे कोणतीं, ह्याचें उत्तर आपोआपच मिळेल.

'पंचशीला' तत्त्वाची घोषणा करून चीन आणि भारत ह्यांनीं शांतीचा मार्ग जगाला दाखवून मानवतेची फार मोठी सेवा केली आहे ह्यांत काय संशय ? 'स्वातंत्र्य आणि शांतता परस्परावलंबी आहेत' असा भारतीय शिष्टमंडळाचे प्रमुख प्रा. दामोदर कोसंबी ह्यांनीं इषारा देऊन ह्या समस्येचें अचूक निदान केले. जोंपर्यंत जगामध्ये एक राष्ट्र तरी पारतंत्र्यांत आहे तोंपर्यंत जागतिक शांततेचा प्रश्न सुटणार नाहीं; युद्धाचें संकट जगावर लोंबतच राहिल, असा त्याचा निष्कर्ष आहे. विश्वशांति परिषदेच्या हेलसिंकी अधिवेशनांत भारतीय शिष्टमंडळानें शांततेच्या कारणाचा विधायक पुरस्कार करून भारताच्या गौरवांत आणि प्रतिष्ठेंत फार मोठी भर घातली ह्यांत संशय नाहीं.

८. लेनिनच्या कर्मभूमींत प्रवेश !

हेलसिंकीची विश्वशांति परिषद् दि. २९ रोजी संपली. फिनलँडमध्ये आम्हीं एकंदर दोन आठवडे घालवले. हे दोन आठवडे कसे संपले हे कळलें सुद्धां नाही. परिषद् चालू असतांना जेवढा वेळ मिळेल तेवढ्या वेळांत हेलसिंकीच्या सर्वांगसुंदर परिसराचें अवलोकन करण्याचें माझें काम चालू होतेंच. त्या कामीं माझी फिनिश मैत्रीण मिस सैया युन्तुनेन हिचें मला फार साहाय्य झालें. सैयाची नि माझी ओळखहि अशीच अचानक रीतीनें झाली.

आमच्या सभागृहाच्या बाहेर प्रशस्त बाग होती. तेथें एके दिवशीं एका झाडाखालीं मी पत्रें लिहित बसलों असतां एका तांबड्या रंगाच्या शोभिवंत पायगाडीवर बसून एक सुंदर तरुण मुलगी आली अन् माझ्या समोरच्या बांकावर बसली. तिचे कपडेहि तांबड्याच रंगाचे होते. तिच्या अर्ध्या कपाळावर ग्रीटा गार्बोप्रमाणें केंसांचीं झुलुपें रुळत होती, आणि मागें खांद्यावर काळाभोर कापलेला केशकलाप खेळत होता. एखाद्या 'लाल परी' सारखीच मला ती भासली.

बांकावर बसल्यावर तिनें खिशांतून सिगारेट काढली अन् माझ्याकडे किंचित् बघितल्यासारखें करून तिनें सिगारेट पेटविली. त्याबरोबर मी हंसून 'ह्युवे पैव्हा !' (गुड डे) असें फिनिश भाषेंत म्हणालों. ती आश्चर्यचकित झाली आणि सस्मित मुद्रेनें 'पैव्हॅ' असें तोंडांतल्या तोंडांत म्हणाली. तिच्या आश्चर्याला आणखी एक धक्का देण्यासाठीं मी पुन्हा फिनिश भाषेंत तिला म्हणालों, 'तामॅ ऑन इहास्तुताव्हा पैका !' (फार सुंदर जागा आहे ही!) त्यावर ती आपल्या बांकावरून उठून माझ्या शेजारीं येऊन बसली अन् हळूच तिनें मला विचारलें, 'पुहुतकीन सुवामी ?' (तुम्ही फिनिश भाषा बोलतां?) तेव्हां मी खांदे संकुचित करीत म्हणालों, 'एइ एइ, I speak English.' (नाहीं-नाहीं, मी इंग्रजी बोलतो.) 'मीहि इंग्रजी बोलतें !' ती चटकन् इंग्रजीत बोलून गेली. त्याबरोबर आम्हां दोघांतला अनोळखीपणा एकदम दूर झाला आणि आम्ही दोघे मोठ्या उत्सुकतेनें एकमेकांशीं इंग्रजी भाषेंतून बोलूं लागलों.

तिचें नांव सैया युन्तुनेन असें होतें. ती एका कापडाच्या गिरणींत नोकरीस होती. तिला महिन्याचा पंचवीस हजार मार्का पगार होता. म्हणजे आपल्या हिशेबानें साडेचारशें रुपये. तिचें घर तेथून थोड्याच अंतरावर होतें. तिच्या घरीं तिची आई आणि भाऊ होता. पहिल्याच वाक्यांत ती एकदम उद्गारली, 'मला फिनलँड मुळींच आवडत नाहीं. मला तुमच्या देशांत राहायला फार आवडेल !' मी तिच्याकडे पहातच राहिलों. मी म्हणालों, 'आम्हांला तर तुमचें फिनलँड अतिशय आवडतें. इतका सुंदर देश मीं पाहिलेलाच नाहीं.' तेव्हां सैया म्हणाली, 'आत्तां इथें उन्हाळा आहे म्हणून तुम्हांला तसें वाटतें. पण वर्षांतून आठनऊ महिने येथें भयंकर थंडी, बर्फ अन् मोठमोठ्या रात्री असतात. त्यावेळीं आम्हांला नकोनकोसें होतें. जेथें एकसारखें उन्ह आहे आणि थंडी नाही त्या देशांत जाऊन कायमचें राहावें असें मला एकसारखें वाटतें. ह्या दृष्टीनें मला राहून राहून वाटतें कीं, हिंदुस्थानांत जावें म्हणून. बाकी केव्हां ना केव्हां तरी मी तुमच्या देशांत आल्यावांचून राहाणारच नाहीं म्हणा !'

तिचे ते उद्गार ऐकून मला मोठी मौज वाटली. भारतावर प्रेम करणारें एखादें माणूस मला फिनलँडमध्ये भेटेल असें स्वप्नांतसुद्धां वाटलें नव्हतें. थोड्या वेळानें तिनें मला विचारलें, 'पुष्कळ फिनिश मुलींची नि तुमची ओळख असेल, नाहीं ?' मी म्हणालों, 'छे, तुझ्या आधीं फक्त एकाच कवयित्रीची न् माझी ओळख झाली आहे. आम्हांला तुमच्याशीं बोलायचा संकोच वाटतो.' तेव्हां ती खदखदून हंसली अन् म्हणाली, 'छे छे ! असा संकोच बाळगण्याचें मुळींच कारण नाहीं. उलट हिंदी माणसाबद्दल फिनिश मुलींना विलक्षण आकर्षण वाटतें. आम्हांला तुमचे डोळे आणि दांत फार आवडतात. तुम्ही कोणाहि अनोळखी फिनिश मुलीशीं बोलून पहा. बघा, ती किती आनंदानें आणि मनमोकळेपणानें तुमच्याशीं बोलते ती !'

सैयानें सांगितलेला हा 'गुरुमंत्र' त्याच दिवशीं मीं माझ्या अनेक हिंदी मित्रांना सांगितला. तेव्हां त्याच्यांतली सत्यता त्यांच्या प्रत्ययाला आल्यावांचून राहिली नाहीं.

रोज दुपारीं तीन वाजतां सैयाचें काम संपे. त्यानंतर ती सभागृहाबाहेर माझी वाट पाहात बसे. आमची बैठक साडेपांच सहा वाजतां संपे. त्यानंतर सैया आणि मी हेलसिंकीमधील कोठलें तरी रम्य स्थळ पहावयास जात असूं. अन् मग तिकडेच जेवून एखादें नाटक वा चित्रपट पाहून परत येत असूं.

‘हिंदी’ भाषा शिकण्याची सैयाला अतिशय उत्कंठा होती. चारपांच दिवसांच्या सहवासांत सैयाला मी पंधरावीस लहान लहान हिंदी वाक्ये बोलावयाला शिकविलें. त्याचप्रमाणें स्वतःची सही आणि माझे पूर्ण नांव ती देवनागरी लिपींत वळणदार अक्षरांमध्ये लिहावयाला लागली.

हेलसिंकीच्या एका दूरच्या कोपन्याला ‘सौरीसवरा’ नांवाचें एक अत्यंत रमणीय बेट आहे. फिनलँडमधली शेवटची संध्याकाळ सैयाच्या सहवासांत ह्याच बेटावर मी घालविली. तिच्या एका वाढदिवसाला तिच्या भावानें तिला एक ‘कॅनू’ (होडी) बक्षीस दिली होती. ती लांबलचक अन् अरुंद होती. त्यांत फक्त दोनच माणसांना बसतां येत होतें. होडी वहवण्याच्या कामांत सैया वाकब्रगार होती. रात्रीचे अकरा वाजले तरी सूर्याचा लाल गोळा क्षितिजावर रेंगाळत होता; आणि आम्ही दोघे हिरव्यागार झाडीनें आच्छादलेल्या ‘सौरी-सवरा’ बेटाच्या किनाऱ्या किनाऱ्यानें बोटीमधून फिरत होतो. फिनलँडमधली माझी ती शेवटची रात्र मी कधींच विसरूं शकणार नाहीं.

एके दिवशीं सायंकाळीं साडेपांचच्या सुमारास आम्ही हेलसिंकीचा निरोप घेतला. आम्हांला पोहोंचविण्यासाठीं स्टेशनवर फिनिश स्त्रीपुरुषांचा मोठा मेळावा जमला होता. दोन आठवड्यांचाच हेलसिंकीमधला आमचा मुक्काम ! पण एवढ्या थोड्या वेळांत तेथील कित्येक कार्यकर्त्यांशीं आणि व्यक्तींशीं आमचा एवढा दृढ परिचय झाला होता कीं, त्यांचा निरोप घेतांना आम्हांला जसें वाईट वाटलें, तसें त्यांनाहि दुःख झाल्यावांचून राहिलें नाहीं. हिंदुस्थाना-मधल्या एखाद्या स्टेशनाच्या प्लॅटफॉर्मवर आगगाडी सुटतांना सर्वसाधारणपणें जें दृश्य दृष्टीस पडतें त्याचीच तेथें पुनरावृत्ति झाली एवढें सांगितलें म्हणजे अधिक सांगण्याची जरूरी नाहीं.

लेनिनग्राडकडे आम्हांला नेणारी आगगाडी काळसर हिरव्या रंगाची असून खूपच लांबलचक होती. सर्व डब्यांतून जाण्यासाठीं एक सलग मार्ग होता. प्रत्येक डब्यांत चार माणसांची झोपण्याची सोय होती. ‘सीट्’स् लाकडाच्या होत्या. पण त्यांवर घालण्यासाठीं निराळ्या गाद्या, चादरी, उश्या आणि पांघरुणें होती. ‘सीट्’स्च्या खालीं असलेल्या पेठ्यांत हे कपडे ठेवलेले होते. प्रत्येक डब्यामधील उतारुंची व्यवस्था पहाण्यासाठीं एकेक परिचारिका होती. गाडी सुरू झाल्यानंतर थोड्या वेळानें ही परिचारिका गरम चहाचे प्याले घेऊन आमच्या डब्यांत आली. येथून रशियन जीवनाला प्रारंभ झाला.

रशियन चहाचा सर्व प्रकारच मुळीं निराळा. आपल्याप्रमाणें चहासाठीं ते चिनीमातीचे पेले वापरोत नाहीत. वाटोळे कांचेचे पेले अल्युमिनिअमसारख्या धातूच्या पांढऱ्या बैठकींत ठेवलेले असतात. हातांत धरण्यासाठीं त्यांच्या बाजूला 'कान' असतो. चहा म्हणजे चहाचें उकळलेलें काळें पाणी असतें. त्यांत दूध घालीत नाहीत. साखरेचा एक मोठा चौकोन आणि कागदी लिंबाची एक पातळ वाटोळी चकती त्यांत टाकली म्हणजे झालें. हा चहा आपल्याला कसा आवडेल ह्याची मला प्रारंभीं चिंता वाटत होती. पण प्रत्यक्ष प्यावयाला जेव्हां मी सुरुवात केली तेव्हां तो बरा वाटला. आपल्याकडला चहा दूध न घातलें तर कडू लागतो. तसा तो लागत नाही आणि लिंबाच्या चकतीमुळें त्याला एक निराळीच रुचि येते. चहाबरोबर पावाचे तुकडे देण्यांत आले. पण रशियन पाव काळसर रंगाचा अन् अतिशय कडक असतो. चहांत बुडवूनसुद्धां तो मऊ होत नाही. त्यामुळें मला तरी तो कांहीं आवडला नाही. रशियन भाषेशीं परिचय व्हायला येथूनच सुरुवात झाली. चहाला रुसी भाषेंत 'चाई' म्हणतात अन् साखरेला तर अक्षरशः 'साखर'—! हें ऐकून आम्ही भारतीय मंडळी चकितच झालों. 'साखर' शब्दांतील 'ख'चा उच्चार मात्र अधिक कंठ्य करावयाचा म्हणजे झालें. दुधाला 'मिलोको', लोण्याला 'मासला' आणि पावाला 'स्क्लेफ' म्हणतात. 'होय'ला 'दा-दा' अन् 'नाहीं'ला 'नियत' म्हणतात. 'नियत' म्हणतांना खांदे वर उडवून हाताचे पंजे थोडेसे वर उचलावयाचे. एक तासाच्या आंत एवढ्या गोष्टी मीं आत्मसात् केल्या.

आमच्या हिंदी शिष्टमंडळामध्यें अनेक सुशिक्षित आणि विद्वान लोक होते. पण नवीन देशांत प्रवेश केल्यानंतर तेथील भाषा शिकण्याचा आपण थोडातरी प्रयत्न करायला हवा ह्यासंबंधीं फारच थोड्यांना उत्सुकता वाटत होती. फिनलँडमध्ये असतांना इतरांपेक्षां मलाच अधिक फिनिश भाषा बोलतां येत होती. अर्थात् माझे फिनिश भाषेचें ज्ञान दहापंधरा वाक्यांपेक्षां अधिक नव्हतें हें जरी खरें असलें तरी माझ्या हातांत फिनिश व्याकरणाचें पुस्तक आणि कोश सतत असल्यानें मला त्या भाषेच्या स्वरूपाचें पुष्कळच आकलन झालें होतें. फिनिश भाषेची लिपी रोमन असल्यानें ती वाचावयाला फारशी अडचण नव्हती. पण रशियन भाषेची लिपी कांहीं सर्वच रोमन लिपीसारखी नाही. त्यामुळें रशियाकडे आमचा मोर्चा जसा वळला तसा मीं रशियन लिपी शिकायला प्रारंभ केला.

रोमन लिपींत आणि रशियन लिपींत हीं अक्षरें निराळीं आहेत. P म्हणजे R, H म्हणजे N, X म्हणजे, 'ख' उरफाटा N म्हणजे 'इ' आणि उरफाटा के. ५

R म्हणजे 'या.' Y चा उच्चार फिनिश भाषेंत आणि रशियन भाषेंतहि 'ऊ' असा होतो. स्वर आणि व्यंजनें मिळून एकंदर बत्तीस अक्षरें आहेत. अक्षरें हीं उच्चारानुसारी असल्यानें एकदां लिपी कळली कीं, वाचायला फारशी पंचाईत नाही. रशियन भाषा ऐकावयाला मराठी किंवा सिंधी भाषेसारखीच खरखरीत आहे. उदाहरणार्थ, 'फार चांगलें' 'Very good' ह्याअर्थीं रशियन भाषेंत 'ओचिन खराशो' असा शब्द आहे. हे तिन्ही भाषेंतील शब्द स्वतःशीं मोठ्यानें उच्चारून पहावेत, म्हणजे रशियन भाषेच्या ध्वनीची थोडीशी कल्पना येईल.

माझ्या डब्यांत तीन दुसरे उतारू होते. दोन पुरुष आणि एक स्त्री. ते 'मंगोलियन रिपब्लिक'चे रहिवासी होते. अर्थातच ते मंगोलियन वंशाचे होते हें सांगावयास नको. हेलसिंकीच्या विश्वशांति परिषदेला ते आलेले होते. माझी आणि त्यांची ओळख नव्हती. पण ह्यांचे चेहरे माझ्या थोसेडे परिचयाचे होते. त्यांपैकीं जो तरुण गृहस्थ होता त्याला इंग्रजी येत होतें. त्यांचें नांव 'उलेव्ह.' चहा आणि पावाबरोबर त्यांनीं आपल्या बासनांतून कांहीं खाण्याच्या जिनसा काढल्या आणि हंसून माझ्यापुढें केल्या. त्याबरोबर उभयतां-मधला दुरावा नाहीसा होऊन आम्ही एकमेकांशीं बोलूं लागलों.

माझी नेहमींची पद्धत अशी आहे कीं, कोणीहि नवखा माणूस भेटला कीं आपली माहिती आणि मोठेपणा त्याला सांगत बसण्याऐवजीं त्याच्याकडून शक्य तों माहिती काढावयाची. त्याप्रमाणें सोव्हिएट संघांत समाविष्ट असलेल्या 'मंगोलियन प्रजासत्ताक राज्या'बद्दल जेवढी माहिती काढतां येईल तेवढी मी त्या मंडळीकडून हळूहळू काढून घेतली.

मंगोलिया हा एक विस्तीर्ण आणि वैराण प्रदेश आहे. विस्ताराच्या मानानें लोकसंख्या फारच थोडी आहे. हवा हिंवाळ्यांत अतिशयच थंड, पण उन्हाळ्यांत सौम्य आहे. सोव्हिएट संघांत येण्यापूर्वीं हा देश अगदीं प्राथमिक अवस्थेंत होता. सबंध देशांत एक शाळा होती. पण आतां हजारों शाळा सर्वत्र विखुरलेल्या आहेत आणि औद्योगिक दृष्ट्या ह्या देशाची खूपच प्रगति झालेली आहे. सर्व देशांत आतां एकहि निरक्षर माणून नाही. बायका पुरुषांच्या बरोबरीनें काम करतात.

आमच्या डब्यांतील मंगोलियन स्त्री ही तेथील एका प्रमुख महिला संघटनेची पुढारी होती; आणि उलेव्ह हा एका वृत्तपत्राचा वार्ताहर होता. तिसरा जो मंगोलियन माणूस बसला होता, त्याला इंग्रजी फारसें येत नव्हतें पण त्याला

तुलनात्मक भाषाशास्त्राची माहिती असावी असें दिसलें. तो म्हणाला, 'तुम्हांला माहित नसेल पण मंगोलियाचा आणि भारताचा संबंध फार जुना आहे. संस्कृत भाषेचा मंगोलियन भाषेवर फार परिणाम झालेला आहे. मंगोलियन भाषेंतले पंचवीस टक्के शब्द संस्कृत असावेत असें वाटतें. संस्कृतमध्ये कमळाला 'उत्पल' असें तुम्ही म्हणतां.' मी म्हणालों, 'हो, रातोत्पल, नीलोत्पल अशीं निरनिराळ्या रंगांच्या कमळांचीं नांवे आहेत.' तेव्हां तो हसून म्हणाला, 'मग मंगोलिन भाषेंत कमळाला आम्ही 'उत्पल' असेंच म्हणतो.' तें ऐकून मला आश्चर्य वाटलें आणि आनंदहि वाटला.

मंगोलियामधील लोक मांसाहारी असले तरी त्यांचा धर्म बौद्ध आहे हें जेव्हां मला त्यांनीं सांगितलें तेव्हां त्यांच्या भाषेवर संस्कृतची एवढी छाया कां आहे हें माझ्या लक्षांत आलें. पुढें तो गृहस्थ म्हणाला, 'असे कित्येक प्राचीन संस्कृत ग्रंथ आहेत कीं, जे तुम्हांला भारतांत माहित नाहींत; पण त्यांचीं हस्तलिखितें आमच्या मंगोलियामध्ये आहेत.' तें ऐकून माझ्या मनांत साहजिकच विचार आला कीं, हीं संस्कृत ग्रंथांचीं हस्तलिखितें भारतांत आणण्याची कांहीं तरी व्यवस्था झाली पाहिजे.

'जातक कथा,' 'पंचतंत्र' ह्या गोष्टींच्या पुस्तकांवरून बोलणें जेव्हां सुरू झालें तेव्हां तो म्हणाला, 'भारताच्या अनेक मनोरंजक लोककथा आमच्या मंगोलियन भाषेंत आहेत. त्या तुमच्याकडे माहित नसतांना आमच्याकडे कशा लोकप्रिय झाल्या हें कळत नाहीं. ह्यांपैकीं कांहीं लोककथांचा अनुवाद रशियन भाषेंतहि झालेला आहे.' मी म्हणालों, 'ह्या भारतीय लोककथांचें एखादें पुस्तक तुम्ही जर मला माझ्या हिंदुस्थानच्या पत्त्यावर पाठवून द्याल तर मी आभारी होईन.' आम्ही उभयतांनीं एकमेकांचे पत्ते टिपून घेतले. अशा रीतीनें त्या मंगोलियन मित्रांच्या सहवासांत माझा आगगाडींतला प्रवास मोठा आनंदांत झाला.

मात्र आगगाडी फार वेगांत जात नव्हती आणि ठिकठिकाणीं थांबत होती, त्याचा मला फार कंटाळा आला. मध्यरात्रीं तर अशीच कुठें तरी एका जागीं गाडी जवळजवळ तास दीड तास थांबून राहिली. माझी झोंप उडाली. उलेव्हहि जागाच होता. मी त्याला म्हणालों, 'तुमच्या ह्या आगगाड्यांपेक्षां आमच्या हिंदुस्थानांतल्या आगगाड्या किततीतरी चांगल्या ! रशियन आगगाड्या इतक्या धीमेपणानें चालतात हें मला माहित नव्हतें.' उलेव्ह हंसून म्हणाला, 'अपघात करण्याची आम्हांला धाई लागलेली नसते. ज्यांना जलद प्रवास करावयाचा

आहे त्यांनीं विमानांतून जावें. आमच्या देशांत आगगाड्यांचा एकसुद्धां अपघात होत नाहीं हें तुम्हांला माहीत आहे काय ?' हें उत्तर ऐकून मी एकदम अंतर्मुख झालों आणि त्याच्या म्हणण्याचा विचार करूं लागलों.

पहांटेपहांटे मला झोंप लागली. बाहेर चांगलें उन्ह पडलें होतें. चहा घेऊन बाई आली तेव्हां मी जागा झालों. ती हंसून म्हणाली, 'दोब्राई ऊत्र' (गुड मॉर्निंग). मीहि म्हणालों, 'दोब्राई ऊत्र ताव्हारीश' (गुड मॉर्निंग कॉमेड). माझें रशियन भाषेचें ज्ञान हळूहळू वाढत चाललें होतें.

सकाळीं नऊ वाजतां आम्ही रशियाच्या हद्दींत प्रथम शिरलों. त्या स्टेशनाचें नांव 'लुझायिका.' तेथें गाडी पांचव्हा मिनिटेंच थांबली. पण डब्याच्या खिडक्यांमधून आम्ही बाहेर बघूं लागलों तोंच स्टेशनावर आमच्या स्वागतासाठीं दोन मोठे फलक लागलेले दिसले. एका फलकावर रूसी भाषेंत 'मिरू मिर' आणि दुसऱ्या फलकावर फिनिश भाषेंत 'माईलमाळी राज हा!' असें लिहिलें होतें. दोन्हींचा अर्थ 'विश्वशांति अमर होवो!' असा होता.

त्यानंतर तासाभरानें आम्ही 'व्हायवर्ग' ला पोहोंचलों. त्या ठिकाणीं आमच्या सन्मानासाठीं प्लॅटफॉर्मवर एक हजार रशियन स्त्रीपुरुष आणि मुलें जमलेलीं होतीं. आम्ही प्लॅटफॉर्मवर उतरतांच घोळकेच्या घोळके आमच्याकडे धांवत आले. कोणी आम्हांला फुलें दिलीं. कुणी चित्राचीं काडें दिलीं. कोणी जोराजोरानें हस्तांदोलन करूं लागले तर कोणी आम्हांला कडकडून मिठ्या मारल्या. रशिया-सारख्या दूरच्या परकी देशांत एवढ्या आत्मीयतेनें आणि प्रेमानें आम्हां भारतीयंचें स्वागत व्हावें हें पाहून आम्ही तर थक्कच झालों.

स्टेशनाची इमारत दगडाची असून अत्यंत भव्य आणि शोभिवंत होती. तिन्ही बाजूंच्या भिंतींवर रशियन क्रांतीमधील रोमहर्षक प्रसंगांचीं चित्रें दगडामध्यें कोरलेलीं होतीं. तीं पाहून आम्ही थक्कच झालों. डाव्या बाजूला एका प्रशस्त दालनांत आमच्या न्याहारीची सोय केलेली होती. सर्व मेजांवर खाद्य पदार्थ अगदीं भरपूर मांडून ठेवलेले होते. आतां अर्थात् आम्ही रशियन शांतता समितीचे पाहुणे होतो. तेव्हां कोणत्याहि गोष्टीसाठीं पैसे खर्च करण्याचा मुळीं प्रश्नच नव्हता. न्याहारी होतां होतां एक तास लागला. त्यानंतर स्टेशनाच्या बाहेरील गांवाचा भाग कसा दिसतो हें बघून आलों. परेल किंवा माडुंगा वस्ती-मधील कामगार विभाग जसा दिसतो, तसा देखावा दिसला. दुसऱ्या महायुद्धांत जर्मनीनें केलेल्या बाँबवर्षावांत मोठमोठ्या इमारती जमीनदोस्त झाल्या होत्या.

त्यांचे पुष्कळसे अवशेष अद्यापहि उध्वस्त स्थितीत आहेत. एकंदरीत सर्व दृश्य मनामध्ये औदासीन्य उत्पन्न करणारे होते.

पावणेअकराच्या सुमारास आम्ही व्हायबर्गहून निघालो. रशियाचा प्रदेश सर्वसाधारणपणे कसा काय दिसतो हे खिडक्यांमधून बारकाईने पाहू लागलो. सर्वत्र जमीन हिरव्यागार गवताने आच्छादलेली होती. झाडीहि मधूनमधून पुष्कळच होती. तथापि, घरे आणि झोंपड्या मात्र जुनाट आणि कळाहीन वाटल्या. रशियामधील ग्रामीण भागाचा अद्याप पुष्कळच विकास व्हावयाचा आहे ही गोष्ट सकृद्दर्शनीच लक्षांत आली.

शिडाच्या सुमारास आमची गाडी लेनिनग्राडच्या स्टेशनांत शिरली. आमच्या स्वागतासाठी सर्व स्टेशन ध्वजतोरणांनी शृंगारलेले होते. आम्ही डोकावून बाहेर पाहू लागलो तो ह्या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत सर्व लांबलचक प्लॅटफॉर्म रशियन स्त्रीपुरुषांनी आणि मुलांनी तुडुंब भरून गेला होता. खाली पाऊल ठेवायला जागा नव्हती. सर्वांच्या हातांत रंगीबेरंगी फुलांचे गुच्छ होते. गाडी थांबली. आम्ही प्लॅटफॉर्मवर उतरतो न उतरतो तोच 'विश्वशांति शिदाबाद'च्या आरोळ्यांनी सारे वातावरण निनादून गेले आणि आमच्या अंगावर अक्षरशः फुलांची वृष्टि झाली !

नवयुग : २५-९-१९५५

९. सोव्हिएट नाट्याची प्रचण्ड प्रगति

प्लॅटफॉर्मवरून रशियन स्त्रीपुरुषांच्या गर्दीमधून बाहेर वाट काढणें खरोखरच आम्हांला मुष्कील झालें. भारतामधील शांतिमंडळाचें लेनिनग्राडमध्ये जाहीरपणें एवढें टोलेजंग स्वागत होईल अशी आम्हांला कल्पना नव्हती. रशियामध्ये सर्वत्र होत असलेल्या नेहरूंच्या प्रचण्ड सत्काराच्या बातम्या कानावर येतच होत्या. नेहरूंच्या बाबतींत त्यांत अनपेक्षित असें कांहीं नव्हतें. बोलूनचालून ते जागतिक कीर्तीचे महापुरुष. तेव्हां रशियासारख्या जागृत आणि जिवंत राष्ट्रांत त्यांचें असें विराट स्वागत होऊं नये तर कोणाचें व्हावें? पण आमच्यासारख्या सामान्य माणसांचा सुद्धां त्या देशांत असामान्य असा सत्कार व्हावा याचा प्रथम क्षणीं तरी आम्हांला अचंबा वाटला.

अर्थात्, थोडा विचार केल्यानंतर आमच्या लक्षांत आलें कीं, ज्या शांति-कार्याचा पुरस्कार करण्यासाठीं आम्ही हेलसिंकीला गेलों होतो त्याचा हा सन्मान होता, व्यक्तिशः आमचा नव्हता. 'शांतीचें राजकारण' काय आहे ह्याचा बोध भारताला अद्यापि झालेला नाही. यूरोपप्रमाणें दोन महायुद्धांच्या वणव्यांनीं आपला भारत तसा प्रत्यक्षपणें भाजून निघालेला नाही. गेल्या महायुद्धांत रशियाचें अनन्वित नुकसान झालेलें आहे. तिसऱ्या महायुद्धाचा विचारहि तेथील जनतेला आतां सहन होत नाही. शांततेची तिला खरोखरच तहान लागलेली आहे. भारत दास्यमुक्त होण्यापूर्वी 'स्वराज्य' किंवा 'स्वातंत्र्य' हे शब्द उच्चारल्या-बरोबर भारतीय मनाची जी स्थिति होत असे, अगदीं हुबेहूब तशीच स्थिति 'शांति' शब्दाच्या उच्चारानें रशियन लोकांच्या मनाची आज होत आहे.

हेलसिंकीला भरलेल्या विश्वशांति परिषदेचा प्रभावी संदेश घेऊन आम्ही लेनिनग्राडमध्ये प्रवेश करीत होतो. म्हणून आमच्या सत्काराला एवढें भव्य स्वरूप आलें. डाव्या हातांत फुलांचे मोठमोठे गुच्छ आणि उजव्या हातांत आमच्या सामानाच्या पेठ्या अशा 'थाटानें' त्या गर्दीमधून चालतांना आमची काय तिरपीट उडाली असेल ती आमची आम्हांलाच ठाऊक! स्टेशनाबाहेर जातो तों बाहेरचें विस्तीर्ण आवारहि भरून गेलें होतें. आम्ही दृष्टीस पडतांच

सान्या दिशेनें टाळ्यांचा प्रचण्ड कडकडाट उठला. रशियामध्ये टाळ्या वाज-विण्याचा फार मोठा खाक्या आहे. स्वागतास आलेल्या लोकांनींही टाळ्या वाजवायच्या आणि ज्यांचें स्वागत होत आहे त्या मंडळींनींही टाळ्या वाजवायच्या. आमचे दोन्ही हात गुंतून गेले असल्यानें टाळ्या कशा वाजवाव्यात हें आम्हांला कळेना. उपकाराच्या, फुलांच्या आणि आमच्या सामानाच्या ओझ्याखालीं आम्ही अक्षरशः दबून गेलों होतो.

डाव्या बाजूला एका भव्य दगडी चौथऱ्यावर लेनिनचा प्रचण्ड पुतळा उभा होता. तो बघून तर आम्ही थक्कच झालों. एवढा मोठा पुतळा मी आयुष्यांत पूर्वी कधीं पाहिला नव्हता. हिंदुस्थानांतले बहुतेक सर्व पुतळे सहा फुटांच्या आंतबाहेरील उंचीचे. ते पुतळे कसले ? त्यांना 'पुतळ्या' किंवा 'पुतळूं' म्हणणें अधिक योग्य. लेनिनचा हा पुतळा चौथऱ्याच्या तळापासून तों डोक्यापर्यंत अदमासें चाळीस ते पन्नास फूट उंचीचा तरी असावा. त्या पुतळ्याचें शिल्पकाम इतकें सुंदर आणि प्रभावी होतें कीं, शब्दांनीं त्याचें काय वर्णन करावें ? साक्षात् लेनिन त्या ठिकाणीं उभा आहे असा भास होत होता. लेनिनच्या तोंडावरचा आवेश आणि त्याच्या अंगांत उचंबळणारें क्रांतिकारकत्व अशा कांहीं गतिमानतेनें प्रगट झालें होतें म्हणतां ? रशियांत शिल्पकलेच्या प्रगतीची पराकाष्ठा झालेली आहे यांत कांहीं शंका नाही.

आपल्या देशांतील शिल्पकला त्या मानानें फारच मागे आहे. आपल्या पुतळ्यांमध्ये वास्तवता आणि गतिमानता फारच कमी असते. म्हणजे माणूस आधींच मेलेला आणि त्याचा पुतळा तर त्यापेक्षांहि अधिक मेलेला. साम्याच्या दृष्टीनें पाहिलें तर हा पुतळा बहुधा अमक्या-अमक्याचा असावा एवढाच भास मात्र आपल्याकडचे पुतळे प्रेक्षकांच्या मनांत खात्रीनें उत्पन्न करतात. म्हणून पं. नेहरू स्वतःच्या पुतळ्याबद्दल चिडून एकदां म्हणाले होते कीं, 'सर्व पुतळे नष्ट करून टाका !'

लेनिनच्या पुतळ्याच्या पायथ्याशीं आम्हांला मिळालेले सर्व पुष्पगुच्छ आम्हीं वाहिले आणि त्या महापुरुषाला भक्तिभावानें वंदन केलें. ३ एप्रिल १९१७ रोजीं रात्रीं ह्याच स्टेशनावर फिनलँडहून लेनिन जेव्हां उतरला तेव्हां त्याच्या सत्कारासाठीं हजारों कामगार, सैनिक आणि खलाशी जमले होते. ज्या ठिकाणीं आतां त्याचा पुतळा आहे तेथेंच एका लढाऊ मोटरगाडीवर उभें राहून लेनिननें समाजवादी क्रांतीची पहिली घोषणा पुकारली होती. त्यावेळीं 'समाज-

वादी क्रांति शिंदावाद 'च्या गगनभेदी गर्जनांनीं सारें वातावरण दुमदुमून गेलें होतें. लेनिनच्या पुतळ्याकडे पहात असतांना त्या ऐतिहासिक प्रसंगाचा रोमहर्षक चित्रपट माझ्या डोळ्यांसमोरून सरकल्याखेरीज राहिला नाहीं.

लेनिनच्या पुतळ्यासासून थोड्या अंतरावर आमच्या सत्काराची प्रचण्ड जाहीर सभा भरलेली होती. समेला दहा ते पंधरा हजार लोक तरी असतील. सारे उभेच होते. आम्ही येतांच त्यांनीं टाळ्यांचा प्रचण्ड गजर केला आणि रूसी अन् हिंदी जनतेच्या ऐक्याच्या घोषणा पुकारण्यास प्रारंभ केला. आम्हीहि त्या घोषणांना उच्च स्वरांत साद दिली. त्यामुळें समेचें वातावरण इतकें हर्षोत्फुल्ल झालें कीं सांगतां सोय नाहीं. आमच्या शिष्टमंडळाबरोबर दुसऱ्याहि राष्ट्रांचीं शिष्टमंडळें आलीं होतीं. त्या सर्वांचा सत्कार लेनिनग्राडच्या शांति-समितीतर्फें त्या समेत झाला.

प्रारंभीं शांतिसेनेच्या प्रमुखानें स्वागताचें भाषण रूसी भाषेंत केलें. त्याच्या प्रत्येक वाक्याला टाळ्या पडत होत्या. त्यानंतर निरनिराळ्या शिष्टमंडळाच्या प्रमुखांनीं उत्तरादाखल भाषणें केलीं. त्यांचा अनुवाद रूसी भाषेंत ताबडतोब करण्यांत आला. हिंदी शिष्टमंडळाच्या प्रमुखानें बंगालीमधून भाषण केलें. केवळ हिंदुस्थानांतल्याच नव्हे तर जगामधल्या निरनिराळ्या भाषांचा अनुवाद रूसी भाषेंत करणारे अनेक तज्ञ दुभाषी रशियामध्यें आहेत ह्याचा पडताळा आम्हांला लेनिनग्राडमध्येच प्रथम आला. सत्काराची सभा जवळजवळ तीन तास चालली होती. उभें राहून राहून आमचे पाय दुखून आले, आणि टाळ्या वाजवून वाजवून हात हुळहुळे झाले. हिंदुस्थानांतल्याप्रमाणेंच रशियन लोकनाहि व्याख्यानें ऐकण्याचा मुळींच कंटाळा नाहीं हें त्यावेळीं कळून आलें.

त्यावेळीं दिसून आलेला रशियन जनतेचा उत्साह खरोखरच अपूर्व होता. एका वाजूला लेनिनचा भव्य पुतळा, दुसऱ्या वाजूनें संधपणें वहात असलेल्या नीव्हा नदीचें पात्र, आजूबाजूच्या उंच उंच इमारतींमधल्या खिडक्यांमधून सभास्थानाकडे दृष्टि लावून उभे असलेले शेंकडों स्त्रीपुरुष आणि मध्यस्थानीं टाळ्या वाजवीत आणि घोषणा करीत उभा असलेला प्रचण्ड जनसमुदाय—हा सर्व देखावा विलक्षण स्फूर्तिदायक होता ह्यांत कांहीं संशय नाहीं. सभा चालू असतांना अनेक रूसी स्त्रीपुरुष आमच्याजवळे येऊन स्मित करून किंवा हस्तांदोलन करून जात. एखाद्या दुसऱ्या माणसाला इंग्रजी समजे. मग तो दुभाष्याचें काम करी. थोडेंसें बोलणें होई, पण तेवढ्यांतच भारताबद्दल त्यांना

केवढा स्नेहभाव वाटतो आहे हें दिसून आल्याखेरीज राहात नसे. लहान मुलें आणि मुली तर जवळ येऊन आमच्या अंगाला प्रेमानें विल्लात. एका बारातेरा वर्षांच्या मुलीला मी म्हणालों, 'तूं आमच्या देशांत येशील?' तेव्हां ती एकदम माझे दोन्ही हात पकडून म्हणाली, 'मोठ्या आनंदानें. चला मला तुमच्याबरोबर घेऊन!' त्याबरोबर भोंवतालच्या मंडळींनीं हंसून तिचें खूप कौतुक केलें.

मी चित्रपटनिर्माता आहे आणि उत्कृष्ट भारतीय चित्र निर्माण केल्याबद्दल मला राष्ट्रपतिपदक मिळालें आहे हें एका इंग्रजी जाणणाऱ्या रशियन स्त्रीला मी सांगितलें, तेव्हां तिनें तर माझ्या भोंवतीं गर्दीच जमवली. सगळ्यांना 'राष्ट्रपति पदक' दाखवतां दाखवतां माझी पुरेवाट झाली. 'श्यामची आई'ची गोष्ट त्यांनीं माझ्याकडून समजावून घेतली. हा चित्रपट रशियांतील लोकांना अतिशय आवडेल असें त्यांनीं मला सांगितलें.

सभा संपायला जवळजवळ चार वाजले. जेवण नसल्यामुळें पोटांत अशी कांहीं भूक लागली होती म्हणतां! आमच्या शिष्टमंडळाच्या दिमतीला तीन मोठ्या बसगाड्या दिल्या होत्या. कारण सर्व मिळून आम्ही साठ बासष्ट माणसें होतो. आम्ही मोटारींत चढतांनाहि भोंवतालीं स्त्री-पुरुषांची खूपच गर्दी जमली. जो तो आमच्याजवळ येऊन हस्तांदोलन करी. गाडी सुरू झाली. आम्हांला निरोप देण्यासाठीं सारे हाताचे पंजे हालवूं लागले. मी रूसी भाषेंत ओरडलों, 'दस्विदानिया!' 'गुड बाय!' त्याबरोबर सर्वांनीं हंसून 'दस्विदानिया'चा प्रचण्ड घोष केला आणि आमच्या मोटारी चालू झाल्या.

लेनिनग्राडच्या दोन अत्युत्तम हॉटेलमध्ये आमची उतरण्याची सोय करण्यांत आलेली होती. आमच्यापैकीं कांहीं मंडळींना 'हॉटेल अॅस्टोरिया'मध्ये जागा मिळाली. कांहींना 'हॉटेल लेनिनग्राड'मध्ये ठेवण्यांत आलें. दोन्हीहि हॉटेलें शेजारीं शेजारीं आहेत. मला लेनिनग्राड हॉटेलंत खोली मिळाली. लेनिनग्राड हॉटेल जरा जुनाट आहे. त्याच्यापेक्षां अॅस्टोरिया पुष्कळच चांगलें होतें. लेनिनग्राड हॉटेलंत पांचशें सहाशें खोल्या असतील. अॅस्टोरियांत हजार असल्यात. प्रत्येक खोली प्रशस्त असून आंतील फर्निचर चांगलें शोभिवंत होतें. रेडियो आणि टेलिफोनची व्यवस्था प्रत्येक खोलीमध्ये होती.

भोजनासाठीं आम्हांला अॅस्टोरियामध्यें यावें लागे. म्हणून बसमधून उतरतांच जेवणासाठीं आम्ही सरळ अॅस्टोरियांत गेलों. तेथें आमच्या व्यवस्थापकांनीं आम्हांला आमच्या खोल्यांचे नंबर आणि किल्ल्या दिल्या. सर्वच शिष्टमंडळाची

त्या ठिकाणीं गर्दी उडाली होती. निरनिराळ्या भारतीय भाषा बोलणारे रशियन अनुवादक तरुण आणि तरुणी त्या त्या भाषा बोलणाऱ्या भारतीयांचा शोध घेऊं लागल्या. इतक्यांत मागून कोणीतरी मला हटकलें. मीं वळून पाहिलें तों आमच्या शिष्टमंडळामधील एका सभासदानें एका रशियन तरुण मुलीशीं माझी ओळख करून दिली अन् सांगितलें, 'अहो, ही मराठी जाणणारी आहे. हिला तुमच्याशीं ओळख करून घ्यावयाची आहे.' मी तिच्याशीं हस्तांदोलन करित म्हणालों, 'काय, तुम्ही मराठी जाणतां' ती जरा लाजली आणि ओशाळा चेहरा करून शुद्ध मराठींत हळूच म्हणाली, 'हो, मला मराठी येते. पण चांगलें नाहीं.' 'चांगलें काय नाहीं?' आश्चर्यचकित होऊन मी उद्गारलों. 'किती उत्तम तुम्ही मराठी बोलतांहांत!' तरी ती जोराजोरानें मान हलवून म्हणाली, 'नाहीं नाहीं—!' महाराष्ट्रापासून हजारों मैल अंतरावर एका रशियन मुलीच्या तोंडून शुद्ध मराठींत उच्चारलेले शब्द आणि वाक्ये ऐकतांना मला जो आनंद झाला त्याचें काय वर्णन करावें?

त्या मुलीचें नांव ततियाना कतेनिना. तिच्या एका मैत्रिणीनें तिला 'तान्या' असें संबोधिलें. तेव्हां मीहि तिला तान्याच म्हणूं लागलों. तिच्या हातांत हरि नारायण आपटे यांची 'मी' कादंबरी होती. ती बघून मी आणखीनच चकित झालों. त्या कादंबरींतलें एक प्रकरण उघडून मी तान्याला वाचावयाला सांगितलें. तें तिनें घडघडा वाचून दाखविलें. तथापि मराठी बोलायला मात्र ती कचरत होती. त्या मानानें ती हिंदी चांगलें बोलत होती. तथापि, मी तिच्याशीं मराठीमध्येच बोलावयाचा क्रम ठेवला. मीं तिला विचारलें, 'तुला मराठी कोणी शिकविलें?' ती म्हणाली, 'आमचे एक प्रोफेसर आहेत. लेनिनग्राड युनिव्हर्सिटीमध्ये 'प्राच्यविद्या विभाग' (School for Oriental Languages) आहे. त्यांच्याजवळ आम्ही पांचजण मराठी शिकत असतो.' तान्याचे मराठी आणि हिंदी उच्चार अगदीं शुद्ध होते. मराठी बोलतांना इंग्रज माणूस कसा उच्चार करी, त्याच्या अनेक मनोरंजक आठवणी माझ्याजवळ आहेत. म्हणून मला तान्याचें कौतुक वाटलें.

ती म्हणाली, 'प्राच्य देशांतील भाषा कशा शिकावयाच्या आणि त्या कशा उच्चारावयाच्या याचें उत्कृष्ट शास्त्र रशियांतील भाषा-पंडितांनीं तयार केलेलें आहे. त्या शास्त्राप्रमाणें जगामधली कोणतीहि भाषा शिकतांना आम्हांला कधीं अडचण पडत नाहीं.' तान्याच्या म्हणण्याचा मला तेथल्या तेथेंच प्रत्यय

आला. कारण हिंदी, बंगाली, पंजाबी आणि उर्दू भाषा उत्तम तऱ्हेने बोलणारे रूसी तरुण आणि तरुणी तेथेंच वावरत होत्या. त्यांचें भाषाप्रभुत्व बघून भारताच्या निरनिराळ्या प्रांतांमधील माणसें चकित होऊन गेलीं होती.

आमच्यामध्ये एक शीख प्रतिनिधि होते. त्यांच्याकडे एक रशियन मुलगी गुरुमुखीमध्ये छापलेलें पुस्तक घेऊन आली आणि त्यांना म्हणाली, 'ह्या पुस्तकांतल्या कांहीं अडचणींचा मला खुलासा पाहिजे आहे.' तेव्हां ते शीख गृहस्थ गडबडले. कारण त्यांचें सर्व शिक्षण इंग्रजींतून झालें होतें. त्यांना गुरुमुखी वाचतां येत नव्हतें. तें ऐकून त्या रशियन मुलीला फार आश्चर्य वाटलें. ती म्हणाली, 'तुमची भाषा तुम्हांला कशी वाचतां येत नाहीं मला कळत नाहीं !' तो शीख गृहस्थ गप्प बसला. तो काय उत्तर देणार ?

तान्या मला म्हणाली, 'आजपर्यंत मराठी भाषा बोललेली मीं ऐकली नाहीं. म्हणून तुम्ही लेनिनग्राडला असे तोंपर्यंत मी तुमच्याच सहवासांत राहाणार—'. मी म्हणालों, 'फार चांगलें. मलाहि रूसी मुलीचा सहवास लाभतो आहे, हा काय कमी फायदा आहे ?' इतक्यांत आम्हांला जेवावयाचें आंतून बोलावणें आलें, म्हणून आम्ही आंत गेलों. तान्याची आणि माझी आतां गट्टीच जमली.

एका प्रशस्त दालनांत आमची जेवणाची सोय करण्यांत आलेली होती. खाद्य वस्तूंची मेजावर अगदीं रेलचेल होती. फळांपासून तयार केलेल्या दोनतीन जातींच्या पेयांच्या बाटल्या इतस्ततः ठेवल्या होत्या. त्या मानानें मद्य मुळींच नव्हतें म्हटलें तरी चालेल. 'पीव्हा' (Beer) च्या उगाच थोड्याशा बाटल्या मधूनमधून दिसत होत्या. त्यांचा कोणी न् केव्हां फडशा उडवला तें कळलेंच नाहीं.

रशियन जेवणाचा इंग्रजी जेवणाप्रमाणें एक निश्चित क्रम आहे असें वाटत नाहीं. 'सूप' मात्र चांगली असते. तिच्यांत मांस आणि भाज्या भरपूर मिसळलेल्या असतात. त्यामुळें नुसती 'सूप' प्याली (किंवा खाल्ली) म्हणजे निचिंती होते. पण 'सूप' इतकी वाढतात कीं, एकट्या माणसाला ती संपवतां येत नाहीं. सूपच्या नंतर दोनतीन मांसाचे प्रकार येतात तेहि रुचकर असतात. शाकाहारी माणसाचें पोट भरेल अशा अनेक जिनसा मिळूं शकतात. सगळ्यांत आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे रशियांत दहीं चांगलें मिळतें. दह्याची बाटलीच्या बाटली तुमच्यापुढें ठेवतात. वाढणें मात्र झटपट नसतें. एकेक जिनसा हळूहळू आपल्या येत असतात. वाढण्याची कला खरोखरची इंग्रजांना माहीत !

जेवतांना तान्यानें स्वतःबद्दल पुष्कळ हकीकत सांगितली. दुसऱ्या महायुद्धांत लेनिनग्राडला तब्बल तीन वर्षे जर्मनांनीं वेढा दिला होता. त्या शहरांतील लोकांचे काय अनन्वित हाल झाले असतील ते त्यांचे त्यांनाच माहित ! त्या वेळ्यामध्ये तान्याचा बाप मारला गेला होता. आतां घरीं तिची विधवा आई आणि धाकटा भाऊ होता. मी तान्याला विचारलें, 'तान्या, तूं लग्न करणार नाहीस का ?' तान्या हंसून म्हणाली, 'मी व्याकरणाचा अभ्यास करणारी रुक्ष मुलगी आहे. मराठीचें व्याकरण रूसी भाषेंत लिहिण्याची माझी आकांक्षा आहे. मी कसलें लग्न करणार ? मला स्वयंपाक करतां येत नाही किंवा पुरुषांची विजार फाटली तर ती रफू करण्याचें ज्ञान मला नाही. संसाराला आवश्यक असणारा एकहि गूण माझ्या अंगीं नाही.' तेव्हां तिच्या प्रांजळ स्वभावाचें हंसून कौतुक करीत मी म्हणालों, 'व्याकरणाशीं जिचा विवाह लागलेला आहे, तिला संसारांत कुठून गोडी लागणार ?'

आमचें भोजन होईतोंपर्यंत संध्याकाळचे साडेसहा सात वाजायला आले. बाहेर चांगलाच उजेड होता. इतक्यांत आमचे व्यवस्थापक आम्हांला सांगायला आले कीं, 'आतां आपल्याला ऑपेरा पहावयाला जावयाचें आहे.' त्यानंतर अर्ध्या तासाच्या आंत आमच्या बसेस आम्हांला घेऊन एका नाट्यगृहासमोर थांबल्या. तेथेंहि आमच्या स्वागतासाठीं रस्त्यावर बरोच गर्दी जमली होती. आम्हीं नाटकगृहांत प्रवेश केला. पहातों तों नाटकगृहाचे चारी का पांची मजले प्रेक्षकांनीं तुडुंब भरून गेले होते. सारीं मिळून अद्मासें दोन हजार माणसें तरी असावींत.

ऑपेरा हाऊसची बांधणी आपल्या मुंबईच्या 'रॉयल ऑपेरा हाऊस'प्रमाणें होती. रंगभूमि मात्र खूपच लांब, रुंद आणि उंच होती. पन्नाससाठ माणसांचा वाद्यवृंद (Orchestra) समोरच्या बाजूला बसलेला होता. मला मात्र रंगभूमीच्या बरोबर समोर दुसऱ्या मजल्यावर जागा मिळाली होती. थोड्या वेळानें सर्वत्र अंधार पडला. वाद्यवृंदाचें कोमल स्वरसंगीत नाटकगृहाच्या सान्या वातावरणांत निनादूं लागलें आणि पडदा बाजूला झाला. समोर जो देखावा माझ्या दृष्टीस पडला तो बघून मी जागा आहे का स्वप्नांत आहे हेंच मला कळेना.

एका वंदराचा तो देखावा होता. पुढच्या बाजूला मोठमोठ्या इमारती होत्या. मागच्या बाजूला लांबच लांब समुद्र पसरलेला असून त्याच्या लाटा उसळत होत्या. लांबून एक जुहाज हळूहळू येत होतें. चित्रपटाच्या देखील श्रीमुखांत लगावील

एवढें वास्तववादी दृश्य रंगभूमीवर दाखवितां येणें शक्य आहे ह्याची मला तोंपर्यंत कल्पना नव्हती. निरनिराळ्या पोषाखाची दोनतीनशें माणसें त्या दृश्यांत वावरत होतीं. ह्यावरून रंगभूमीच्या विस्ताराची कल्पना येईल. श्रोतृमंदिर जेवढें लांब असतें तेवढीच रंगभूमीहि लांबरुंद असते.

पाश्चात्य देशांत तीन तऱ्हेचीं नाटके असतात. 'प्लेज' म्हणजे संवाद नाट्य, 'ऑपेरा' म्हणजे संगीत नाट्य, आणि 'बॅले' म्हणजे नृत्यनाट्य. ऑपेरामध्ये गद्य संवाद नसतात. प्रत्येक पात्र आपलें मनोगत गाण्यानें आणि अभिनयानें व्यक्त करीत असतें. ऑपेरा आणि बॅले ह्यांची अभिजात परंपरा फार प्राचीन काळापासून रशियामध्ये आहे हें खरें असलें तरी समाजवादी क्रांतीपासून ह्या कलांना रशियांत फार मोठें महत्त्व प्राप्त झालें आहे ह्यांत कांहीं संशय नाहीं.

सर्व नाट्यगृहे सरकारी मालकीचीं असून सर्व नटनटी आणि वादक हे सरकारी नोकर आहेत. प्रत्येकाला सरासरी बाराशें ते तीन हजार रूबलपर्यंत पगार मिळतो. (एक रूबल म्हणजे एक रुपया तीन आणे.) नाटकगृहांत प्रवेश करण्यास शेवटचा दर पांच रूबल आणि जास्तीत जास्त दर पंचवीस रूबल. समोर चाललेल्या ऑपेराचा अर्थ तान्या मला समजावून सांगत होती. पण माझें लक्ष ऑपेरांत नव्हतें. गाणें आणि अभिनय फारच उच्च दर्जाचा होता हें खरें. पण मी टक लावून रंगभूमीवरील निरनिराळ्या देखाव्यांचा चमत्कार पहात होतो.

समुद्रांत जहाजे चाललेलीं होतीं. आभाळांतून पांखरें उडत होतीं. सूर्य मावळत होता. चंद्र आणि चांदण्या उगवत होत्या. ढग इकडून तिकडे जात होते. झाडांचीं पाने सळसळत होतीं. चित्रपटांत सुद्धां जीं दृश्ये दिसणें अशक्य आहे तीं प्रत्यक्ष रंगभूमीवर दिसत होतीं हें पाहून तर मी हतबुद्ध होऊन गेलों. रंगभूमि कांहीं फिरती नव्हती. स्थिरच होती. पण एक देखावा संपल्यानंतर एकदोन मिनिटांच्या आंत पहिला देखावा नाहीसा होऊन दुसरा निराळाच देखावा दिसू लागे. इतक्या झपाट्यानें देखावे बदलले जातात ह्याचा मला अचंबा लागून राहिला.

पुढें पुढें तर रंगभूमीवर इतकीं विलक्षण दृश्ये दिसू लागलीं कीं, जणुं कांहीं एखादा मयासुरच येऊन ती किमया करतो आहे कीं, काय, असें वाटूं लागलें. समुद्रावर प्रचण्ड वादळ उठतें. नायक आणि नायिका समुद्राच्या तळाशीं जातात आणि तेथें जलदेवतांबरोबर विहार करतात. समुद्राच्या तळाचा देखावा इतका हुबेहुब होता म्हणून सांगू ! लाटा खालींवर हलताहेत, मोठमोठे मासे इकडून

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. कृपळशला.

अनुक्रम ३१६७६..... वि: ...पुस्तक

तलकडे ढोहत ङाताहेत, समुद्रान्या तळाशीं असलेले ढ्रवाळ आणल वनस्पती ह्यांचें दृश्य तर वर्णनातीत होते. मीं ढुष्कळ वलचार केला ढण रंगभूमीवर हीं सर्व दृश्ये कशीं दाखवतां येतात हे कांहीं माझ्या लक्षांत आले नाहीं.

ढ्रत्येक अंकाच्या शेवटीं रंगभूमीवरील देखाव्याची ढराकाषा होत असे. नाटकगृहांतून टाळ्यांचा ढ्रचंड कडकडाट उठे. मग ढुन्हा ढडदा उघडून ते दृश्य ढिरून ढ्रेक्षकांना दाखवावे लागे. 'ऑढेरा' मध्यरात्रीं संपले. आयुष्यांत कधीं ढाहिले नाहीं ते ढहायला मलळाले. वाटले कीं, आपल्या देशांतील बहुजनसमाजाला ङर हा कलेचा नमुना ढहावयाला मलळेल तर त्याला केवढा आनंद होईल !

एकच नाटक कुठे ढाहिले नाही तोंच खात्री झाली कीं, आपली भारतीय रंगभूमल कलती वर्षे तरी रशियन रंगभूमीच्या मागे आहे. मांडवलशाही राष्ट्रांत कलेची उन्नतल व्हावयाच्या ऐवजीं अधोगतल होते हेच खरे. ढृथ्वीतलावर सोव्हिएट संघ हे एकच राष्ट्र आहे कीं, ङ्यामध्ये कला हे सरकारो खाते करण्यांत आलेले आहे. लक्षावधल नटनटी, नृत्यकार आणल वादक हे सरकारी नोकर आहेत. जनतेचा कलात्मक आणल सांस्कृतलक वलकास करण्याचे कार्य ढार मोठ्या ढ्रमाणावर सोव्हिएट सरकार करीत असते. कम्युनलस्ट लोक हे अरसलक आहेत, कलेचे शत्रू आहेत, संप आणल मोर्चे यांखेरीज त्यांना कशांत गोडी नाही, ही कल्पना बरोबर नाही. कलेच्या ढ्रांतांत रशियाने अभूतढ्रर्व ढ्रगतल साधलेली आहे याबद्दल कांहीं वादच नाही. त्या रात्रीं झोंढेत मी रशियन ऑढेरांतलीं रोमहर्षक दृश्ये ढुन्हा ढुन्हा ढहात होतीं.

१०. समाजवादी क्रांतीची राजधानी

मास्को ही जरी रशियाची राजधानी असली तरी लेनिनग्राड ही समाजवादी क्रांतीची राजधानीच समजली जाते. समाजवादी क्रांतीच्या संग्रामाला प्रारंभच मुळीं येथून झाला. पहिलें महायुद्ध चालू असतांना १९१७ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत क्रांतीचा पहिला भडका उसळला. लेनिनग्राडचें नांव त्या वेळीं पेट्रोग्राड होतें.

पेट्रोग्राडच्या कामगारांनीं संप पुकारला. त्या संपाचा वणवा सर्व देशांत पसरला. पेट्रोग्राडच्या कामगारांवर गोळीबार करण्याचें झारच्या सैनिकांनीं नाकारलें. उलट, तेच या वंडांत सामील झाले आणि त्यांनीं सरकारी मंत्र्यांना आणि सेनापतींना तुरुंगांत टाकलें. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, पेट्रोग्राड क्रांतिकारकांच्या एकदम ताब्यांत आलें आणि क्रांतीचा झेंडा विजयी झाला. ही बातमी वणव्यासारखी सर्व देशांत पसरली आणि कामगार आणि सैनिक ह्यांची एकजूट होऊन झारशाहीचा निःपात झाला.

तथापि सत्ता कांहीं कामगारांच्या हातीं आली नाहीं. कारण कामगारांचे लेनिनसारखे लढाऊ पुढारी देशाबाहेर हद्दपारीचें आयुष्य कंठीत होते. झारशाही नष्ट झाल्यानंतर जनतेचें म्हणून जें हंगामी सरकार अस्तित्वांत आलें तें साम्राज्य-शाहीशीं तडजोड करणाऱ्या उजव्या समाजवाद्यांचें होतें. म्हणून फेब्रुवारीमध्ये क्रांतीचें जें कार्य अपुरें राहिलें होतें तें याच वर्षाच्या ऑक्टोबरमध्ये लेनिनला पूर्ण करावें लागलें.

लेनिन त्या वेळीं स्वित्झर्लंडमध्ये होता. तो ३ एप्रिल १९१७ रोजीं रात्रीं पेट्रोग्राडला परत आला. भांडवलदार लोकशाही क्रांतीचें रूपांतर साम्यवादी क्रांतीमध्ये कसें झालें पाहिजे ह्याचा प्रभावी सिद्धान्त लेनिननें मांडला. त्याच-प्रमाणें भांडवलशाही व्यवस्थेमधून समाजवादी व्यवस्थेंत समाजाचें रूपांतर होण्याच्या संधिकाळांत पार्लमेंटरी राज्यपद्धतीपेक्षां सोव्हिएट राज्यपद्धति कशी आवश्यक असते ह्या नव्या सिद्धांताची त्यानें घोषणा केली. हंगामी सरकारचीं सूत्रें 'समाजवादी लोकशाही पक्षा'च्या हातीं होती. ह्या पक्षानें साम्राज्यवादी

युद्ध तसेंच पुढें चालू ठेवून क्रांतीचा विश्वासघात केला. समाजवादाचें नांव विटाळलें. म्हणून लेनिननें आपल्या पक्षाला तें नांव टाकून 'कम्युनिस्ट पक्ष' असें नवीन नांव दिलें.

१९१७ च्या जून महिन्यांत पेट्रोग्राडमध्ये लेनिननें जनतेचा प्रचंड मेळावा भरविला. ह्या मेळाव्यांत 'युद्ध थांबवा, भांडवलवादी मंत्र्यांना खाली ओढा, सर्व सत्ता सोव्हिएटच्या हातीं सोंपवा,' अशा प्रचंड घोषणा झाल्या. हंगामी सरकार घाबरलें. त्यांनीं लेनिनला आणि इतर बोल्शेव्हिक पुढाऱ्यांना पकडण्याचीं वॉरंटें काढलीं. लेनिन फिनलँडमध्ये गेला. तथापि बोल्शेव्हिकांचें बळ जसें वाढत चाललें आणि उठावाची वेळ जशी जवळ आली तसा गुप्तपणें फिनलँडहून ७ ऑक्टोबर १९१७ रोजीं परत पेट्रोग्राडला आला. तोंपर्यंत रशियाची राजधानी पेट्रोग्राडला होती. पण पेट्रोग्राडहून मॉस्कोला राजधानी हलविण्याचा हंगामी सरकारनें बेत केला. त्याचा असा डाव होता कीं, जर्मनांच्या ताब्यांत पेट्रोग्राड देऊन हंगामी सरकारला पळ काढावयाचा होता. पण कामगारांनीं आणि सैनिकांनीं जोर करून तो बेत हाणून पाडला.

२४ ऑक्टोबर १९१७ पासून पेट्रोग्राडमधील क्रांतियुद्धाला प्रारंभ झाला. त्या दिवशीं हंगामी सरकारनें बोल्शेव्हिक पक्षावर आणि त्याच्या वृत्तपत्रांवर सैनिकी आक्रमण करण्यास सुरुवात केली. बोल्शेव्हिक पक्षाची कचेरी 'स्मॉलनी' नांवाच्या इमारतीमध्ये होती. तेथें लेनिननें ठाण मांडून क्रांतियुद्धाचीं सूत्रें आपल्या हातीं घेतलीं आणि सर्व मोक्याच्या ठिकाणीं आपले 'लाल सैनिक' पाठवले. सैनिकांप्रमाणें नाविकहि लेनिनच्याच मार्गें होते. नेवा नदीमध्ये 'ऑरोरा' नांवाचें युद्धजहाज होतें. हंगामी सरकारचें ठाणें 'विंटर पॅलेस'मध्ये होतें. हा प्रचंड राजवाडा नेवा नदीच्या काठीं आहे. ह्या राजवाड्यावर 'ऑरोरा' जहाजावरील तोफा रोखून ठेवण्यांत आल्या. २५ ऑक्टोबर १९१७ रोजीं सकाळीं 'ऑरोरा'नें तोफेचा प्रचंड वार उडवून 'महान् समाजवादी क्रांती'च्या युगाला प्रारंभ झाल्याची द्वाही पुकारली. त्या दिवशीं रात्रीपर्यंत सर्व पेट्रोग्राड क्रांतिकारक कामगारांच्या आणि सैनिकांच्या ताब्यांत आलें. 'विंटर पॅलेस'मध्ये दडून बसलेल्या हंगामी सरकारच्या सर्व मंत्र्यांना त्यांनीं कैद केलें. त्याच रात्रीं पावणेअकरा वाजतां 'स्मॉलनी' मध्ये सोव्हिएट काँग्रेसची बैठक भरून देशाची सर्व सत्ता सोव्हिएटच्या हातीं गेल्याची घोषणा करण्यांत आली. पहिलें सोव्हिएट सरकार निवडण्यांत आलें आणि लोकमंत्रिमंडळाच्या अध्यक्षपदीं लेनिनची निवड झाली.

हा सर्व इतिहास तारीखवारीनें आणि ठिकाणांसह माहीत असल्याखेरीज लेनिनग्राडच्या महत्त्वाचें रहस्य बाहेरच्या प्रवाशांना समजणार नाहीं. लेनिनग्राड हें समाजवादी क्रांतीचें तीर्थक्षेत्र आहे आणि 'स्मॉलनी' अन् 'ऑरोरा' त्या तीर्थक्षेत्रांतील पवित्र मंदिरे होत.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आम्ही लेनिनग्राडमधून एक धांवता फेरफटका मारून आलों. ह्या शहराचें मूळ नांव सेंट पीटर्सबर्ग. रशियाचा झार पहिला पीटर ह्यानें नेवा नदीच्या कांठीं हें वसविलें. नेवा नदी फिनलंडच्या अखाताला मिळते. त्यामुळें आरमाराच्या दृष्टीनें पीटरनें हें स्थळ पसंत केलें असावें. अडीचशें वर्षांपूर्वी पीटर होऊन गेला. म्हणजे हें शहर अस्तित्वांत येऊन सुमारे दोनशें वर्षे झालीं असावीत. शहराचें अगदीं धांवतें अवलोकन केलें तरी एक राजकीय आणि ऐतिहासिक महत्त्वाचें शहर आपण पहात आहोंत हें लक्षांत आल्याशिवाय राहात नाहीं.

शिल्पकलेच्या दृष्टीनें ज्यांना सुंदर आणि शोभिवंत म्हणतां येईल अशा मोठ-मोठ्या भव्य दगडी इमारती जागोजाग आपलीं मस्तकें उन्नत करून बसलेल्या दिसतात. रुंदच्या रुंद राजरस्ते, विस्तीर्ण चौक, बादशाही बागा, प्रचंड स्तंभ यांची ह्या शहरांत वाणच नाहीं; आणि पुतळ्यांचें तर काय वर्णन करावें? मूर्तिकारांनीं आपल्या कलेची पराकाष्ठा केली आहे. लहानमोठे शेंकडों पुतळे ठिकठिकाणीं दृष्टि वेधतात. पहिल्या पीटरचा घोड्यावर बसलेला एक प्रचंड पुतळा बघून मी तर पुतळ्यासारखा निश्चल झालों. त्याचा चौथरा एका धिप्पाड खडकाचा बनविलेला आहे. पण मूर्तिकारानें ह्या ओबडधोबड खडकाला असें कांहीं स्वरूप दिलें आहे कीं, तो एखाद्या चवताळलेल्या वाघासारखा किंवा सिंहासारखा दिसतो. त्यावर एका तेजस्वी धांवत्या घोड्यावर पराक्रमी पीटर तरवार उपसून अशा कांहीं आवेशानें बसलेला आहे कीं, त्याचें शब्दानें वर्णनहि करतां येणार नाहीं. घोडा मागल्या दोन पायांवर उभा असून त्याचे पुढले दोन पाय त्यानें हवेंत फेकलेले आहेत. त्याच्या अंगावरचे स्नायू अन् स्नायू प्रगट झालेले आहेत. त्वेष, वेग, तेज आणि शौर्य ह्यांचा तो पुतळा म्हणजे जीवंत प्रतीक होय. शिल्पकलेच्या महान् परंपरा रशियामध्ये पूर्वीपासूनच चालत आलेल्या आहेत.

शहराच्या बाहेर एका टेकडीवर 'किरोव्ह क्रीडांगण' आहे. ह्या क्रीडांगणा-मध्ये लाख सव्वा लाख प्रेक्षक तरी बसू शकतील. बाकांच्या उंचच्या उंच

• वाटोळ्या रांगा बघून डोळे फिरतात. आंतल्या अंगाला लेनिनच्या चित्राचा प्रचंड फलक लावलेला आहे. क्रीडांगणाच्या प्रवेशद्वाराशीं किरोव्हचा तीसचाळीस फूट उंचीचा भव्य पुतळा आहे. किरोव्ह हा लेनिनग्राड कम्युनिस्ट पक्षाचा सेक्रेटरी होता, आणि सोव्हिएट सरकारांत स्टॅलिनचा तो प्रमुख सहकारी होता. १ डिसेंबर १९३४ ला 'स्मॉलनी' मधील आपल्या कचेरींतून बाहेर पडत असतां निकोलायेव्ह नांवाच्या एका प्रतिक्रांतिकारक तरुणानें त्याला गोळी घालून ठार मारलें. किरोव्ह हा रशियामधला एक अत्यंत लोकप्रिय पुढारी होता. त्याच्या खुनानें सर्व देशांत खूपच खळबळ उडाली. त्याला मारण्याचा कट केल्यावरून पुढें मोठमोठ्या पुढार्यांना आणि अधिकाऱ्यांना देहांताची शिक्षा मिळाली. तो इतिहास मुळांतून वाचण्यासारखा आहे.

'किरोव्ह क्रीडांगण' पहातांना रशियन लोकांना खेळांची किती आवड आहे हें दिसून येतें. नेवा नदीच्या दोन्ही कांठांवर शेंकडों स्त्रीपुरुष पोहोण्याचा आनंद उपभोगीत असतांना दिसले. सर्वच पाश्चात्य देशांतील स्त्रीपुरुषांना उघड्या हवेंत फिरण्याचें, पोहोण्याचें आणि शरीरसंवर्धनाचें वेडच आहे म्हणानात ! त्या दृष्टीनें हिंदुस्थानांतील आपण लोक निव्वळ घरकोंबडीं आहोंत झालें !

लेनिनग्राड विश्वविद्यालयाची हिरवसर रंगाची इमारत नेवा नदीच्या कांठीं लांबच्या लांब पसरलेली आहे. लेनिनग्राडची हवा मोठी चमत्कारिक आहे. ते उन्हाळ्याचे दिवस होते. पण सकाळीं थंडीचा विलक्षण कडाका पडला. तास दोन तासांनीं एकदम पाऊस पडूं लागला. हवेंत असे एकसारखे बदल होत असल्यानें इमारतींचा बाहेरचा रंग किंवा लकाकी फार टिकत नाही. त्यामुळें शहर एवढें सुंदर असूनहि जुनाट वाटतें.

गेल्या महायुद्धामध्ये लेनिनग्राडला जर्मनांचा नऊशें दिवस म्हणजे जवळ-जवळ तीन वर्षे वेढा पडला होता. हीं तीन वर्षे लेनिनग्राडमधील लोकांनीं कशीं काढलीं असतील हें त्यांचें त्यांनाच माहीत. ह्या वेढ्यांत ह्या शहराचें अतिशय नुकसान झालें असेल. पण आतां हें शहर पहाणाराला त्या विध्वंसाची मुळींच कल्पना येणार नाही.

ऑक्टोबर १९१७ मध्ये कामगारांची जी प्रचंड क्रान्ति झाली तिजमध्येहि झारच्या मोठमोठ्या राजवाड्यांची किंवा मोठमोठ्या जुन्या इमारतींची एवढीशी-सुद्धां नासधूस झाली नाही हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. त्याबद्दल मीं एका रशियन अनुवादकाला विचारलें. तो म्हणाला, 'अहो, हे राजवाडे झारनें

थोडेच बांधले ? ते मजुरांनीं आपलीं हाडाचीं काडे आणि रक्ताचें पाणी करून बांधले. क्रांतिकारक कामगार त्यांचा कसा नाश करतील ?' नाहीतर ह्याच्या उलट आपल्या हिंदुस्थानांतले 'नामधारी' क्रांतिकारक पहा. ते रस्त्यावरचे दिवे फोडतील, आगगाडीमधल्या कोंचावरचें कापड फाडतील, सार्वजनिक इमारतींना आगी लावतील—म्हणजे यांच्या क्रांतिकृत्यांचा जास्तीत जास्त त्रास जनतेलाच भोगायला लागायचा, दुसरें काय ?

झारचा 'विंटर पॅलेस' हा अनेक प्रचण्ड इमारतींचा अवाढव्य समूह आहे असें म्हटलें तरी चालेल. ह्या इमारतींमध्ये एकंदर दोन हजार दालनें आहेत असें म्हणतात. प्रत्येक दालन पहाण्यास तीन मिनिटें खर्च करावयाचीं म्हटलें तरी सर्व राजवाडा पहावयास चार दिवस लागतील.

ह्या राजवाड्याच्या मुख्य भागाला 'अर्मिटाज' म्हणजे 'आश्रम' असें म्हणतात. ह्या ठिकाणीं एक प्रचण्ड कलासंग्रह ठेवण्यांत आला आहे. जगाच्या पाठीवरील सर्व देशांमधल्या उत्तमोत्तम कलावस्तूंचा विराट संग्रह येथें केलेला आढळेल. मोठमोठीं नकशीचीं भांडीं, नाना तऱ्हेचीं वस्त्रें, रत्नांचे आणि सुवर्णांचे अलंकार, संगमरवरी पुतळे, शस्त्रें, विख्यात चित्रकारांचीं चित्रें, अशा मौल्यवान् आणि दुर्मिळ कलावस्तू येथें पहावयाला मिळतात. सर्व वस्तूंची संख्या अनेक लक्षांच्या घरांत जाईल. मोठमोठ्या देशांमधल्या एवढ्या महत्त्वाच्या वस्तू कशा काय मिळवून येथें आणल्या असतील ह्याच्या विचारानें मन थक होऊन जातें. जगामधलें हें सर्वांत मोठें कलासंग्रहालय आहे किंवा नाही हें कांहीं मला सांगतां येणार नाही. पण एवढें प्रचण्ड संग्रहालय जगांत कुठें असलेंच तर तें एखाद्दुसरेंच असेल. हा कलासंग्रह नीट लक्षपूर्वक पहावयाचा म्हणजे निदान एक महिना तरी पाहिजे. आम्हांला एवढा वेळ कुठून असणार ? घाई-घाईनें आम्ही ह्या दालनांतून त्या दालनांत चाललों होतो. दुभाषी जें सांगत होता त्याकडे आमचें लक्षच नव्हतें. सौंदर्याचें तें भांडार बघून आम्ही अक्षरशः बेहोष झालों होतो. आधीं राजवाडाच मूळ संगमरवरी दगडाचा. त्याची शोभा काय वर्णन करावी ? विस्तीर्ण दालनें, शोभिवंत खांब, खिडक्या, कठडे, लांबच्या लांब प्रशस्त व्हरांडे आणि जिने ह्यांची कांहीं गणनाच नव्हती. रशियाचे झार पूर्वी केवढ्या विलासांत राहात असले पाहिजेत ह्याची त्यावरून कल्पना येते. भारतांतील प्राचीन वा अर्वाचीन राजांचे वाडे त्या राजवाड्यापुढें खिजगणतींत सुद्धां येऊं शकणार नाहीत.

लेनिनग्राड विश्वविद्यालयांतल्या कलाविभागांतील अनेक विद्यार्थी तेथील कलाकृतींचीं रेखाचित्रं काढीत बसलेले आढळले. कलेच्या अभ्यासकांना शिक्षणाचें मूर्तिमंत भांडारच तेथें मोकळें झालें होतें. आमच्याप्रमाणें अनेक देशांतील शिष्टमंडळें त्या संग्रहालयांतून हिंडत होतीं. त्यामुळें पुष्कळदां इकडचे बऱ्हाडी तिकडे जाऊन खूपच गोंधळ उडे. चोरांच्या गुहेंत हिंडणाऱ्या अलिबाबासारखी आमची स्थिति झाली होती. काय काय पहावयाचें आणि काय काय ध्यानांत ठेवावयाचें ? तब्रल पांच तास आम्ही एकसारखे हिंडत होतीं. पाय दुखायला लागले आणि पाठीचे कणे टणकायला लागले. डोक्यांची आणि डोक्याची तर काय अवस्था झाली तें सांगतां हि येत नाहीं. आमच्यापैकीं कित्येक मंडळीं थकून मध्येंच मार्गें परतली.

ज्या पीटर द ग्रेटनें हें शहर बसविलें त्याच्या शौर्याबद्दल आणि प्रागतिक धोरणाबद्दल आजहि रशियन जनतेला आदर वाटतो. त्याच्या कित्येक गोष्टी एका दालनांत ठेवलेल्या आहेत. त्याच्या उंचीची निशाणी येथें ठेवली आहे. मी त्या निशाणीशीं माझी उंची ताडून पाहिली. तेव्हां पीटर द ग्रेट हा माझ्यापेक्षां दीड फुटांनें अधिक म्हणजे सात फूट दहा इंच उंच होता असें आढळून आलें. त्याचे बूटहि तेथें ठेवलेले आहेत. ते इतके मोठे होते कीं, त्यांत माझे दोन पाय सहज मावूं शकले असते. संग्रहालय पाहून झाल्यावर खालीं कचेरींत आलों. तेथल्या अधिकाऱ्यानें अभिप्रायपुस्तक पुढें केलें. भारतीय शिष्टमंडळाच्या वर्तीनें त्यामध्ये मी माझा अभिप्राय अत्यंत काव्यमय शब्दांत नमूद केला. खालीं सही केली आणि माझ्या वर कोणी अभिप्राय लिहिला आहे म्हणून पाहूं लागलों तों त्या अभिप्रायाखालीं पं. जवाहरलाल नेहरूंची परिचित सही माझ्या दृष्टीस पडतांच किती वेळ तरी माझे डोळे त्या सहीवर खिळून राहिले.

दुसरे दिवशीं सकाळीं 'स्मालनी'ला भेट दिली. आजहि कम्युनिस्ट पक्षाची मध्यवर्ती कचेरी तेथेंच आहे. ऑक्टोबर क्रांतीचें उगमस्थान आणि लेनिनचें बसतिस्थान ह्या दृष्टीनें 'स्मालनी' हें रशियन जनतेचें आज पूजास्थान होऊन बसलें आहे. एका विस्तीर्ण बागेच्या मधोमध लांबलचक आणि भव्य पण दुमजली अशी ही इमारत आहे. ज्या खोलींत लेनिन आणि त्याची बायको राहात असत ती पाहून आम्ही चकितच झालों. आंत झोंपावयाची खोली अवघी दोन किंवा तीन खणांची असेल. त्या ठिकाणीं त्या दोघांच्या झोपण्याचे साधे

लोखंडी पलंग, त्यावरच्या उश्या, ब्लँकेटें होतीं तरीं अजून ठेवलेलीं आहेत. बाहेरची खोली थोडीशी मोठी आहे इतकेंच. फिकट पिवळसर अभ्याचीं तीन कोंचें, लिहिण्याचें टेबल, दौत, टांक, एक जुना टेलिफोन इत्यादि लेनिन वापरीत असलेल्या वस्तू आहेत. अजून लेनिन तेथें राहातच असावा असा भास होतो.

महात्मा गांधींप्रमाणें लेनिनचें जीवन अगदीं साधें आणि कमी खर्चाचें होतें असें दिसून आलें. बाजूच्या दालनांतून ऐतिहासिक महत्त्वाचे लेनिनचे विविध हस्तलेख तसबिरी करून टांगण्यांत आले आहेत. २५ ऑक्टोबर १९१७ रोजीं रात्री जेथें सोव्हिएट राज्याची घोषणा करण्यांत आली तें सभागृह 'स्मालनी'-मध्येच आहे. अदमासें चारशें सभासद वसण्याची सोय तेथें आहे. प्रवेश-द्वाराच्या आंतल्या बाजूस सोव्हिएट राज्याची नव्वद् कलमी घटना दोन मोठ्या संगमरवरी दगडांवर सुवर्णाक्षरानें कोरून ठेवण्यांत आलेली आहे.

सोव्हिएट राज्यघटना आटोपशीर आहे. भारताची राज्यघटना अशी संगमरवरी दगडावर कोरून ठेवायची झाल्यास तें शक्य आहे काय? 'स्मालनी' पाहून झाल्यानंतर 'समाजवादी क्रांती'ची घोषणा ज्या युद्धनौकेनें प्रथम केली ती 'ऑरोरा' बोट पाहून आलों. नेवा नदीच्या कांठाला ही बोट लावून ठेवण्यांत आली आहे. केवळ ऐतिहासिक स्मारक म्हणूनच ती ठेवण्यांत आलेली आहे. ह्या बोटीवरहि ऑक्टोबर क्रांतीच्या अनेक ऐतिहासिक स्मृति जपून ठेवलेल्या आहेत. त्या क्रांतिकाळामध्यें ह्या बोटीवर काम करणारा एक नाविक अधिकारी अजूनहि तेथेंच आहे. आतां तो वृद्ध झाला आहे. नवीन प्रवाशांना ह्या युद्धनौकेचा रोमहर्षक इतिहास तो मोठ्या आवेशानें आणि अभिमानानें सांगतो.

रशिया पहावयास ज्याला जावयाचें आहे त्यानें रशियन क्रांतीचा इतिहास आणि त्या इतिहासांत लेनिननें केलेली लोकोत्तर कामगिरी यांचा आधीं अभ्यास करावयास हवा. चैन करण्यासाठीं किंवा सृष्टिसौंदर्य पाहाण्यासाठीं इतर भांडवल-शाही राष्ट्रांत जसे प्रवासी जातात तसें कांहीं रशियांत जातां येणार नाहीं; आणि गेल्यास त्या राष्ट्राचा महत्त्वाचा बोधहि होणार नाहीं. आधुनिक रशिया हा सतरा सालच्या ऑक्टोबर क्रांतींतून जन्माला आलेला आहे. त्या क्रांतीचा तेजस्वी इतिहास आणि तिच्यामधल्या सर्व स्फूर्तिदायक प्रेरणा भावी पिढ्यांसाठीं त्यांनीं मोठ्या काळजीपूर्वक जपून ठेवल्या आहेत. स्वदेशाचा तेजस्वी इतिहास कसा

८६ : केल्यानं देशादन...

संगोपून ठेवावा, महापुरुषांचीं स्मारके कशीं राखून ठेवावीं ह्याचें शास्त्र रशियाइतके दुसऱ्या राष्ट्रांना कचित्तच अवगत असेल. लेनिनग्राडमध्ये तुम्ही कुठेंहि जा आणि कांहींहि पहा. नवीन ज्ञान झाल्यावांचून किंवा नवीन जागृति झाल्यावांचून तुम्ही परतच येणार नाहीं. शिक्षण आणि स्फूर्ति यांचा सुगंध वातावरणांत जणुं कांहीं द्रवळतो आहे असें वाटतें.

नवयुग : ९-१०-१९५५

२.

काश्मीर

१. वसंत महोत्सव

काश्मीरला जाण्याचा आतांपर्यंत कांहीं मला योग आला नव्हता. पण यंदा तो आला. कांहीं महिन्यांपूर्वी मुंबईला स्थापन झालेल्या सर्वपक्षीय समितीची मी एक सभासद आहे. काश्मीरमधील राजकीय परिस्थितीची प्रत्यक्ष पहाणी करण्यासाठी सदर समितीच्या सभासदांनी मुंबईमधील कांहीं प्रमुख पत्रकार प्रतिनिधींचे एक पथक बरोबर घेऊन काश्मीरला जाण्याचे ठरविले. काश्मीरमध्ये दि. १९ मे पासून 'जुश्न बहार' म्हणजे 'वसंत महोत्सव' साजरा करण्याचे ह्या वर्षी काश्मीर सरकारने ठरविले होते. तेव्हा ह्या वसंत महोत्सवाच्या उद्घाटनाला हजर रहाण्याचे खास आमंत्रण पंतप्रधान बक्षी गुलाम महंमद ह्यांनी आमच्या सर्वपक्षीय काश्मीर समितीला दिले होते.

ते आमंत्रण स्वीकारून आम्ही सर्व मंडळी मुंबईहून निघालो. आम्ही-सात आठ मंडळींनी थेट विमानमार्गाने जावयाचे ठरवले. तर बाकीचीं एकोणतीस तीस माणसे आगगाडीने एक दिवस आमच्या आधीं निघालीं.

दि. १७ मे रोजी सायंकाळी सात वाजतां सांताक्रूझ विमानतळावरून आम्ही 'व्हायकाउंट' विमानाने निघालो. ही अत्यंत वेगवान आणि आधुनिक विमाने 'इंडियन एअरलाईन्स कॉर्पोरेशन'ने नुकतींच उपयोगांत आणली आहेत. ह्या विमानांमुळे आकाशप्रवासाचे एक नवीन युग निर्माण झाले आहे असे म्हटले तरी चालेल. ह्या विमानांचा वेग ताशी ३२५ मैल असून ती जमिनीपासून वीस हजार फुटांपेक्षांहि अधिक उंचीवरून उडतात. असे असूनहि ह्या विमानांच्या अंतर्भागामधील हवेचा दाब प्रवाशांना मानवेल अशाच बेताने आपोआप नियंत्रित केला जातो. बाहेरचा कोठलाहि आवाज आंतमध्ये येऊ शकत नाही. एवढेच नव्हे, तर विमानाचा एवढा प्रचंड वेग असूनहि तो आंतमध्ये प्रवाशांना यत्किंचितहि जाणवत नाही. आपण एखाद्या दिवाणखान्यांत अचल आणि स्थिरपणे बसलो आहोत असेच त्यांना वाटते. सात वाजतां आम्ही मुंबई सोडली आणि बरोबर दोन तास पंचेचाळीस मिनिटांनी म्हणजे पावणेदहा वाजतां आम्ही दिल्लीच्या पालम विमानतळावर उतरलो. एवढ्या वेळांत आगगाडीने

मुंबईहून पुण्याला देखील जातां येत नाही. चित्रपटगृहांतून एखादा चित्रपट पाहून आपण बाहेर पडावे तेवढ्या स्वस्थतेनें आणि प्रसन्नतेनें आम्ही विमानांतून बाहेर पडलों. मुंबईचे महापौर मिरजकर हे आमच्या बरोबर होते. तेव्हां त्यांच्या स्वागतासाठीं दिल्लीच्या मेयर श्रीमती अरुणा असफअल्ली ह्या विमानतळावर आल्या होत्या. अरुणाबाईंची आणि माझीहि पूर्वीची ओळख होतीच. तेव्हां त्यांच्याशी थोडावेळ गप्पागोष्टी करून आम्ही 'काश्मीर हाऊस'मध्ये मुक्कामाला गेलों.

दुसरे दिवशीं सकाळीं सात वाजतां आम्ही सफदरजंग विमानतळावर आलों. श्रीनगरला जाणारें पहिलें विमान साडेसात वाजतां सुटतें तें वाटेंत कुठेंहि न थांबतां थेट श्रीनगरला जातें. दुसरें विमान साडेआठला सुटतें. हें वाटेंत अमृतसर आणि जम्मू ह्या दोन ठिकाणीं थांबतें. पहिल्या विमानानें महापौर मिरजकर, मुंबई काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री. के. के. शहा नि चिटणीस भानुशंकर याज्ञिक हे गेले. दुसऱ्या विमानानें मी आणि 'टाईम्स ऑफ इंडिया'चे श्री. शिरूर असे आम्ही दोघेजण गेलों. आमच्या विमानांत मध्यवर्ति सरकारचे मंत्री डॉ. पंजाबराव देशमुख हेहि होते. ते 'बटोट' येथें कसल्या तरी कृषिप्रयोगाचें उद्घाटन किंवा पहाणी करण्यासाठीं चालले होते. बटोट हें जम्मूपासून सत्तर मैल अंतरावर आणि सात हजार फूट उंचीवरील एक रम्य ठिकाण आहे.

दिल्लीहून श्रीनगरला आम्ही डाकोटा विमानानें निघालों. डाकोटा विमान हें व्हायकाऊंट विमानाच्या मानानें पुष्कळच निकृष्ट. तथापि, सुरक्षिततेच्या दृष्टीनें तें चांगलेंच कणखर आणि मजबूत असतें ह्यांत शंका नाही. अर्थात् आकाशांत तें फार उंचावर उडूं शकत नाही. दिल्लीहून अमृतसरला जावयाला आम्हांला अदमासें दीड तास लागला. हवेंतून अमृतसर शहराचा विस्तार आणि विशेषतः शीखांचें सुवर्णमंदिर फारच आकर्षक दिसतें. अमृतसरला वीस मिनिटें थांबून आम्ही पुढें जम्मूला निघालों. अमृतसर ते जम्मू हा टप्पा अर्ध्या तासाचा आहे. जम्मूलाहि पुन्हा वीस मिनिटें आम्ही थांबलों.

जम्मू ते श्रीनगरमधील अंतर दोनशें मैलांचें आहे. अर्थात् हवेंतून तें कमी असावें. म्हणूनच ह्या प्रवासाला पन्नास पंचावन्न मिनिटांपेक्षां अधिक वेळ लागत नाही. तथापि जम्मू सोडल्यानंतर थोड्याच वेळांत परि पंजाल पर्वताच्या एकाहीपेक्षां एक अधिक उत्तुंग होत गेलेल्या आडव्या रांगा लागतात. त्यामुळें विमानाला आकाशांत अधिकाधिक उंच उडावें लागतें. विमानांतून खालीं

पहातांना तर त्या पर्वतराजींचें भयानक सौंदर्य पाहून डोळे अक्षरशः फिरतात. नऊ हजार फूट उंचीवर असलेली बनिहाल खिंड ही एखाद्या राक्षसिणीसारखी रौद्र चेहेरा करून श्रीनगरच्या वाटेवर मध्येच बसलेली आहे. काश्मीरला जाणारा प्रवासी मोटरोनें जावो वा विमानानें जावो. त्याच्या छातींत धडकी भरवल्याशिवाय आणि कधीं कधीं तर त्याच्या प्रवासांत व्यत्यय आणल्याखेरीज ती त्याला पुढें जाऊं देत नाहीं. ह्या बनिहाल खिंडीभोंवतालचें आकाश जर संपूर्णपणें निरभ्र नसेल तर डाकोटा विमानाला मुकाट्यानें आल्या पावलीं परत फिरावें लागतें.

आम्ही जाण्यापूर्वीं तीन दिवस आधीं पावसाळीं ढगांमुळें श्रीनगर ते दिल्ली विमानवाहतूक बंद पडलेली होती. आम्ही गेलों त्या दिवशींच काय ती हवा चांगली होती. हवेच्या अनिश्चितपणामुळें आणि बनिहाल खिंडीच्या ह्या प्रचंड उंचीमुळें काश्मीरला जाणें येणें ही एक फार मोठी जिकीर होऊन बसलेली आहे ह्यांत शंका नाहीं. बनिहाल खिंड ओलांडत असतांना मग पुढें सर्व बाजूला बर्फाच्छादित पर्वतशिखरांच्या लांबलचक रांगा दिसूं लागतात. बर्फाच्छादित पर्वत डोळ्यांनीं बघणें हा खरोखरच एक आयुष्यांतला अद्भुतरम्य अनुभव आहे. त्याचें वर्णन शब्दांनीं करतां येणार नाहीं.

श्रीनगर जसजसें जवळ येऊं लागलें तसतसें आमचें विमान खालीं उतरूं लागलें आणि काश्मीरची पाचूसारखी हिरवीगार भूमि प्रथम आमच्या दृष्टीस पडली आणि सर्वांगावर रोमांच उठले. वृक्षांची आणि जलाशयांची ठायींठायीं जरतारी वेलबुट्टी काढलेली तलम हिरवीगार शाल अंगावर ओढून पडलेल्या एकाद्या सुंदर रमणीप्रमाणें आकाशांतून श्रीनगरचें आम्हांस प्रथम दर्शन झालें. श्रीनगरच्या विमानतळावर आम्ही उतरलों तेव्हां साडेबारा-पाऊणचा सुमार झाला होता.

वाहेर हवेंत गुलाबी थंडी खेळत होती. युरोपमधल्या कोठल्या तरी देशांत आपण आलों आहोंत अशी मनाला जाणीव झाल्यासारखें वाटत होतें. काश्मीरमधें प्रवेश करण्यासाठीं भारतीय नागरिकाला परवाना लागतो. अर्थात् तो मिळण्यासाठीं त्रास मुळींच पडत नाहीं. तथापि, काश्मीर हा जर भारताचा अविभाज्य भाग आहे, तर भारतीय नागरिकाला काश्मीरमध्ये प्रवेश करावयाला

ही परवान्याची खटखट कशाला, हा विचार मनांत आल्यावांचून मात्र राहिला नाही. विमानतळावर ह्या परवान्याची पहाणी करण्यासाठीं दोन अधिकारी बसलेले असतात. त्यांनीं तपासणी केल्यानंतर मग आपल्याला पुढें जातां येतें.

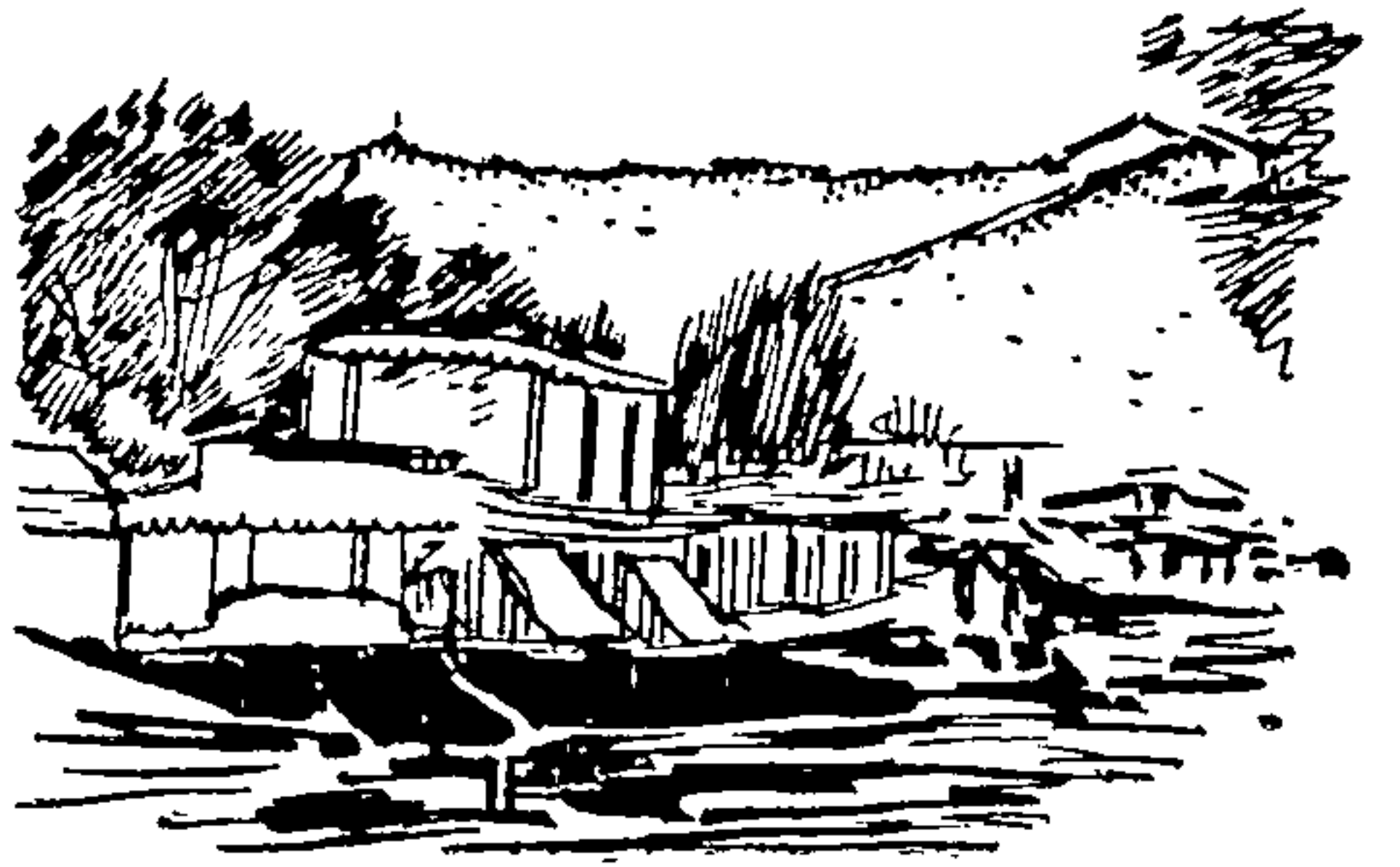
आमच्या स्वागतासाठीं काश्मीर सरकारचे अधिकारी जीप मोटर गाडी घेऊन आले होते. मोटारींत आमचें सामान टाकून आम्ही श्रीनगरच्या रोखानें निघालों. शहरापासून विमानतळ आठ मैलांवर आहे. रस्ता उंचसखल प्रदेशांतून जातो. आजूबाजूला हिरव्यागार हिरवळीनें आच्छादलेला प्रदेश असल्यानें मनाला आल्हाद वाटतो. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला काश्मीर प्रदेशांत उगवणाऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण वृक्षांची दाटी लागून राहिलेली आहे. दोन वृक्ष विशेष नजरेंत भरतात. एक चिनार आणि दुसरा पॉपलर. चिनारवृक्ष हा आपल्याकडच्या वड किंवा पिंपळासारखा अत्यंत उंच आणि विशाल असूं शकतो. तथापि, वड-पिंपळाच्या पालवीपेक्षांहि चिनारची पालवी अधिक हिरवी गर्द आणि दाट असते. चिनारचीं पानें एरंडाच्या पानासारखीं रुंद आणि कातरलेल्या कडेचीं असतात. चिनारचें खोडहि अतिशय ऐसपैस आणि भरदार असतें. असा छायाशील आणि प्रसन्न वृक्ष मी तरी आयुष्यांत कुठल्याहि देशांत पहिला नव्हता. चिनार वृक्ष हे काश्मीरचें प्रतीक समजायला हरकत नाही. पॉपलर वृक्ष हा सुरुच्या झाडाप्रमाणें सडपातळ आणि उंचच्या उंच असतो. त्याचीं पानें मेंदीच्या झाडासारखीं बारीक आणि लंबवर्तुळाकार असतात. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला पॉपलर झाडांच्या उंच उंच आणि रेखीव अशा लांबच्या लांब रांगा पाहून डोळ्यांना फारच मौज वाटते यांत कांहीं शंका नाही. जिकडे पाहावें तिकडे झाडें आणि पाणी ह्यांची अगदीं रेलचेल.

काश्मीरच्या खोऱ्यांत तीन चतुर्थांश पाणी आणि एक चतुर्थांश जमीन आहे असें आमच्या स्वागतासाठीं आलेल्या अधिकाऱ्यानें आम्हांला सांगितलें. काश्मीरच्या खोऱ्याची समुद्रसपाटीपासून पांच हजार फूट उंची आहे. दहा हजार फूट उंचीच्या पर्वतांच्या रांगा ओलांडून पलीकडे गेल्यानंतर पांच हजार फूट उंचीचा नद्यांनीं आणि सरोवरांनीं भरलेला एक रमणीय प्रदेश आपल्या दृष्टीस पडेल अशी नवरुखा प्रवाशाला सुतराम् कल्पना नसते. काश्मीरसंबंधीं पौराणिक दंतकथा अशी आहे कीं, फार प्राचीन काळीं ऐशीं मैल लांब आणि तीस मैल रुंद असें हें काश्मीरचें खोऱें म्हणजे एक प्रचंड सरोवर होतें. ह्या पाण्याचें शोषण पुढें काश्यप ऋषीनें केल्यामुळें, त्याचें नांव ह्या प्रदेशाला

देण्यांत आलें. त्याचा 'काश्मीर' असा अपभ्रंश झाला. तथापि, पाण्याचें एवढें शोषण झाल्यानंतरहि 'मोठमोठीं सरोवरें काश्मिरांत अद्याप उरलेलीं आहेत. वूलर सरोवर हें तर सर्व भारतांत मोठें आहे.

श्रीनगर शहर हें झेलम नदीच्या कांठीं वसलेलें असून तें जवळ जवळ पाण्यांत आहे असें म्हटलें तरी चालेल. म्हणूनच त्याला 'आशिया खंडांतील व्हेनिस शहर' असें म्हटलें जातें. काश्मिरी भाषेंत 'झील' म्हणजे 'पाणी' असा अर्थ आहे. त्यावरूनच 'झेलम' हें नांव पडलें असावें असें वाटतें. 'वितस्ता' ह्या नांवानेंहि ती प्रसिद्ध आहे. दक्षिणेला वेरीनाग पर्वतांतून ती उगम पावते. श्रीनगरहून पुढें तीस मैलांवर असलेल्या बारामुल्ला ह्या गांवापर्यंत ती एकसारख्या सपाट प्रदेशांतून वहात जाते आणि मग पुढें ती पर्वत प्रदेशांतून जशी खालीं उतरूं लागते तसा तिच्या स्वरूपांत एकदम बदल होतो. एखाद्या बेफाम आणि खवळलेल्या नागिणीप्रमाणें उड्या मारीत पुढें ती पाकिस्तानमध्ये प्रवेश करते.

श्रीनगर ते बारामुल्लापर्यंत ह्या नदीवरून बोटीनें प्रवास करतां येतो. माझी रहाण्याची व्यवस्था झेलम नदीवरील एका खास 'नौकागृहांत' (House boat) केली होती. नौकागृह हें श्रीनगरच्या जीवनाचें एक अभूतपूर्व वैशिष्ट्य आहे. तें कसें निर्माण झालें ह्याचा इतिहास आहे. फार पूर्वीपासून श्रीनगरमधील हजारों गरीब कुटुंबें झेलम नदीवर लहान लहान बोटींत जन्मोजन्म रहात आलेलीं आहेत. त्यांना

विचान्यांना जमिनीवर जागा विकत घेऊन घरे बांधण्याची सुद्धां ऐपत नव्हती. त्यांच्या ह्या रहात्या नावेला 'डूंगा' असें म्हणतात.

झेलम नदीच्या दोन्ही बाजू आणि तिचे शहरांतून गेलेले कालवे ह्या 'डूंग्यां'नीं नुसते भरून गेले आहेत. ह्या लहानशा नावेत आपला सारा जन्म थंडींत आणि पाण्यांत तेथले लोक कसा काढीत असतील ह्याची कल्पना करवत नाहीं.

सर्वसामान्य 'डुंग्या' ची लांबी पंचवीस फूट आणि रुंदी आठ फूट असते. त्याचा पुढचा भाग चौकोनी, उभट आणि उचललेला असतो. मधोमध एक वसकें खोपट असते. त्याचा उपयोग रहाण्यासाठी केलेला असतो. सर्पण आणि गवत ह्यांचा सांठा ह्या डुंग्यांत केलेला आढळतो. शेळ्या आणि गाई देखील तेथेंच दाटीवाटीने बांधलेल्या आढळतात. ह्या डुंग्यांचा उपयोग पूर्वीच्या काळीं लांबच्या प्रवासासाठी करण्यांत येई. बाहेरगांवच्या प्रवाशांची पुढें पुढें रहाण्याची तात्पुरती व्यवस्थाहि तेथें होऊं लागली.

त्यानंतर प्रवाशांची ये जा जशी वाढूं लागली तशी तशी त्यांच्या उतरण्याची आणि राहाण्याची मोठी पंचाईत पडूं लागली. पूर्वीच्या महाराजांच्या राजवटींत त्रिगर काश्मिरी माणसांना काश्मीरमध्ये जमिनी विकत घेण्याला किंवा घरे बांधण्याला प्रतिबंध असे. (सध्यांच्या लोकशाही राजवटीमध्ये सुद्धां हाच कायदा अद्याप जारी आहे.) ह्या अडचणींतूनच 'नौकागृहां'चा शोध लागला. नौकागृह म्हणजे नावेंत बांधलेलें एक आधुनिक सुखसोयींनीं सज असलेलें लहानसें हॉटेलच म्हणानात ! ह्या नौकागृहाची लांबी पासष्ट ते पंचाणव फूट असते. आणि रुंदी चौदा फूट असते. कित्येक नौकागृहांना दुसरा मजलाहि असतो. पण एक-मजली नौकागृहावर शामियाना बांधून आणि आजूबाजूला फुलझाडांच्या कुंड्या ठेवून मध्यंतरीं आरामशीर बसण्याची व्यवस्था करण्यांत आलेली असते.

हीं नौकागृहे देवदार लांकडाचीं बांधतात. त्याला रंगरंगोटी किंवा पॉलिश करण्यांत येत नाहीं. त्याचा मूळचा रंगच कायम ठेवण्यांत येतो. हीं नौकागृहे नदीच्या कांठाला तीनचार लांबलचक लोखंडी साखळ्यांनीं बांधण्यांत आलेलीं असतात. पूर्वी ह्या नौकागृहांमध्ये झेलम नदीचेच पाणी पिण्यासाठीं वापरण्यांत येत असे. पण तें आरोग्यास विघातक असल्यानें जमिनीवरून नळाचें स्वच्छ पाणी रचरी नळींतून आतां नौकागृहांच्या माथ्यावर एका लोखंडी बंद हौदांत घेण्यांत येतें. आणि तेथून तें खालीं प्रत्येक खोलीमध्ये नळामधून येतें. दिव्यासाठीं वीजहि अशीच बाहेरून घ्यावी लागते. अशा रीतीनें नौकागृह हें पाण्यामध्ये तरंगत असलें तरी तें जमिनीशीं जखडलेलेंच असतें. जमिनीचा संबंध सोडवून आठव्हा नावाड्यांच्या मदतीनें तें नदीच्या पात्रामधून लांबपर्यंत हांकारतां येतें हें जरी खरें असलें तरी त्या भानगडींत सहसा कोणी पडत नाहीं.

नदीच्या उंच कांठावरून पायऱ्या पायऱ्यांनीं खालीं उतरलें कीं, एका लांबलचक फळीवरून चालत चालत आपण नौकागृहाच्या पुढल्या भागांत प्रवेश करतो.

तेथून मुख्य दारानें आंत आलें म्हणजे दिवाणखाना लागतो. हा दिवाणखाना सर्व आधुनिक साधनांनीं आणि साहित्यानें शृंगारलेला असतो. काश्मीरच्या वैशिष्ट्यपूर्ण कलेचे सर्व नमुने येथें पहावयाला सांपडतात. तक्तपोशीवर सुंदर गालिचे अंथरलेले असतात. तिन्ही बाजूला एसपैस कोच मांडलेले असतात. आणि कोपन्यांत रेडिओ असतो. दिवाणखान्यांतून पुढें भोजनगृह असतें. तेथें पाश्चात्य पद्धतीप्रमाणें मधोमध वर्तुळाकार टेबल आणि त्याच्याभोंवतीं खुर्च्या मांडलेल्या असतात. ह्या खोलीनंतर मग भोजनपात्रें आणि उपकरणां ठेवण्याची खोली लागते. ती ओलांडून पुढें गेलें कीं मग गालिचांनीं आच्छादलेला अरुंद मार्ग लागतो. त्यांतूनच रहात्या खोल्यांमध्ये प्रवेश करतां येतो.

सामान्यत रहाण्याच्या तीन खोल्या असतात. प्रत्येक खोलींत दोन माणसांना रहातां येतें. खोलीच्या दोन्ही बाजूला समोरासमोर दोन पलंग असतात. कपडे ठेवण्यासाठीं एक कपाट, वेष्टभूषेसाठीं आरशाचें बेंठें टेबल अशी सर्व व्यवस्था तेथें असते. प्रत्येक खोलीला छोटेखानी स्नानगृह, त्याच्यांत तोंड धुण्याचें 'बेसिन,' आंघोळीचें 'टब' आणि 'फ्लशिंग' ची व्यवस्था असलेलें 'कमोड' असतें व नौकागृहाच्या मार्गे गरम पाण्याचा एक मोठा बंत्र असतो. त्यांतून प्रत्येक खोलींत गरम पाण्याचा नळ नेण्याची व्यवस्था केलेली असते. नौकागृहाच्या मालकाला नि व्यवस्थापकाला 'मांजी' म्हणतात. हे सर्व मांजी मुसलमान असतात.

नौकागृहाच्या मागच्या बाजूला तीनचार लहान 'डूंगे' असतात. ह्या डूंग्यांत 'मांजी'च्या कुटुंबांतलीं माणसें रहातात. स्वयंपाक वगैरे गोष्टी येथेंच होतात आणि तेथून तो नौकागृहाच्या कडेनें ठेवलेल्या अरुंद मार्गानें आंत आणतां येतो. नौकागृहांतील सुखसोयींच्या मानानें त्यांचे वर्ग पाडलेले असतात. चांगल्या नौकागृहांत रहाण्याचा नि जेवण्याचा दर प्रत्येक माणशीं रोजीं आठ ते पंधरा रुपये पडतो. ह्या नौकागृहांचीं नांवेहि मोठीं मजेदार असतात.

आमची ज्या बोटींत व्यवस्था केली होती तिचें नांव 'एरिन' असें होतें. तिचा मालक महंमद लंगू हा गेल्या वर्षीच मरण पावला होता. त्याचे दोन मुलगे सुलतान आणि रहिमान ह्यांनीं माझें स्वागत केलें आणि ह्याच बोटींत पूर्वी इंदिरा गांधी आणि कृष्णा हाथीसिंग राहून गेल्या आहेत असें मोठ्या अभिमानानें सांगितलें. एवढेंच नव्हे तर चौकटींत बसवलेलीं त्यांचीं सर्तिफिकेटें आणून त्यांनीं मला दाखविलीं. ह्या सर्तिफिकेटांच्या तळाशीं दोन्हीहि बायांनीं इंदिरा 'नेहरू' गांधी आणि कृष्णा 'नेहरू' हाथीसिंग अशा सहा केलेल्या

वाचून साहजिकच माझी किती करमणूक झाली असेल त्याची 'तज्ञां'ना कल्पना होईलच.

नौकागृहामध्ये मी आणि महापौर मिरजकर ह्यांची एकाच खोलीत उतरण्याची व्यवस्था केलेली होती. मी आलों त्यावेळीं मिरजकर बाहेर गेले होते. खोलीत सामान ठेवून स्थिरस्थावर होईपर्यंत दोन वाजून गेले होते. 'मांजी'ने दिलेलं जेवण अतिशय रुचकर होतं. पाकनिष्पत्तीत आणि वाढण्याच्या कामांत हे 'मांजी' मोठे हुषार आणि तत्पर असतात. जेवून मी नौकागृहाच्या सौध-भागावर जाऊन उभा राहिलों आणि सभोंवार दृष्टिक्षेप टाकला. आपल्या भव्य आणि विशाल पात्रामधून झेलम नदी अत्यंत शांत रुबावानें आणि संध दिमाखानें वाहात होती. दोन्हीहि किनाऱ्यांवर एका हारीनें उभीं असलेलीं पॉपलरचीं उंच हिरवीं झाडे झेलम नदीला जणुं कांहीं खडी ताजीमच देत होतीं. सभोंवार बर्फाच्छादित पर्वतांचा निळाभोर वेढा पडलेला होता. आपण खरोखरच कोठल्या तरी एखाद्या स्वप्नसृष्टींत आलों आहोंत असा मनाला भास होत होता.

झेलम नदीच्या दोन्ही बाजूला 'नौकागृहां'च्या रांगा लागून राहिल्या होत्या. अधूनमधून 'शिकारे'हि नदीच्या पृष्ठभागावरून द्रुतगतीनें इकडून तिकडे चाललेले होते. 'शिकारा' म्हणजे एक लहानशी लांबलचक पण हलकी नाव असते. तिचा मध्यभाग सुंदर रीतीनें शृंगारलेला आणि आच्छादलेला असतो. आंत झोपण्याच्या गादीएवढी लांब अशी मऊ बैठक अंथरलेली असते. हा शिकारा एक किंवा दोन नावाडी झपाट्यानें वल्हवीत नेतात. झेलम नदीवर इकडून तिकडे प्रवास करण्यास 'शिकारा' हें अत्यंत सुलभ आणि सोपे वाहन आहे. पुण्यांत ज्याप्रमाणें टांगा किंवा रिक्षा अथवा मुंबईत ज्याप्रमाणें टॅक्सी त्याप्रमाणें श्रीनगरमध्ये झेलममधून प्रवास करण्यास शिकारा. फुलें, फळें, भाज्या, किंवा इतर अनेक सामान विकणारे विक्रेते आपापला माल शिकार्यांत भरूनच 'नौकागृहा'च्या दाराशीं येतात. जमिनीशीं जन्मभर जखडलेल्या माण-साला पाण्यामधून होणारा हा सर्व व्यवहार म्हणजे एक नवीनच अनुभव आहे. अर्थात् सर्व जन्म ज्यांचा पाण्याच्या पृष्ठभागावर गेला आहे त्या श्रीनगरमधल्या नावाड्यांना त्याचें कांहींच नावीन्य नाही. हवेंतून पांखरें ज्याप्रमाणें निःशंक भराऱ्या मारीत असतात, त्याप्रमाणें झेलम नदीच्या पाण्यामध्ये ह्या लोकांचे सारे

व्यवहार निर्धास्तपणें चाललेले असतात. सातसात अन् आठआठ वर्षांचीं लहान मुलें किंवा मुली जेव्हां लीलेनें आपापल्या नावा वल्हवीत नेतांना दिसतात तेव्हां त्यांचें खरोखरच कौतुक वाटतें.

दुपारीं चार वाजतां महापौर मिरजकर आणि सर्वपक्षीय समितीचे आमचे कांहीं मित्र परत आले. आमच्या ताब्यांत दोन सरकारी मोटर गाड्या होत्या. श्रीनगरमधला तो आमचा पहिलाच दिवस होता. तेव्हां ह्या दिवशीं श्रीनगरच्या परिसरांत असलेलीं सुविख्यात 'मोगल उद्यानें' पाहून येण्याचें आम्हीं ठरविलें. आमचा रस्ता 'डाल सरोवरा'च्या उजव्या बाजूनें जातो. डाल सरोवराला पाहतांना बाणभट्टाच्या 'कादंबरी' मधील 'अच्छोद सरोवरा'ची मला आठवण झाली. दृष्टि जेथपर्यंत पोहोंचूं शकेल तोपर्यंत एक विशाल आणि निश्चल जलाशय पसरलेला दिसतो. जणुं कांहीं आजूबाजूच्या बर्फाच्छादित पर्वतांना आणि वृक्षराजीला आपलें सौंदर्य सांजसकाळ निरखून बघण्यासाठीं सृष्टिदेवतेनें हा एक मणिदर्पणच मांडून ठेवला आहे. डाल सरोवरामध्यें नौकागृहें आणि शिकारे ह्यांची कमी गर्दी नाही. पण सरोवराचा विस्तार मोठा असल्याकारणानें झेलम नदीच्या पात्राप्रमाणें ती दाटी डोळ्यांना विशेष जाणवत नाही. डाल सरोवराच्या कडेकडेच्या पाण्यांत पाणवेलींची फार दाटी माजलेली आहे. पण मध्यभागांतलें पाणी अत्यंत निर्मळ आहे. तेथें पोहण्यासाठीं आणि जलक्रीडेसाठीं कांहीं नौकागृहें नांगरून ठेवलीं आहेत.

डाल सरोवराचा प्रारंभ शहराच्या बाजूनें जेथून होतो तेथेंच पलीकडच्या कांठाला 'नेहरू पार्क' आहे. श्रीनगरला आलेल्या सर्वसामान्य प्रवाशांची ह्या सुरम्य स्थळावर विशेष 'मोहबत' जडलेली दिसून येते. जेव्हां पहावें तेव्हां तेथें लोकांची आपली गर्दी असते. संध्याकाळचा वेळ आनंदांत घालवण्याच्या सर्व सुखसोयी 'नेहरू पार्क' मध्यें आहेत. पण लोकांच्या गर्दीमुळें त्याला अगदींच बाजारी स्वरूप आल्यासारखें दिसतें. नेहरू पार्क ओलांडून डाल सरोवराच्या कडेकडेनें आम्ही पुढें जाऊं लागलों. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला असलेल्या पॉपलर आणि विलो वृक्षांची शोभा अवर्णनीय आहे. आतां डाल सरोवराचा विस्तार अधिक आकर्षक दिसूं लागतो. सरोवराच्या मध्यभागीं 'सद्र-इ-रियासत' ह्यांचा 'वसंत प्रासाद' आहे. त्याला 'कोतरखाना' (म्हणजे कबूतरखाना) म्हणतात. त्याच्या सर्व बाजूला पाण्यामध्ये फिकट पिवळ्या रंगाच्या लिली पुष्पांचा तरंगता बगीचा वनविण्यांत आला आहे.

डाल सरोवरामधून शुभ्र रंगाचीं बढकें अगदीं एका रांगेनं अशा कांहीं ऐटीनें नि रुवावाने चाललेलीं दिसतात कीं, टक लावून त्यांच्याकडे एकसारखें बघत बसावेसें वाटतें. उजव्या बाजूला डोंगर आणि डाव्या बाजूला डाल सरोवर ह्यांच्यामधून जाणाऱ्या रस्त्यानं आम्ही चारपांच मैल गेल्यानंतर प्रथम आम्हांला 'निशात बाग' लागला. बाहेर टांगे, मोटारी आणि प्रवासी ह्यांची प्रचंड गर्दी असल्याळें 'निशात बागें' त प्रवेश करतांना जी जिर्जर होते त्यामुळें माणूस हैराण होतो. पण निशात बागेच्या पायऱ्या चढून आपण वर गेलों म्हणजे स्वर्गीय सौंदर्याचा जो अनुपम चित्रपट आपल्या डोळ्यापुढें पसरलेला दिसतो तो बघून आपण क्षणमात्र वेभान झाल्यावांचून रहात नाहीं.

'निशात बाग' म्हणजे 'आनंदोद्यान'. हा बाग १६३० सालीं नूरजहानच्या भावानें किंवा बापानें तयार केला असें म्हणतात. ह्या बागेंत एकंदर वारा टप्पे चढून वर जावें लागतें. बागेच्या मधोमध निर्मळ पाण्याचा अत्यंत आल्हादकारक प्रवाह वहात असतो. टप्प्याच्या रुंद उतरणीवरून झुळझुळणाऱ्या पाण्याचा कंपायमान जरतारी प्रवाह पहातांना अंतःकरणाला असा कांहीं अननुभूत हर्ष होतो कीं कांहीं विचारूं नका. टप्प्याच्या सपाटीवरून वहाणाऱ्या प्रवाहामधून कारंजीं एकसारखीं थुई थुई उचंचळत असतात. आणि त्यांचे थंडगार तुषार जाणाऱ्यायेणाऱ्याच्या अंगावर सुखद रोमांच उठवीत असतात. जलप्रवाहाच्या दोन्ही बाजूला रंगीवेरंगी फुलांची शोभिवंत वेलबुट्टी लावलेली आहे. प्रसन्न हिरवळीची त्रिछायत सर्वत्र अंथरलेली असून कुठें सुरुचीं झाडें तर कुठें डौलदार चिनार वृक्ष ह्यामुळें सभोवतालच्या प्रसन्नतेंत विलक्षण भर पडलेली आहे. निरनिराळ्या रंगाचीं आणि आकाराचीं शोभिवंत पांखरें मधुर आवाज करीत ह्या झाडावरून त्या झाडावर उडत असलेलीं पाहून तर चित्तवृत्ति उल्हसित होते.

तो दिवस रविवार असल्यानें शेंकडों स्त्री-पुरुष सहल करण्यासाठीं ह्या बागेंत आले होते. त्यांत बुरखा घेतलेल्या पण तोंडावरचा पडदा वर डोक्यावर उलटा टाकलेल्या काश्मिरी मुसलमान महिलांचे गुलाबाच्या गेंदासारखे लाल रसरशीत सुंदर चेहेरे दृष्टीस पडतांच पहाणाराचीं पावलें आणि बुबुळें तेथल्या तेथें खिळून गेल्याखेरीज रहात नाहींत. अनेक काश्मिरी स्त्री-पुरुष जागजागीं मुक्काम करून 'सॅमोवार' मधून चहा पीत असतात किंवा गुडगुडी ओढीत असतात. आपल्याकडच्या पाणी तापवण्याच्या बंबासारखी ह्या 'सॅमोवार'ची रचना असते. मधोमध कोळसे टाकावयाचे अन् सभोवतालच्या पोकळींत

चहा, दूध, पाणी, साखर घालून ठेवायचें. आठव्हा कप चहा राहिल एवढा 'सॅमोवार'चा आकार असतो. ह्या भांड्यांत तासन् तास चहा गरम रहातो. काश्मिरी स्त्री-पुरुष बरोबर 'सॅमोवार' आणि गुडगुडी घेतल्या-वांचून वनविहारासाठीं केव्हांहि बाहेर पडत नाहीत.

काश्मीर हा अत्यंत थंड प्रदेश असूनहि तेथील सर्वसाधारण जनतेमध्ये मद्यपान करण्याची पद्धत नाही. बुद्ध आणि इस्लाम धर्मांच्या संस्कारामुळे कदाचित् मद्याचा शिरकाव काश्मिरी जनतेमध्ये झालेला नसावा. चहा पिण्याचें मात्र त्यांना विलक्षण व्यसन आहे. तथापि, चहा करण्याची त्यांची रीत आपल्यापेक्षां निराळी आहे. चहाच्या पानांत सोडात्रायकार्व घालून ते खूप उकळतात. त्यांत दूध घालतात; पण साखरेऐवजीं मीठ टाकतात. सदैव ज्यामधें चहा उकळत असतो तें बाहेरून रुपेरी झिलई असलेलें 'सॅमोवार'चें उभट पात्र म्हणजे काश्मिरी जीवनांतील आनंदाची एक अपरिहार्य निशाणी होय.

एका उचुंग पर्वताच्या पायथ्यापासून 'निशात बागे'ची सुरुवात होते. निशातपासून एक मैल अंतरावर 'शालिमार' बाग आहे. ह्या शालिमार बागेची रचनाहि निशात बागेसारखी आहे. पण त्याचे चार टप्पे आहेत. पाण्याचा प्रवाह मधून वाहात असतो आणि त्यामध्ये कारंजीं एकसारखीं थुई थुई नाचत असतात. शालिमार बागेच्या अगदीं शेवटच्या टप्प्यावर मंडपवजा एक दगडी इमारत आहे. त्याच्या खालून पाणी वहात असतें. हा शालिमार बाग जहांगीर बादशहानें बांधलेला आहे. शोभेच्या आणि सौंदर्याच्या दृष्टीने 'निशात बाग' ही 'शालिमार' बागेपेक्षां केव्हांहि सरस आणि सुंदर आहे. रंगीवेरगी फुलांची मौज निशातबागेमध्येच अधिक पहावयाला मिळते. 'शालिमार बाग' पाहून आम्ही तेथून थोड्या अंतरावर असलेला 'हरवान जलाशय' पहावयास गेलों.

बर्फाच्छादित डोंगराच्या पायथ्याशीं असलेला हा तलाव बघण्यासाठीं एक उंच लाकडी जिना चढून वर जावें लागतें. तलाव फारसा मोठा नाही, पण

त्यांतील पाण्याचें तेज विलक्षण आहे. ह्याच तलावांतून पाण्याचे जे झरे फुटलेले आहेत तेच पुढें जमिनीमधून झिरपत जाऊन 'शालिमार' आणि 'निशात' बागेमध्ये प्रकट झाले आहेत असें म्हणतात. मात्र ह्या दोन्ही बागांच्या पार्श्वभागांची पाहणी करित असतांना पाणी कोठून आणि कसें येतें ह्याचा तेथें पत्ता लागत नाही.

'निशात' आणि 'शालिमार' बघून आम्ही परत श्रीनगरकडे येतांना डाल सरोवरासमोरच्या डोंगरांत उंचावर असलेला, 'चष्मशाही' हा बादशाही झरा पहावयास गेलों. पुष्कळशा दगडी पायऱ्या चढून वर जावें लागतें. बागेचे तीन टप्पे आहेत. मधोमध पाण्याच्या हौदांत कारंजीं उडत आहेत. शेवटच्या टप्प्यावर एका मंडपाखालच्या हौदांतून ह्या सुप्रसिद्ध झऱ्याचा उगम होतो. ह्या झऱ्याचें पाणी इतकें थंडगार आणि मंथुर आहे कीं, तें कितीहि प्यालें तरी मनाचें समाधान होत नाही. पाश्चात्य देशांतले प्रवासी तर 'तें शॅपेनपेक्षांहि

लज्जतदार आहे,' असें म्हणतात. सारांश, 'चष्मशाही बाग' लहान असली तरी अपूर्व आणि अविस्मरणीय आहे.

येथून पुढें कांहीं अंतरावर 'ऑवेरॉय पॅलेस हॉटेल' आहे. हें ज्यांनीं पाहिलें नाहीं त्यांच्यासारखा दुर्भागी कोणी नसेल. पूर्वी हा महाराजा हरिसिंगांचा राजवाडा होता. आतां तेथें आधुनिक सुखसोयींनीं सुसज्ज असें हॉटेल उघडण्यांत आलें आहे. हिरव्यागार हिरवळीनें आच्छादलेले प्रचंड आणि लांबलचक असे तीनचार शोभिवंत

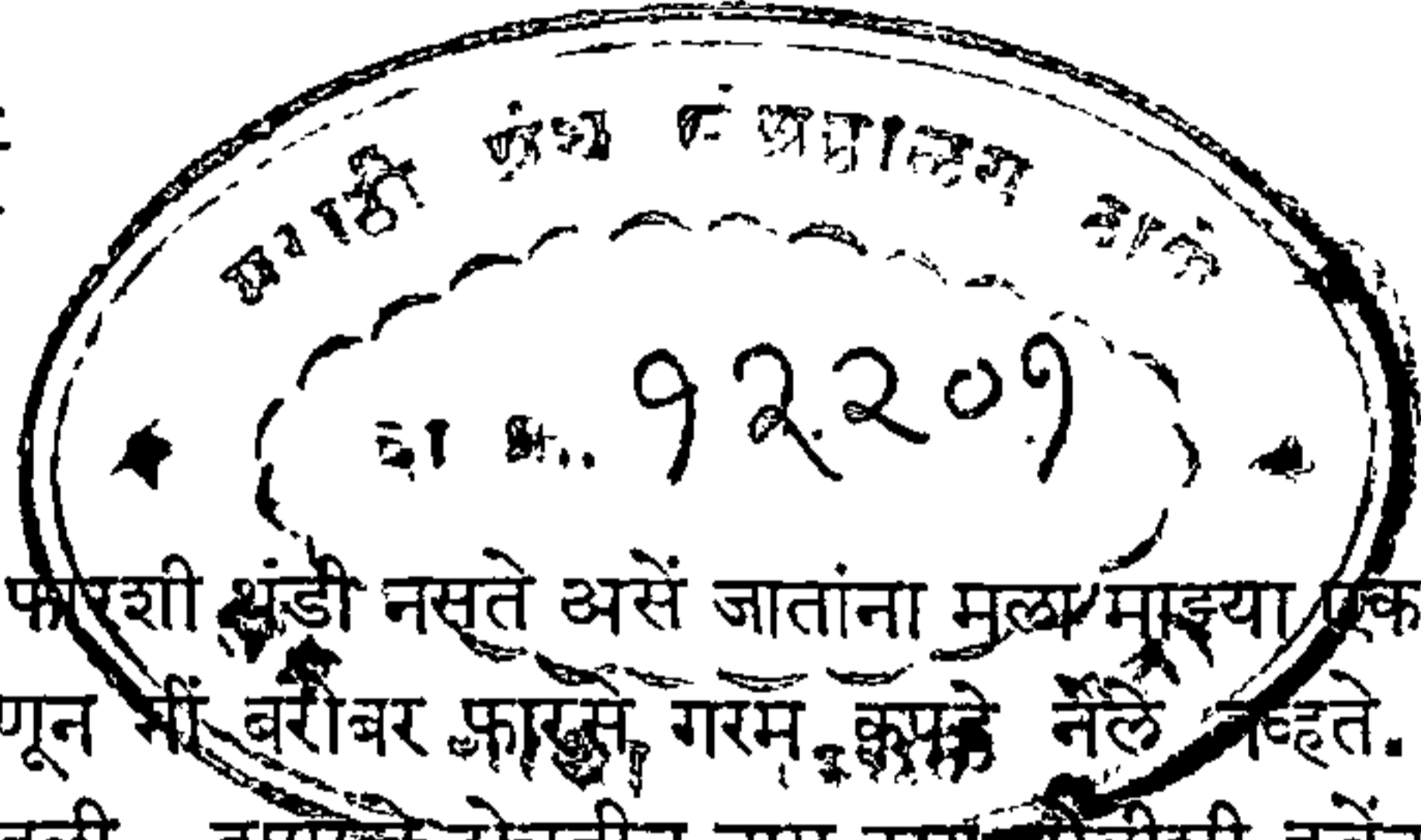
टप्पे चढून वर जावें लागतें. ठिकठिकाणीं कारंजीं उडताहेत आणि रंगीवेरंगी फुलांचे वाफे डोलत आहेत. ओंजळीएवढ्या आकाराचे ज्यांचे गेंद आहेत असे निरनिराळ्या रंगाचे आणि जातीचे गुलाब पाहून तर आम्ही थक्कच झालों.

दिवस मावळू लागला होता. समोर रुप्याचा गालिचा अंथरावा तसें डाल सरोवर पसरलें होतें. सभोंवार रांगेनें उभ्या असलेल्या पर्वतांच्या मस्तकावरील बर्फाच्या मुकुटावर मावळत्या सूर्याचीं लालपिवळीं किरणें रेंगाळत होतीं. सृष्टिसौंदर्याची ती पराकाष्ठा होती. अंतरात्मा आनंदाच्या समाधींत प्रविष्ट

झाल्यासारखें वाटलें. आमच्या शेजारीं उभा असलेला एक इंग्रज प्रवासी उद्गारला, “जगांतील अनेक सौंदर्यस्थळें मी पाहून आलों आहे. पण ह्या ठिकाणीं दिसणाऱ्या सौंदर्याला मात्र साऱ्या जगांत तोड नाही !”

नवयुग : ८-६-१९५८

२. भारताचा स्वर्ग

वसंत ऋतूंत काश्मीरला फारशी थंडी नसते असें जातांना मुख्य माझ्या एका मित्रानें सांगितलें होतें. म्हणून मी बरोबर फारसे गरम कपडे नेले नव्हते. त्याची मला चांगलीच अद्दल घडली. दुपारचे दोनतीन तास काय थोडीशी हवेंत उष्णता असेल तेवढीच. बाकीचा सारा वेळ अगदीं अंगांत हुडहुडी भरेल एवढी थंडी होती. आणि रात्रीं तर अंगावर जेवढें पांघरूण घेतां येईल तेवढें कमीच पडतें. मी तर आमच्या ‘मांजी’ला (म्हणजे गृहनौकावाल्याला) खोलीमध्ये शेगडी किंवा ‘स्टोव्ह’ रात्रभर ठेवावयाला सांगत असें. काश्मीरला जातांना गरम कपडे नेण्याच्या बाबत कोणीहि अळटळ करूं नये हें मी सहज जातांजातां सांगून ठेवतो. हवा उष्ण असेल तर गरम कपडे बाजूला काढून ठेवतां येतात. पण ते आपण बरोबर घेऊन गेलों नाहीं म्हणजे मग आपले असे हाल होतात कीं कांहीं विचारूं नका.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं श्रीनगरमध्ये वसंत महोत्सवाचें उद्घाटन श्रीमती विजयालक्ष्मी ह्यांच्या हस्ते सुरू होणार होतें. आम्ही रहात होतो तेथून ‘पोलो ग्राऊंड’ फारसें दूर नाही. ह्या पोलो ग्राऊंडवर हा समारंभ होणार होता. सारें मैदान रंगीवेरंगी कपडे घातलेल्या गौरवर्ण स्त्री-पुरुषांनीं आणि गोऱ्या गोऱ्या चेहेऱ्याच्या मुलांनीं तुडुंब भरून गेलें होतें. एका बाजूला मुख्य पाहुण्यांसाठीं एक मोठा शामियाना उभारला होता. पण त्या ठिकाणीं आगतुक लोकांनीं एवढी गर्दी करून सोडली होती कीं, मोठमोठ्या पाहुण्यांना उभें रहावयाला सुद्धां जागा नव्हती.

पंतप्रधान बक्षीसाहेब तर एखाद्या स्वयंसेवकाप्रमाणें गर्दीत शिरून हातवारे करीत लोकांना शिस्तींत राहण्यासंबंधीं मोठमोठ्यानें सांगत होते. तसे लोक

अतिशय शांत होते. आरडाओरड किंवा गलगा कुठेंहि नव्हता. पण काश्मीर-मधल्या लोकांना एकंदर शिस्तच कमी. बक्षीसाहेब एका ठिकाणीं गर्दी हटवीत हटवीत मागें नेत; तर दुसऱ्या बाजूला मर्यादेचें अतिक्रमण करून ती मैदानांत घुसे. त्याबरोबर बक्षीसाहेब तिकडे धांव घेत. छातीवर 'वसंतमहोत्सवा'चे चकचकीत बिल्ले लावलेले अनेक लहानथोर कार्यकर्ते इकडून तिकडून मिरवीत होते. पण लोकांना शिस्तीमध्ये उभे करण्याच्या किंवा बसवण्याच्या कामामध्ये ते यत्किंचितहि भाग घेत नव्हते हें पाहून मला आश्चर्य वाटलें.

पोलीस अधिकारी आणि पोलिसाहि कांहीं त्या ठिकाणीं कमी नव्हते. पण त्यांपैकीं एखाद्या दुसऱ्या पोलिसाखेरीज कोणीहि विशेष हालचाल करीत नव्हते. बक्षीसाहेब मात्र एखाद्या उत्साही मुलाप्रमाणें इकडून तिकडे धांवत होते. तें पाहून मला त्यांची मौज वाटली. आपण काश्मीर राज्याचे पंतप्रधान आहोंत अशी सुतराम त्यांच्या मनांत भावना नव्हती. सर्वसामान्य लोकांपैकींच आपण एक आहोंत अशी त्यांची बोलण्याची आणि चालण्याची ढब आहे.

अंगापिंडानें ते चांगले भरदार आणि उंच आहेत. अंगांत त्यांनीं तपकिरी रंगाचा गळेबंद लांब लोकरी कोट घातला होता आणि पायांत निळी फ्लॅनेलची विजार होती. डोक्याला काश्मिरी पद्धतीची आणि निळसर रंगाची लोकरी टोपी त्यांनीं घातली होती. काश्मीरमध्ये अशा टोप्यांची किंमत पन्नास रुपयां-पासून तों सतराशें रुपयांपर्यंत असते. बक्षीसाहेब घालतात ती टोपी अदमासें पांचशें रुपयांची असावी असें त्या गर्दीमधल्या एका माणसानें सहज मला सांगितलें. तें ऐकून मी बक्षीसाहेबांच्या टोपीकडे कितीतरी वेळ पहातच राहिलों. बक्षीसाहेबांचे आणि काश्मीरमधील सर्वसामान्य लोकांचे संबंध किती घरोब्याचे आणि विश्वासाचे आहेत हें त्या निमित्तानें मला प्रत्यक्षच पहावयाला मिळालें.

काव्य आणि विनोद ह्या दोन क्षेत्रांत बक्षीसाहेबांची चांगलीच गति असावी असें मला आढळून आलें. बोलतांना ते मधूनमधून एखादा दुसरा 'शेर' म्हणून श्रोत्यांकडून वाहवा मिळवतात, तर एखादी दुसरी कोटी करून श्रोत्यांना खदखदून हंसवतात. मध्येच एकदां सिगरेट ओढण्यासाठीं ते एका खुर्चीवर बसले. त्यांच्या शेजारीं एका स्त्रीच्या मांडीवर बसलेल्या लहान मुलाचे पाय चुकून बक्षीसाहेबांना लागले. तेव्हां ती बाई एकदम ओशाळी झाली आणि तिनें आपल्या मुलाचे पाय खसकून मागें ओढले. तेव्हां बक्षीसाहेबांनीं त्या मुलाला चटकून जवळ घेतलें आणि त्याला कुरवाळीत ते त्याच्या आईला म्हणाले,

‘ मोठमोठ्या लोकांना कसे वागावे तें कळत नाही. तिथें लहान मुलांना विचार्यांना काय कळणार ? ’ ते त्यांचे उद्गार ऐकून आजूबाजूला खूपच हंशा पिकला.

शेंकडों पोलीस बरोबर घेऊन सार्वजनिक सभेत प्रकट होणारे आमचे मुंबई राज्याचे मुख्य प्रधान आणि पोलिसांना शंभर हातावर दूर ठेवून लोकांमध्ये खुशाल खेळीमेळीने हंसणारे बागडणारे काश्मीरचे पंतप्रधान ह्यांची तुलना माझ्या डोक्यामध्ये मी बसल्या बसल्या किती वेळां तरी केली असेल. लोकांच्या अंगाला हात लावायचा नाही असा बक्षीसाहेबांनी आपल्या पोलिसांना कडक हुकूम देऊन ठेवला आहे, ह्याचा पडताळा मला त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष पहावयास मिळाला. एक पोलीस आपल्या हातांतली काठी जमिनीवर आपटीत गर्दी मार्गे हटवण्याचा प्रयत्न करित होता. तेवढ्यांत कोणी तरी एक माणूस त्या पोलिसावर मोठ्याने ओरडला, “ए, तुझी काठी लागली मला ! ” त्यावर तो पोलीस अजीजीने म्हणाला, “नाहीं साहेब, मी जमिनीला काठी मारली. तुम्हांला कशी मारीन ? ” तो त्याचा केंविल्लाणा स्वर ऐकून क्षणभर स्वतःशीच मी हंसलों.

श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडित ह्यांची मोटार जेव्हां व्यासपीठासमोर येऊन थांबली तेव्हां त्यांच्या स्वागतासाठी बक्षीसाहेब लांबून धांवत गेले. त्यांना धांवतांना पाहून मुंबई प्रांतामध्ये आम्ही लोक एकमेकांकडे पाहून गालांतल्या गालांत हंसू लागलों. वसंत महोत्सवाच्या समारंभाचें वर्णन करण्याऐवजी मी बक्षीसाहेबांचेंच एकसारखें वर्णन करित सुटलों म्हणून कांहीं वाचक रुष्ट होतील. पण बक्षीसाहेब हे किती अनौपचारिक वृत्तीचे गोड आणि गंमतीदार गृहस्थ आहेत हें मुद्दाम मला इकडच्या लोकांच्या लक्षांत आणून द्यावयाचें आहे म्हणून मी त्यांच्या इतक्या तपशीलांत शिरलों.

समारंभाचें विशेष वर्णन करण्याची आवश्यकता नाही. विजयालक्ष्मी आल्यानंतर त्यांच्या डोक्यावर विमानांतून पुष्पवृष्टि करण्यांत आली. पांढरी कब्रुतरे आणि रंगीबेरंगी खरी फुगे आभाळामध्ये सोडण्यांत आले. त्यानंतर चित्रविचित्र गणवेश परिधान केलेल्या सैनिकांची, शिपायांची, विद्यार्थ्यांची ‘सैनिकी सलामी’ झाल्यानंतर निरनिराळ्या मुलामुलींचे खेळ, गाणी आणि संवाद झाले ! आणि शेवटीं विजयालक्ष्मीबाईंचें ठराविक छाप्याचें भाषण होऊन चांगला तीनचार तासांनी हा समारंभ पूर्ण झाला.

हो, सांगण्यासारखी एकच गोष्ट राहिली ती ही कीं, मध्यंतरीं कांहीं मुलें ‘मलखांब’ वर कसरत करूं लागलीं, त्यावेळीं ‘मलखांबा’ ची ओळख करून

देतांना एका वक्त्यानं 'ह्या विद्येचा महाराष्ट्रांत फारच प्रसार आहे' असं सांगितलं तेव्हां माझ्या अंगावर आनंदाचे रोमांच सरसरून उभे राहिले ! श्रीनगरांत 'महाराष्ट्रा' चा गौरवपर उल्लेख झालेला ऐकून कोणा मराठी माणसाला धन्यता वाटणार नाही ?

काश्मीरला आल्यावर पहिला कार्यक्रम म्हणजे श्रीनगरच्या परिसरामधलीं 'मोगल उद्यानं' पहाणं. तीं पाहून झाल्यानंतर मग पुढचे दोन महत्वाचे कार्यक्रमहि पण अगदीं ठरून गेल्यासारखे आहेत. ते म्हणजे पेहेलगामला आणि गुलमर्गला जाणं. काश्मीरच्या वैशिष्ट्यपूर्ण सौन्दर्याचीं हीं दोन स्थळं म्हणजे एकाहीपेक्षां एक सरस आणि सुंदर आगरेंच होत. प्रथम आम्ही पेहेलगामलाच जाण्याचें मुक्रर केलें. श्रीनगरहून साठ मैल अंतरावर पेहेलगाम आहे. समुद्रसपाटीपासून त्याची उंची ७२०० फूट आहे. श्रीनगरहून आम्ही सर्व मंडळी निरनिराळ्या वाहनांतून सकाळीं नऊ साडेनऊ वाजावयाच्या सुमारास निघालों. हवा अतिशय शीतल नि सुखद. आणि डोळ्यास दिसणारें निसर्गाचें कोणतेंहि अन् कसलेंहि स्वरूप नितांतरम्य आणि आल्हादकारक. त्यामुळें मोटरी-मधून प्रवास करतांना आपण जागें आहोंत का स्वप्नांत आहोंत ह्याचा मनाला मधूनमधून संभ्रम पडत होता. मोटरीच्या प्रवासाच्या दृष्टीनं काश्मीरचे सर्वत्र रस्ते फार चांगले आहेत. त्यामुळें प्रवासाचा यत्किंचितहि त्रास होत नाही.

श्रीनगरपासून नऊ मैलांवर 'पंपूर' हें गांव आहे. ह्या गांवाचें मूळ नांव 'पझपूर' होतें असं म्हणतात. पंपूरचें महत्त्व हें कीं, एवढ्या ह्याच भागांत—काश्मीरमध्ये नव्हे भारतामध्ये—केशर मिळतें. केशराच्या त्या प्रदेशांतून जात असतांना गाडी थांबवून आम्ही मुद्दाम खालीं उतरलों. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला वीत दीड वीत उंचीचीं पोपटी रंगाचीं केशराचीं रोपें वाऱ्यामध्ये डोलत होतीं. अर्थात् केशराच्या शेतांचें सौंदर्य पहावयाचें झाल्यास ऑक्टोबर आणि नोव्हेंबरमध्येच यावयाला पाहिजे. त्यावेळीं केशराला फुलें आलेलीं असतात आणि केशराचीं सारीं शेते लाल नारिंगी वेलझुड्डी काढलेल्या लाल काश्मिरी गालिचासारखीं दिसतात. कार्तिकी पौर्णिमेच्या चांदण्या रात्रीं केशराच्या शेताचें दर्शन घेण्यासाठीं हजारों स्त्री-पुरुष पंपूर येथें येतात असं आम्हांला सांगण्यांत आलें. केशराच्या फुलाच्या पाकळ्या इतक्या नाजुक असतात कीं, त्यांतून चंद्राचीं किरणें पलीकडे जाऊं शकतात. त्यामुळें चांदण्या रात्रीं केशराच्या फुलांची शोभा अद्भुतरम्य दिसते असं म्हणतात. आमच्या मोटर ड्रायव्हरनं एका

पार्शियन कवीचें काव्य आम्हांला तावडतोव म्हणून दाखविलें. 'जाफराँ-इ-दिदा ब्याद, राही हिंदुस्थान गिरिफ्त' 'केशराचा बहार प्रवाशानें पहावा आणि थेट हिंदुस्तानचा रस्ता सुधारावा.' (कारण त्यानंतर हिंवाळा सुरू होतो.)

केशराची लागवड करणें ही एक फार मोठी कला आहे. त्याचे कांदे तयार व्हावयाला आधीं तीन वर्षे लागतात. आणि ते ज्या ठिकाणीं लावावयाचे असतात ती जागा आठ वर्षे आधीं पडिक असावी लागते. तिच्यांत खतपाणी वगैरे विलकुल टाकलें नसलें पाहिजे. एकदां केशराचा कांदा लावला कीं, चौदा वर्षे त्याला बघावें लागत नाहीं. जुलै किंवा ऑगस्ट महिन्यांत कांदे लावले कीं, ऑक्टोबर महिन्यांत त्याला फुलें येतात आणि त्यांचा असा कांहीं उन्मादक सुगंध चहूंकडे सुटतो कीं, शेताला एकाद्या उद्यानाचें स्वरूप येतें. केशराचीं फुलें उन्हांत सुकविलीं कीं, मग त्यांतून केशराचे पराग हातांनीं निवडून काढतात. पहिल्या प्रथम जें केशर निवडलें जातें तेंच सर्वांत उत्कृष्ट असतें. त्याला 'शाही जाफ्रान' म्हणतात. त्यानंतर 'मोंगरा' आणि 'लच्छा' असें दोन प्रकारचें केशर काढलें जातें. तें अर्थातच निकृष्ट असतें. हिंदु संस्कृतीशीं केशराचा एवढा निकट संबंध आहे कीं, हिंदूंचा कोणताहि मंगल सण केशरावांचून मुळीं साजराच होऊं शकत नाहीं. या दृष्टीनें केशराची जन्मभूमि जी काश्मीर ती भारताच्या शरीराचेंच उत्तमांग आहे हें सिद्ध करण्यासाठीं आणखी निराळा पुरावा तो कसला द्यायचा ?

काश्मीरच्या मस्तकावरील सौंदर्याच्या किरिटांत केशराचा शिरपेच खांबून निसर्गानें आपल्या रसिकतेची परमावधि केली आहे. जगांत इटली आणि मोरोक्को ह्या दोन देशांत केशर पिकतें. पण त्याला काश्मीरी केशराची सर नाहीं. आणि काश्मीरइतक्या मुबलक प्रमाणावर त्या ठिकाणीं केशर पैदा होत नाहीं. पंपूरच्या 'केशरभूमी'चें दर्शन झाल्याबद्दल स्वतःला धन्य मानीत पण ऑक्टोबर नोव्हेंबरमध्ये न आल्यामुळें केशराच्या बहरलेल्या शेताचें दुर्मिळ दृश्य पहाण्याचें भाग्य न लाभल्याबद्दल मनांतल्या मनांत हळहळत आम्ही पुढला मार्ग क्रमूं लागलों. काश्मीरमध्ये प्रवास करतांना हा एक अद्भुत चमत्कार अनुभवाला येतो कीं, आपण कुठून कोठेंहि जात असलों तरी बर्फाच्छादित पर्वत-शिखरांचें दर्शन एकसारखें ह्या ना त्या बाजूला झाल्यावांचून मुळीं रहातच नाहीं. बरें, हीं बर्फाच्छादित शिखरें तरी प्रत्येक वेळेला एकाच ठराविक स्वरूपांत दिसतात म्हणतां कीं काय? मुळींच नाहीं. सूर्यकिरणें आणि दग ह्यांच्या

निरनिराळ्या समन्वयानं ह्या वर्फाच्छादित शिखरांभोंवतीं सौंदर्याचे निरनिराळे नमुने एकसारखे निर्माण होत असतात. म्हणून त्यांच्याकडे किती वेळ पहात राहिलं तरी डोळ्यांचें आणि मनाचें समाधान म्हणून होत नाहीं.

पेहेलगामला जातांना जरा आडवाटेला जाऊन दोन उत्कृष्ट झरे पहाण्याचें आम्हीं ठरविलें होतें. पहिल्या झऱ्याचें नांव 'कुकरनाग.' एखाद्या कवीच्या डोक्यांतून स्फूर्तीचा प्रवाह जसा उचंबळावा तसा 'कुकरनाग' हा झरा एका डोंगराच्या देहामधून प्रकट झाला आहे आणि तो अखंडपणें वाहतो आहे. ह्या झऱ्याचा नक्की उगम कुठून होतो आहे हें पहाण्याचा आम्हीं प्रयत्न केला. पण तो कांहीं साधला नाहीं. झऱ्याचें पाणी इतकें शीतल, निर्मळ आणि मधुर आहे कीं, शब्दांनीं त्याचें काय वर्णन करावें? अजून तें माझ्या डोळ्यासमोर झुळझुळतें आहे आणि कानांत खळखळतें आहे. ह्या पाण्यासारखें उत्तम आणि गुणकारी पाणी सर्वत्र काश्मीरांत नाहीं असें म्हणतात. तें प्याल्यानें पोटामधले सर्व रोग नाहींसे होतात असें आम्हांला येथें उभ्या असलेल्या एका काश्मीरी माणसानें सांगितलें. तेव्हां मी हळूच पुटपुटलों कीं, 'पेटका दर्द शायद दूर हो जायगा, लेकिन दिलका दर्द तो जरूर बढेगा!' (पोटांतला रोग कदाचित् दूर होईल. पण हृदयाचा रोग मात्र जरूर वाढेल.)

कुकरनाग पाहून खालीं उतरतो आहें, तोंच पुण्यांतील वैद्यकीय विद्यार्थ्यांचें एक टोळकें आम्हांला भेटलें. दूरच्या प्रदेशांत स्वभाषा बोलणारे लोक भेटले म्हणजे किती आनंद होतो हें सांगतां येत नाहीं. कुकरनागच्या दर्शनानें झालेल्या हर्षांत मराठी भाषेच्या किंचित्काल श्रवणभाषणानें अधिकच भर पडली.

कुकरनागहून आम्ही 'अच्छा बल' झरा आणि बाग पहावयास गेलों. 'बल' ह्याचा काश्मीरी भाषेंत 'झरा' असा अर्थ आहे. काश्मीरांतील बहुतेक रम्य स्थळांच्या नांवांचा शेवट 'बल'नें होतो. कारण त्या ठिकाणीं कोणता ना कोणता तरी झरा असतोच असतो. ह्या 'अच्छा बल' उद्यानाचा इतिहास असा आहे कीं, शहाजहान बादशहाची मुलगी जहानारा बेगम हिनें १६४० मध्यें तो तयार केला. ह्या बागेच्या मधोमध पाण्याचा सुंदर प्रवाह वाहतो आणि त्यामध्ये अनेक कारंजीं एकसारखीं उडत असतात. ह्या पाण्यासंबंधीं असें सांगतात कीं, तो ब्रंगी नदीचाच एक भाग आहे. ही नदी 'देवलगांव' येथें चुनखडीच्या टापूंत गुप्त होते, ती पुन्हां ह्या अच्छाबल बागेमध्ये झऱ्याच्या रूपानें प्रकट होते. बागेंत मोठमोठीं चिनार झाडें असल्यानें सारें वातावरण अतिशय निवांत आणि

प्रसन्न वाटतें. ठिकठिकाणीं फुलझाडांचे रंगीत वाफे डोलत असतात. त्यामुळें बागेच्या शोभेंत विशेष भर पडली आहे. ह्या बागेमध्ये एक जुना 'हमामखाना' (स्नानगृह) आहे. तेथें नूरजहान स्नान करीत असे असें आम्हांस सांगण्यांत आलें. सदर स्नानगृह आतां अगदीं मोडकळीला आलें आहे. पण पाणी उष्ण करण्याची त्या ठिकाणीं केलेली योजना मात्र अभिनव आहे.

बागेच्या मागल्या बाजूला 'ट्राऊट' माशांची पैदास करण्याचें केंद्र (Hatchery) आहे. सर्व जगांत 'ट्राऊट' माशासारखा स्वादिष्ट मासा नाही. पूर्वीच्या महाराजांच्या काळीं इंग्लंडमधून हे मासे काश्मिरांत आणून ठिकठिकाणीं सोडण्यांत आले आहेत आणि त्यांची पैदास वाढवण्यांत आलेली आहे. तथापि, सरकारी परवाना असल्याखेरीज हे मासे पकडतां येत नाहीत किंवा त्यांची शिकार कोणालाहि करतां येत नाही. काश्मीरला आल्यानंतर ज्यानें ट्राऊट माशाचा आस्वाद घेतला नाही त्याच्यासारखा अभागी कोणीच नाही. साडेचार रुपये रत्तलाप्रमाणें आम्हीं दहा रत्तल ट्राऊट त्या ठिकाणीं खरेदी करून 'अच्छाबल'चा निरोप घेतला.

इतकें होईतोपर्यंत बारा वाजून गेले होते. दुपारचें जेवण आम्ही पेहेलगामला घेणार होतो, अन् पेहेलगाम तर तेथून जवळजवळ चाळीस मैल दूर होतें. अच्छाबलचा आडरस्ता सोडून आम्ही मुख्य रस्त्याला लागलों. अर्ध्या पाऊण तासानंतर आम्ही 'मटन' येथें आलों. 'मटन' हें गांवाचें नांव असूं शकतें अशी स्वप्नांत सुद्धां मला कधीं शंका आली नसती. पण जगांत आश्चर्याला कांहीं मर्यादा नसते. आणि 'मटन' नांवाच्या त्या गांवानें आश्चर्याचा सर्वांत मोठा धक्का मला दिला. आणि ह्या धक्क्याचा तडाका केवळ तेवढ्या नांवापुरताच मर्यादित राहिला नाही. 'मटन' हें काश्मिरांतील हिंदूंचें पवित्र तीर्थस्थान असून त्या ठिकाणीं जगप्रसिद्ध 'मार्तण्डा'चें देवालय आहे हें ऐकून तर मी सर्दच पडलों. (तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत 'मटन-मार्तण्ड डॉ. मुंजे' ह्यांची आठवण झाल्याखेरीज मला राहिली नाही.)

देवळाच्या बाहेर रस्त्यावर पांचपंचवीस 'पंडे' उभे होते. त्यांनीं आम्हांला गराडा घातला आणि आपल्या हातांतल्या 'वंशावळी'च्या चोपड्या आमच्या तांडासमोर फेंकून ते आमच्या नांवागांवाची चौकशी करूं लागले. मी पुण्या-मुंबईकडचा आणि मराठी माणूस आहे हें पहातांच, एका पंड्यानें ताडकन् आपली वही माझ्यासमोर उघडली नि पांचपंचवीस मराठी नांवे मला वाचून

दाखविलीं. त्यांपैकीं कित्येक नांवे माझ्या चांगल्याच परिचयाचीं होतीं. तेव्हां 'उपाध्याय' म्हणून त्याचाच स्वीकार करणें मला भाग पडलें.

मार्तंडाचें देऊळ हें जगांतील स्थापत्यशास्त्राचा एक चमत्कार म्हणून समजलें जातें. काश्मीरचा महाविख्यात राजा ललितादित्य ह्यानें आठव्या शतकांत हें देऊळ बांधलें. तें ज्या जागेवर बांधलें आहे तेथें उभें राहिल्यानंतर सभोंवार डोळ्यांना निसर्गसौंदर्याचें जें निरुपम भांडार मांडून ठेवल्यासारखें दिसतें तें पाहून डोळे अक्षरशः दिपून जातात. देवळासाठीं एवढें सुरम्य आणि सुंदर स्थळ जगांत कुठेंहि कोणी निवडलेलें नसेल. देवळाची वास्तु आतां भग्न झालेली आहे. पण त्याच्या अवशेषावरून त्याच्या भव्य स्वरूपाची कल्पना येते. ईजिप्त किंवा ग्रीस देशांतल्या प्राचीन शिल्पार्थी त्याची तुलना होऊं शकेल. त्यावरून आठव्या शतकांत काश्मीरमध्ये शिल्पशास्त्राची केवढी प्रगति झाली असली पाहिजे ह्याची कल्पना येते.

'मटन मार्तंडा'चा निरोप घेऊन आम्ही पुढें गेलों. डाव्या बाजूला नदीचें विशाल पात्र आणि उजव्या बाजूला निमुळत्या आकाराच्या नि काळसर हिरव्या रंगाच्या देवदार वृक्षांनीं आच्छादलेल्या पर्वताच्या रांगा ह्यांच्या मधून वळणें घेत घेत आणि चढण चढत चढत आम्ही दोन वाजण्याच्या सुमारास अखेर पेहेलगामला येऊन पोहोंचलों. ह्यावेळीं हवेंत थंडी इतकी शिरली होती कीं, मोटरीमधून खालीं उतरतांच आम्ही अक्षरशः थडथडू लागलों. पेहेलगामची बाजारपेठ पाहून आपण असल्या भिकार गांवामध्यें कशाला आलों, असा क्षणमात्र मला अचंबा वाटल्याशिवाय राहिला नाहीं.

पण मान उंच करून मी आजूबाजूला पाहूं लागलों आणि माझ्या डोळ्यांना जो विलक्षण देखावा दिसला, तो पाहून मी आनंदानें बेहोष झालों. सर्व बाजूंनीं बर्फाच्छादित पर्वताचा आणि हिरव्यागार देवदार वृक्षांचा वेढा पडलेला होता. पेहेलगामला येण्यापूर्वीं बर्फाच्छादित पर्वत मीं पाहिले नव्हते असें नव्हे, पण पेहेलगामला ते आपल्या जवळ—अगदीं आपल्या तोंडासमोर—येऊन उभे राहिल्यासारखे जसे दिसतात तसे ते इतर ठिकाणीं दिसत नाहींत. एखाद्या बर्फाच्या भांड्यांत मधोमध आपण उभे आहोंत अशी पेहेलगामला आल्यावर आपली भावना होते. समुद्रसपाटीपासून पेहेलगाम हें सात हजार फूट उंच आहे. 'लीडर' नदीच्या खोऱ्यांत हें गांव वसलेलें आहे.

गांवाच्या मागल्या बाजूनें खडकाळ प्रदेशांतून ही निळ्या रंगाची नि

फेसाळलेल्या अंगाची नदी अशी कांहीं वेगाने आणि ऐटीने वहात जाते कीं, तिच्याकडे टक लावून बसावेसे वाटते. ह्या नदीच्या विस्तीर्ण कांठावर अंतरा-अंतराने शेंकडों तंबू उभारण्यांत आले होते आणि तेथें पंजाबमधल्या कोठल्या तरी विद्यालयाच्या चारपांचशें विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनी उतरल्या होत्या. पेहेलगाम हें ठिकाण एवढें रमणीय आहे कीं, त्याच्या अनुपम सौंदर्याचा आस्वाद घाईघाईने घेणें अशक्य आहे. महिना पंधरा दिवस तेथें मुक्कामच करून रहावयाला हवें. आजूबाजूला असलेल्या उंचवट्यावरील देवदार वृक्षांच्या गर्दीत कांहीं उत्कृष्ट हॉटेले आहेत. पण तेथें आम्हांला जागा मिळूं शकली नाही. दोन दोन महिने आधींपासून तेथल्या जागा राखून ठेवाव्या लागतात. बाजारपेठेंतल्याच एका सामान्य हॉटेलांत आम्हांला उतरणें भाग पडलें. घाईघाईने जेवण आटोपून मी सरळ उठलों आणि लीडर नदीच्या कांठावरील मखमाली हिरवळीवर जाऊन खुशाल लोळत पडलों. आजूबाजूच्या स्वर्गीय सौंदर्याची एवढी नशा माझ्या डोक्यांत आणि डोळ्यांत चढली होती कीं, तशा स्थितींत किती वेळ मी त्या ठिकाणीं पडून राहिलों असेन ह्याचें कांहीं मला भान राहिलें नाही.

सात वाजून गेले तरी मावळत्या सूर्याचीं किरणें पर्वताच्या बर्फाच्छादित शिखरावर रेंगाळतच होती. हीं शिखरें पहातांना मनाला निरनिराळे भास होत होते. हे पर्वत स्फटिकाचे आहेत का हिऱ्याच्या खाणी त्या ठिकाणीं मांडून ठेवल्या आहेत किंवा रजतरसाचा लोंढाच त्यांच्यांतून उचंबळतो आहे, अशा क्षणाक्षणाला नवीन नवीन कल्पना डोक्यामध्ये थैमान मांडीत होत्या. स्वर्ग हा आहे कीं नाही कोणास ठाऊक ! आणि तो असल्यास दिसेल कीं नाही हेंहि पण सांगतां येणार नाही. पण स्वर्ग म्हणजे कल्पनेच्या मर्यादा ओलांडून सौंदर्याने निर्माण केलेली आपली अपार्थिव सृष्टि असा जर अर्थ असेल तर त्या स्वर्गाचा साक्षात्कार पेहेलगामसारख्या ठिकाणीं आल्यावांचून राहात नाही. 'काश्मीर हा खरोखरच भारताचा स्वर्ग आहे !' असे उद्गार आपोआपच त्यावेळीं माझ्या तोंडून बाहेर पडले. सूर्य मावळला. थंडीचा तडाका जास्तच वाढला. तसा 'लीडर' नदीच्या किनाऱ्यावरून मी हळूहळू माझ्या हॉटेलाकडे परतलों.

३. बनिहाल खिंडीतून जम्मूकडे

आम्ही श्रीनगरहून परत दिल्लीला विमानानेच जाणार होतो. पण जाण्याच्या दिवशीच हवा एकदम त्रिघडली. विमानतळावर आम्ही गेलो आणि त्या दिवशीच विमानवहातूक रद्द झाल्याचें आम्हांला तेथें समजलें. तास दोन तास तसेच विमानतळावर रेंगाळून आम्ही परत शहरांत आलो. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उठून पहातो तों हवा आणखीनच त्रिघडलेली. पाऊस जोरानें पडूं लागला होता. विमानाच्या वातमीची चौकशी करण्यासाठीं प्रवासी केंद्रावर गेलो. तेथें समजलें कीं, एक विमान थोड्या वेळापूर्वीं आलेलें आहे. कदाचित् दुसरेंहि त्याच्या मागोमाग येण्याचा संभव आहे. तेव्हां सामानसुमान घेऊन आम्ही विमानतळावर गेलो. पण ज्या विमानांत आमच्या जागा मुक्रर करण्यांत आल्या होत्या, तें विमान दिल्लीहून मुळीं निघालेंच नाहीं असें समजलें. आतां काय करावयाचें ? मोठी पंचाईत आली.

थोड्या वेळानें हवा सुधारली. पाऊस थांबला. आभाळ चांगलेंच निवळलें. दिल्लीहून आलेलें विमान उतारू घेऊन आमच्या समोरच निघालें. एवढ्यांत दुसरेंहि विमान विमानतळावर येऊन उतरलें. त्यांत आपल्याला जागा मिळेल काय म्हणून विमानाधिकार्यांकडे जाऊन आम्ही चौकशी करूं लागलो. पण ते कांहीं आमची दाद घेतील असा रंग दिसेना. एक वाजावयाची वेळ झाली होती. भूक खूप लागली होती. पण विमानाचा मोह कांहीं सुटेना आणि शहरांत परत जाऊन जेवायचा धीर कांहीं होईना. एवढ्यांत विमानतळावरच्या 'ध्वनिक्षेपकां'-तून घोषणा झाली कीं, 'थोड्या वेळापूर्वीं श्रीनगरहून निघालेलें विमान हवा वाईट असल्यानें बनिहाल खिंडीवरून जाऊं शकत नसल्यानें परत येतें आहे.' ती घोषणा ऐकून आम्हांला मनांतल्या मनांत थोडेसें बरेंच वाटलें कीं, आपल्याला परत जावयाला मिळत नाहीं तर इतरांना तरी तें भाग्य कां लाभवें ? माणसाचा स्वभाव चमत्कारिक असतो खरा. कोणत्याहि गोष्टीमधून तो कांहीं तरी समाधान काढतो.

आतां विमानतळावर थांबण्यांत कांहींच अर्थ नव्हता. आदल्या दिवसाप्रमाणें तोहि दिवस फुकट जाणार हें कळून चुकलें. कांहीं अनुभवी प्रवासी आम्हांला भिववूं लागले कीं, अशा रीतीनें एकदां हवा बिघडली म्हणजे श्रीनगर ते जम्मूपर्यंतची विमानवाहतूक आठआठ दिवस बंद पडून रहाते. तें ऐकून आमच्या पोटांत गोळाच उठला. आतां श्रीनगरमध्ये एक क्षणहि अधिक रहाण्याची आमच्या मनाची तयारी नव्हती. विमानाची वाट पहात अनिश्चितपणें स्वस्थ बसून रहावयाचें ही कल्पनाच मुळीं असह्य होती. विमानतळावरून शहरांत परत येतांना आम्ही निश्चय केला कीं, आतां विमानाचा नाद सोडून मोटरीनें परत जाण्याची शक्य असल्यास व्यवस्था करावयाची. त्याप्रमाणें प्रवासी केंद्रावर जाऊन चौकशी करूं लागलों. श्रीनगरमध्ये आमच्या तैनातींत असलेल्या सरकारी मोटरगाड्या पंतप्रधानांच्या परवानगीवांचून आम्हांला घेऊन जातां येणार नाहींत असें स्थानिक अधिकाऱ्यांनीं सांगितलें.

बक्षीसाहेब त्या दिवशीं पेहेलगांवला हाबा खातूनच्या उत्सवासाठीं गेले होते. त्यामुळें त्यांची परवानगी मागणें शक्यच नव्हतें. शेवटीं श्रीनगरपासून पठाणकोटपर्यंत जाणारी एक आठ माणसांची 'बस' आम्हीं अडीचशें रुपयांना ठरविली आणि जेवण करून साडेचारच्या सुमारास श्रीनगर सोडलें. एवढ्यांत पुन्हा पाऊस सुरू झाला आणि रस्ते जलमय होऊन गेले. अशा हवेंत मोटरीतून प्रवास करावयाचा अगदीं जिवावर आलें. पण दुसरा इलाज काय होता ? श्रीनगर तर कधीं सोडतां आहें असें होऊन गेलें होतें. नऊ मैलांवर केशरासाठीं प्रसिद्ध असलेलें 'पंपोर' हें गांव लागतें. त्याची हकीगत मागें सांगितलेलीच आहे. पंपोरपासून अठराव्या मैलावर अवंतीपूर आहे. प्राचीन इतिहासांत हें गांव प्रसिद्ध आहे. ह्या ठिकाणीं आठव्या शतकांत अवंती वर्मा नांवाचा राजा राज्य करीत होता. त्यांनीं महादेवाचीं दोन प्रचंड मंदिरे बांधलेलीं आहेत. त्यांची शिल्पकला अतिशय सुंदर असून अशा तऱ्हेचें दगडांत कोरलेलें नकशी काम दुसरीकडे कुठेंहि पहावयाला मिळणार नाहीं.

अवंतीपुरामध्ये आम्ही फार वेळ थांबलों नाहीं. तेथून पुढें अकरा मैलांवर खानाबल लागतें. येथून उजव्या बाजूला पेहेलगाम, अच्छाबल आणि अनंतनाग इकडे जाण्याचा रस्ता फुटतो. पेहेलगामची आठवण होतांच साहजिकच बक्षीसाहेब तिकडे गेल्याचें स्मरण झालें. तेवढ्यांत त्यांची गाडी समोरून येतांना दिसली. गाडीबरोबर पोलिस पहारा बिलकूल नव्हता हें पाहून समाधान वाटलें. बाहेर

पाऊस पडत असल्यानं त्यांना आम्ही दिसणं शक्यच नव्हतं. त्यांची गाडी झपाट्यानं आमच्या अंगावरून निघून गेली. पुढें चार मैलांवर गाझीगुंड हें गांव लागतें. येथून हळू हळू चढ लागावयाला सुरुवात होते. गाझीगुंड नंतर 'खाल्चा मुंडा' नि 'वरचा मुंडा' हीं दोन गांवे आहेत. खालच्या मुंड्यापासून एक रस्ता वेरीनागला जातो. झेलम नदीचा उगम तेथूनच होतो.

वरचा मुंडा समुद्रसपाटीपासून सव्वासात हजार फूट उंच आहे. म्हणजे श्रीनगरपासून जवळजवळ दोन हजार फूट उंचीवर यावे लागतें. येथें येतांच हवेमध्ये एकदम फरक झाल्याचें जाणवलें. पाऊस थोडासा कमी झाला होता. पण थंडीचा कडाका अंगाला चांगलाच झोंबू लागला. येथून बनिहालच्या प्रचंड घाटाला निश्चितपणें प्रारंभ होतो. येतांना आम्ही विमानानें आलों असल्यामुळें ह्या घाटामधल्या रोमांचकारक प्रवासाला आणि तेथून आसमंतांत दिसणाऱ्या अलौकिक सौंदर्यदर्शनाला मुकल्याची आम्हांला हळहळ लागून राहिली होती. पण तो वचपा अनपेक्षित रीतीनें भरून निघण्याचा आतां योग येतो आहे ह्या विचारानें सर्वांगांतून हर्षलहरी उचंबळू लागल्या.

घाटांतून वर जाणारा रस्ता अनेक वळणें घेत घेत पुढें जातो. रस्ता कित्येक ठिकाणीं फारच अरुंद आहे. म्हणजे एकच गाडी जाऊं शकते. पण सर्वसाधारणपणें रस्ता तेवढा अरुंद आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. कांहीं कांहीं वळणें मात्र इतकीं नागमोडी आहेत कीं गाडी फारच जपून हांकावी लागते. आम्हांला वाटलें होतें कीं, ह्या घाटांत फारशी रहदारी नसेल. पण तो आमचा समज चुकीचा ठरला. दर पांचदहा मिनिटांनीं समोरून एखादी बस किंवा लॉरी येत होती. आणि तिला वाट देण्यासाठीं आम्हांला आमची गाडी रस्त्याच्या बाजूला उभी करावी लागत होती. आमचा ड्रायव्हर मोटर हांकण्याच्या कामांत मोठा तरबेज होता. त्याचा सारा जन्मच त्या रस्त्यावरून प्रवास करण्यांत गेलेला होता. त्यामुळें गाडी किती वेगानें हांकायची, कुठें थांबवायची, कोठल्या बाजूला वळवायची, ह्या सान्या गोष्टी त्याला अगदीं तोंडपाठ होत्या. त्यामुळें मोटरीकडे लक्ष न देतां आजूबाजूचें सौंदर्य निर्धास्तपणें न्याहाळावयाला आम्हांला भरपूर मनस्वास्थ्य मिळालें. एका बाजूला हिरव्यागार झाडीनें आच्छादलेला पर्वत आणि दुसऱ्या बाजूला लांबवर खालीं पसरत गेलेला डोंगराचा उतार असा देखावा एकसारखा दिसत असतो. रस्ता नागमोडी असल्यामुळें उंचावरचीं त्याचीं सर्व वळणें खालून स्पष्टपणें दिसत असतात. जसें जसें आपण

वर जाऊं लागतों तशीतशी झाडी कमी होऊं लागते आणि झुडपांचें खुरटें साम्राज्य सुरू होतें. घाटाच्या तळापासूनच पाऊस थांबला होता. तथापि, रस्ते चांगले ओले होते आणि कित्येक ठिकाणीं खूपच चिखल झालेला होता. थोड्या वेळानें डाव्या बाजूच्या दरींतून धुक्याचे लोट येऊं लागले. त्यामुळें समोर चार फूट अंतरावरचा रस्ता सुद्धां दिसेनासा झाला. आमच्या काळजांत धडकी भरली. पण आमचा ड्रायव्हर एक क्षणभरहि न थांबतां गाडी आत्मविश्वासानें हाकत होता. अर्ध्या तासानें धुक्याचा हल्ला थांबला आणि पुन्हा वातावरण निवळलें. आतां आम्ही जवळजवळ आठ हजार फूट उंचीवर आलों होतो. संध्याकाळ झाली होती, तरी अजून उजेड पुष्कळच होता. त्यामुळें काश्मीर खोऱ्याचा पुष्कळ लांबपर्यंतचा भाग अगदीं स्पष्टपणें दिसत होता.

एवढ्या उंचीवरून प्रवास करतांना आपल्याला विमानांतच बसल्यासारखा एकसारखा भास होतो. घाट संपतां संपत नाही. मैलाच्या दगडावरचे आंकडे वाचतां वाचतां डोकें दुखून आलें. 'वरच्या मुंड्या' पासून घाट सुरू होतो. तेथून एकोणतीस मैलांवर बनिहाल खिंड आहे. एवढा लांबलचक घाट साऱ्या जगांत कुठें असेल असें वाटत नाही. हा घाट बांधणाऱ्या इंजिनियर्सच्या धैर्याची आणि कौशल्याची जेवढी तारीफ करावी तेवढी थोडीच आहे.

आठ हजार फुटांवर आल्यानंतर मधूनमधून रस्त्याच्या कडेला बर्फाचे घट्टे दगडासारखे दिसणारे तुकडे पडलेले दिसू लागले. वरून पर्वताच्या शिखरावरून हे बर्फाचे तुकडे पुष्कळदां घसरत खालीं येत असतात असें आमच्या ड्रायव्हरनें आम्हांला सांगितलें. शेवटीं नाहीं नाहीं म्हणतां एकदांची बनिहाल खिंड आली. समुद्रसपाटीहून तिची उंची ८९८५ फूट आहे. इतक्या उंचीवर असलेली खिंड जगांत दुसरीकडे कुठेंहि नाही. ह्या खिंडीचा बोगदा ६५० फूट लांब असून त्याची रुंदी एकच गाडी जाण्याइतकी आहे. समोरच्या दिशेनें गाडी येत असल्यास आपल्याला बोगद्याच्या तोंडाशीं थांबून रहावें लागतें. पण सुदैवानें आम्ही जाण्याच्या वेळीं बोगदा मोकळाच होता. बोगद्यांत शिरण्यापूर्वीं तेथून दिसणाऱ्या काश्मीर खोऱ्याच्या रमणीय दृश्याकडे दृष्टिक्षेप करून त्याचा शेवटचा निरोप घेतला. कारण, बोगद्यांतून पलीकडे गेल्यानंतर पुन्हा कांहीं तो देखावा दिसणार नव्हता. बोगद्यांत अंधुक उजेड होता आणि दिवेहि लावले होते. हिवाळ्यांत ह्या ठिकाणीं बर्फ अतिशय पडत असल्यानें पुष्कळ दिवस हा रस्ता बंदच पडून रहातो त्यामुळें भारत आणि काश्मीर ह्यांमधलें दळणवळणच एकदम थांबतें. ही ह्या रस्त्याची फार

मोठी अडचण आहे. एवढ्यासाठी ह्या पर्वतामध्ये कमी उंचीच्या भागावरून एखादा बोगदा काढण्याचा विचार अनेक वर्षांपासून सुरू होता, कीं जो रस्ता हिवाळ्यामध्ये वर्षानें अडणार नाही आणि सर्व्ध वर्षभर चालू राहिल.

पहिली कल्पना सात मैल लांबीचा बोगदा खोदण्याची होती. ती जर अंमलांत आली असती तर त्यामुळें एकंदर तेहतीस मैल अंतर वाचलें असतें. १८९० ते १९०० पर्यंत मेजर-जनरल द बूरवेल ह्यांचा सात हजार फूट उंचीवर साडेचार मैल लांबीचा बोगदा काढण्याचा प्रयत्न चाललेला होता. त्यानंतर जे अॅडॅम्स नांवाच्या एका इंजिनयरांनीं आठ हजार फूट उंचीवर दीड मैल लांबीचा बोगदा काढण्याची एक योजना तयार केली. पण ती कांहीं इंग्रजांच्या राजवटींत अंमलांत येऊं शकली नाही. शेवटीं ही विलक्षण धाडसी कल्पना भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच फलद्रूप होण्याचा योग आला. त्याचीच हकीकत थोड्या वेळानें आम्ही सांगणार आहोंत.

बनिहाल बोगद्यामधून पलीकडे आल्यानंतर सगळा देखावा आणि सगळेंच वातावरण बदललें. आभाळ अगदीं निरभ्र दिसूं लागलें. झाडाझुडपांचा तर कुठें पत्ताच नव्हता. दगडांचा सुद्धां रंग बदललेला वाटला. येथून खालीं घाट संपेपर्यंत वीस बावीस मैलांचा रस्ता आहे. ह्या रस्त्याचीं वरून दिसणारीं असंख्य नागमोडी वळणें आणि वेटोळीं पाहून डोळे फिरतात. आधींच एकोणतीस मैलांचा त्रिकट घाट चढून आपला जीव हैराण झालेला असतो. आणि त्यानंतर बावीस मैलांची ही प्रचंड उतरंड उतरावयाची म्हणजे अंगावर कांटाच उभा राहतो. ह्या रस्त्यावर डोंगराच्या उतारावरून मोठमोठे धोंडे गडगडत खालीं रस्त्यावर येऊन पडण्याचा धोका असतो. तेवढ्यासाठीं कित्येक ठिकाणीं लाकडाचीं खंबीर छपरे रस्त्यावर बांधून ठेवलीं आहेत. त्यामुळें धोंडे रस्त्यावर न पडतां खालीं तसेच गरंगळत जातात.

बनिहाल बोगद्यापासून आम्ही जवळजवळ दोन हजार फूट खालीं उतरलों तेव्हां 'जवाहर बोगद्या'च्या दर्शनाचा योग आम्हांला आला. हा बोगदा भारतवर्षातील स्थापत्यशास्त्राचा एक अलौकिक चमत्कार म्हणूनच समजावा लागेल. काश्मीर आणि बाकीचा भारत ह्यांमधील दळणवळण सर्व्ध वर्षभर सुरळितपणें आणि सुरक्षितपणें कसें चालेल ह्याचा विचार फार जुना आहे हें थोड्या वेळापूर्वीं आम्हीं सांगितलें. तत्संबंधीं अनेक योजना तयार करण्यांत आल्या होत्या. पण त्यांपैकीं एकहि योजना अंमलांत येऊं शकली नाही.

१९५२ च्या प्रारंभीं जम्मू आणि काश्मीर सरकारनें एक योजना भारत सरकारच्या पुढें मांडली. त्या योजनेसंबंधीं सर्व प्राथमिक चौकशी आणि तयारी भारत सरकारनें १९५४ च्या अखेरपर्यंत पुरी केली आणि बोगद्याच्या कामाला जानेवारी १९५५ पासून सुरुवातहि झाली. बोगदा तयार करण्याचें काम 'मेसर्स वेरेसल अँड कुंझ' ह्या सुप्रसिद्ध जर्मन कंपनीला देण्यांत आलें. आरंभीं असें ठरलें होतें कीं, जाणाऱ्यायेणाऱ्या रहदारीसाठीं सव्वाअठ्ठावीस फूट रुंदीचा एकच बोगदा तयार करण्यांत यावा. पण पुढें तो विचार सोडून देण्यांत आला. मागाहून, जाणाऱ्यायेणाऱ्या रहदारीसाठीं साडेसोळा फूट रुंदीचे दोन निरनिराळे बोगदेच बांधावयाचें ठरलें. ह्या बोगद्यांची लांबी सुमारे ८१०० फूट होईल. बोगद्याची उंची दहा फूट आहे आणि रस्त्याच्या कडेला पायीं जाणारांसाठीं चार फूट रुंदीचा पदमार्ग बांधण्यांत येईल. ह्या बोगद्यांत ऐशीं फूट अंतरा-अंतरावर विजेचे मोठमोठे दिवे लावण्यांत येतील. त्याखेरीज वारा खेळता रहावा म्हणून जागोजाग पंखे बसवण्यांत येतील. त्याखेरीज ठिकठिकाणीं टेलिफोन, भयसूचक घंटा आणि आग विझविण्याचीं साधनें ह्यांची व्यवस्था करण्यांत येईल. सारांश, बोगद्यांतून प्रवास करणाऱ्यांना कोणत्याहि तऱ्हेचा धोका होऊं नये एवढ्यासाठीं अद्ययावत् संरक्षक उपाय योजण्यांत येतील. ह्या जोड बोगद्याला एकंदर पावणेसहा कोट रुपये खर्च येईल.

ह्यापैकीं पश्चिमेकडच्या बोगद्याचें काम पूर्ण होऊन त्याचें उद्घाटन २२ डिसेंबर १९५६ रोजीं भारताचे उपराष्ट्रपति डॉ. स. राधाकृष्णन् ह्यांच्या हस्तें झालें. त्यावेळीं भाषण करतांना काश्मीरचे पंतप्रधान बक्षी गुलाम महंमद म्हणाले, "काश्मीरच्या इतिहासामधला हा अविस्मरणीय दिवस आहे. ह्या बोगद्यामुळें बनिहाल खिंडीमधला अत्यंत अवघड असा जो रस्ता आहे त्या रस्त्यानें जाण्याचें आपलें संकट टळणार आहे. ह्या बोगद्यामुळें भारत आणि काश्मीर ह्यांचे संबंध अधिक जवळचे होऊन, त्यामुळें काश्मीरच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला जास्तच मदत होणार आहे. काश्मीर हा भारताचा भाग आहे ही गोष्ट निःसंशय आहे. पण बनिहालचा पर्वत हा काश्मीर आणि भारत ह्यांच्या ऐक्यामधला एक फार मोठा अडथळा आहे. तो अडथळा ह्या बोगद्यामुळें आतां दूर झाला आहे." ह्याच समारंभाच्या वेळीं पंतप्रधान बक्षी ह्यांनीं ह्या बोगद्याला भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल ह्यांचें नांव दिलें. त्यावेळीं हजारों लोकांनीं 'हिंद-काश्मीर इहाक झिंदाबाद' अशा गर्जना केल्या.

ह्या एका बोगद्याचें उद्घाटन जरी छप्पन सालच्या अखेरीस झालें असलें, तरी त्यांतून रहदारीला अद्याप सुरुवात झालेली नाहीं. दोन्ही बोगद्यांचें काम पूर्ण होऊन त्यांचा वापर पुढील वर्षापासून सुरू होईल असा अंदाज आहे. जवाहर बोगद्याच्या प्रवेशद्वाराशीं कांहीं वेळ थांबून आणि आजूबाजूला चाललेल्या कामाची पहाणी करून आम्ही पुढें निघालों. जसजसे आम्ही घाटाच्या खालीं उतरूं लागलों तसतशीं खालच्या सखल प्रदेशामधलीं माताचीं छोटींछोटीं शेतें आम्हांला दिसूं लागलीं. बनिहाल हें गांव घाटाच्या तळाशीं आहे. तरी त्याची उंची समुद्रसपाटीपासून पांच हजार फुटांवर आहे. बनिहालला आम्ही थोडा वेळ थांबलों. आतां दिवेलागण होऊन गेली होती आणि सर्वत्र अंधार पडला होता.

बनिहालपासून रामबनपर्यंत तेवीस मैलांचा प्रदेश अतिशय रमणीय आहे. डाव्या बाजूला रस्त्याच्या खालीं दरींतून चिनात्र नदी वाहते. उजव्या बाजूला पर्वताच्या उतारावर रस्ता अतिशय अरुंद आहे. आणि कांहीं ठिकाणीं तर दरड कोसळून तो फारच धोक्याचा झालेला आहे. रस्त्याच्या पडझडीचें हें काम संबंध वर्षभर एकसारखें चालूंच असतें. त्यामुळें कित्येक वेळां रहदारी तासचे तास अडून रहाते. वाटेंत ठिकठिकाणीं अरुंद दऱ्यांवर पूल बांधलेले आहेत. बहुतेक पूल लांकडीच आहेत. प्रत्येक पुलाच्या तोंडाशीं सशस्त्र लष्करी पहारा ठेवण्यांत आला आहे. त्यामुळें पाकिस्तानी अगलाव्यांची कुठेंहि डाळ शिजण्यासारखी नाहीं.

रामबनची उंची समुद्रसपाटीपासून दोन हजार फूट आहे. येथून पुन्हा दुसरा चढा घाट लागतो. हा घाट चढत चढत साडेसहा ते सात हजार फूट वर गेलें म्हणजे बटोट हें गांव लागतें. घाटामध्यें रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला उंचच्या उंच देवदार वृक्ष दाटी करून राहिले आहेत. त्यामुळें भोंवतालचा देखावा अतिशयच आल्हाददायक वाटतो. बटोट हें गांव हवा खाण्याचें ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्याचा परिसर अत्यंत रमणीय आहे. ह्यावेळीं रात्रीचे नऊ वाजून गेले होते. आणि थंडी तर इतकी कडाक्याची पडली होती कीं, कांहीं विचारूं नका. बटोट येथें रात्रीं मुक्काम करण्याचा आमचा विचार होता. पण उतरण्याच्या सर्व जागा प्रवाशांनीं भरून गेल्या होत्या. उभें रहाण्यापुरती सुद्धां जागा नव्हती. तेव्हां रस्त्यावरच्या एका सरदारजीच्या हॉटेलांत गरमगरम भात, चपात्या नि डाळ खाऊन आम्ही पुढें मार्गस्थ झालों.

बटोटपासून बारा मैलांवर 'कूड' हें गांव आहे. वाटेत 'पाटनी खिंड' लागते. बटोटपासून तों कूडपर्यंतचा रस्ताहि गर्द देवदार झाडीमधून गेला आहे. कूड हें गांव समुद्रसपाटीपासून जवळजवळ सहा हजार फूट उंच असून उन्हाळ्यांत हवा खाण्यासाठीं लांबलांबचे लोक येऊन तेथें राहतात. तेथून उंचउंच पर्वताचा आणि सखल मैदानाचा देखावा फारच उत्तम दिसतो. स्वच्छ, थंडगार आणि रुचकर पाण्यासाठीं कूड फार प्रसिद्ध आहे. शेख अब्रदुल्ला ह्यांना कूड येथेंच स्थानबद्ध करून ठेवलेलें आहे. रस्त्यावरून जातांना त्यांच्या तुरुंगाकडे सहजच आमचें लक्ष गेलें. त्यांच्या कोठडींत दिवा जळत असलेला आम्हांला दिसला. आमच्या बरोबरीच्या एका मित्रांना शेखसाहेबांना उद्देशून 'सलाम अलेकुम' आरोळी ठोकण्याची इच्छा झाली. पण आम्ही त्यांना आवरलें. बाकी कूडसारख्या रमणीय स्थळीं एखाद्याला स्थानबद्ध करून ठेवणें ही शिक्षा नसून तो एक उपकारच समजावयाला हवा.

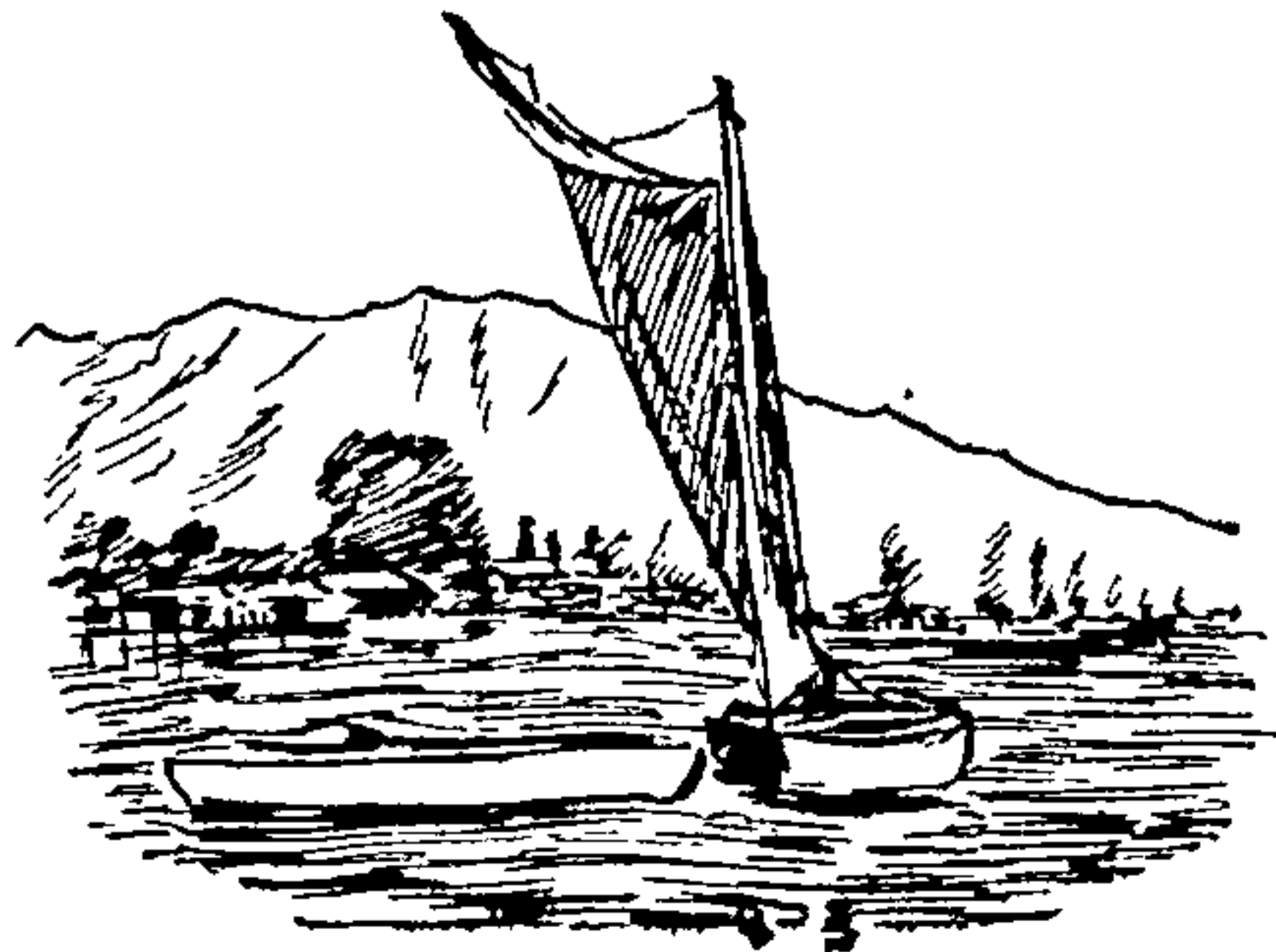
कूडपासून पुढचें महत्त्वाचें गांव म्हणजे उधमपूर. चौवीस मैलांचा हा रस्ता गर्द झाडीमधून आणि अरुंद पहाडामधून इतकीं वळणें घेत जातो कीं, तो कधीं संपेल असें होऊन जातें. 'वरच्या मुंड्या' पासून घाट, पर्वत अन् पहाड ह्याला जी एकसारखी सुरुवात होते ती एकशेंतीस मैलांच्या प्रवासानंतर उधमपूरला संपते. एवढा लांब आणि बिकट प्रवास आम्हीं आयुष्यांत कधीं केला नाहीं. काश्मीरला जातांना निसर्गानें वाटेमध्ये पर्वताचे एवढे उंच उंच अडथळे निर्माण करून ठेवले आहेत कीं, बाहेरच्या माणसांनीं काश्मीरांत मुळीं प्रवेशच करूं नये अशी निसर्गाची इच्छा असावी अशी शंका मनांत आल्यावांचून रहात नाहीं. अशाहि परिस्थितींत हे सर्व अडथळे ओलांडून मोगल राजे विलासासाठीं दर वर्षीं काश्मीरला जात होते हा विचार मनांत आला म्हणजे त्यांचें खरोखरच कौतुक वाटूं लागतें.

उधमपूरला आम्ही पोहोचलों तेव्हां एका भयानक चक्रव्यूहामधून आपण बाहेर पडलों असें आम्हांला वाटलें. आतां उधमपुरापासून जम्मू अवघें एकेचाळीस मैल होतें. रस्ता सपाट प्रदेशांतूनच गेलेला आहे. उधमपूर समुद्रसपाटीपासून सव्वादोन हजार फूट उंच आहे, तर जम्मू अवघें एक हजार फूट उंच आहे. जम्मूला आम्ही पोहोचलों तेव्हां रात्रीचे अडीच वाजून गेले होते. नेहेमींच्या सरावाचा उन्हाळ्यांतला उकाडा जसा फिरून जाणवूं लागला, तसे अंगांतले कपडे काढतांना 'काश्मीरचा प्रवास आतां संपला' हे उद्गार आपोआपच तोंडांतून निघाले.

जम्मूला 'प्रवासी केंद्र' वर रात्रभर मुक्काम करून दुसऱ्या दिवशीं पठाणकोटला निघालों. जम्मू ते पठाणकोटमध्ये सदुसष्ट मैलांचें अंतर आहे. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला उंच गवतानें आच्छादलेलीं सपाट मैदानें पाहिलीं आणि रस्त्यानें जातांना अधूनमधून उंट भेटले म्हणजे आपण पंजाबमधून जातो आहोंत ह्याची जाणीव होते. वाटेंत दोन ठिकाणीं नद्या लागतात, त्यांवरील पुलांवरहि कडक लष्करी बंदोबस्त आहे. वाटेंत लखनपूर येथें काश्मीरप्रवेशाचे आपले परवाने परत करावे लागतात.

पठाणकोटला पोहोंचलों तेव्हां सकाळचे दहा वाजले होते. पठाणकोट अगदींच लहान आणि गलिच्छ गांव आहे. आम्ही दिवसभर स्टेशनवरच मुक्काम केला. संध्याकाळीं सहाच्या सुमारास पठाणकोट सोडलें. दुसरे दिवशीं सकाळीं सहा वाजतां दिल्लीला येऊन पोहोंचलों. त्यानंतर दोन तासांनीं दिल्लीहून व्हायकाऊंट विमानानें निघालों ते पावणेतीन तासांत मुंबईला येऊन पोहोचलों. शरीर जरी मुंबईला परत आलें होतें तरी डोकें मात्र झेलम नदीवरून डाल सरोवरांत, निशात बागेमधून शालिमार बागेंत, लीडर नदीच्या खोऱ्यामधून गुलबर्गच्या बर्फाच्छादित पठारावर आणि बरामुल्ला उडीपासून तों बनिहाल खिंडीपर्यंत एकसारखें भटकत आणि रेंगाळत होतें. बर्फाच्छादित पर्वतशिखरें, विस्तीर्ण सरोवरें, पॉपलर आणि चिनार वृक्ष आणि केशराचीं शेते ह्यांची डोक्यांत गल्लत होऊन तिची एवढी कांहीं धुंदी चढली होती कीं जणुं कांहीं ती जन्मांत उतरूं नये. खरोखरच, काश्मीर ज्यानें पाहिलें नाहीं त्याच्या जीवनांत आणि भारतीयत्वांत फार मोठा उणेपणा राहिलेला आहे असाच निष्कर्ष काढीत मी सॅटाक्रुझच्या विमानतळावर उतरलों.

नवयुग : २०-७-१९५८

३.

ता श कं द

१. ताशकंदची लेखक परिषद्

१९५६ सालीं दिल्ली येथें आशिया खंडामधल्या लेखकांची परिषद् भरली होती. त्या वेळीं आशिया खंडामधल्या भिन्नभिन्न भाषा बोलणाऱ्या आणि वेगवेगळ्या संस्कृतीच्या निरनिराळ्या राष्ट्रांमधले लेखक आणि विचारवंत पहिल्या प्रथम एकत्र जमण्याचा ऐतिहासिक योग जुळून आला होता. ह्या परिषदेमुळे आशिया खंडांतल्या विविध साहित्यामधील प्राचीन परंपरांचा आणि आधुनिक विचारधारांचा सर्व साहित्यिकांना परिचय झाला आणि त्यांच्यामध्ये एक नवीन स्नेहसंबंध निर्माण झाला. त्या परिषदेत लेखकांच्या वैचारिक स्वातंत्र्याचा प्रामुख्याने विचार झाला असला तरी पाश्चात्य साम्राज्यवादी राष्ट्रांनी आशिया खंडामधील अनेक राष्ट्रांना शतकानुशतके राजकीय दास्यांत ठेवल्यामुळे त्या त्या राष्ट्रांची सांस्कृतिक आणि साहित्यिक प्रगति होऊ शकली नाही म्हणून राजकीय पारतंत्र्य हा राष्ट्रीय संस्कृतीच्या नि वैचारिक विकासाच्या मार्गामधला एक प्रचंड अडथळा आहे ह्याची जाणीव सर्व लेखकांना झाल्यावांचून राहिली नाही. म्हणून स्वातंत्र्य, शांतता आणि सांस्कृतिक प्रगति या ध्येयांसाठी आशिया खंडामधल्या निरनिराळ्या राष्ट्रांनी जो लढा चालवलेला आहे तो यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने ह्या राष्ट्रांमध्ये वैचारिक ऐक्य वाढविण्याचें कार्य लेखकांनी करावयास हवें, ह्या विचाराचा पाया दिल्लीच्या परिषदेमध्ये घालण्यांत आला. ह्याच परिषदेने पुढील अधिवेशनासाठी ताशकंदचें आमंत्रण स्वीकारलें.

ताशकंदच्या आमंत्रकांनी ह्या परिषदेचें क्षेत्र आणखी वाढवून तिच्यांत आफ्रिका खंडामधल्या लेखकांचा समावेश केला आणि अशा रीतीने ताशकंदच्या परिषदेला 'आफ्रो-आशियाई लेखकांची परिषद्' असें अभिधान प्राप्त झालें. ताशकंदच्या परिषदेची सर्व व्यवस्था करण्यासाठी 'सोव्हिएट प्रेपरेटरी कमिटी' स्थापन करण्यांत आली. ह्या कमिटीने निरनिराळ्या देशांतील लेखक प्रतिनिधींची निवड करण्याकरितां त्या त्या देशामध्ये 'प्रेपरेटरी कमिटी' आधीपासून स्थापन करविल्या. ताशकंद परिषदेचा कार्यक्रम ठरविण्यासाठी आफ्रिका आशिया खंडांतील विविध राष्ट्रांमधल्या 'प्रेपरेटरी कमिटी'च्या निवडक प्रतिनिधींची एक प्राथमिक

सभा मॉस्को येथें कांहीं महिन्यांपूर्वी भरविण्यांत येऊन त्या ठिकाणीं परिषदेपुढें विचारासाठीं येणाऱ्या विषयांचा कच्चा खर्डा मुक्रर करण्यांत आला. प्रत्येक देशाच्या प्रतिनिधींची त्यांच्या त्यांच्या लोकसंख्येप्रमाणें आणि महत्त्वाप्रमाणें संख्या निश्चित करण्यांत आली. भारताला एकंदर तीस प्रतिनिधी देण्यांत आले. त्याचें पुन्हा भाषावार वांटप करण्यांत आलें. पण हें वांटप भारतीय प्रेपरेटरी कमिटीनें जेवढ्या निःपक्षपातीपणानें आणि कांटेकोरपणें करावयास पाहिजे होतें तेवढें केलें नाहीं असें दुःखानें म्हणावें लागतें. त्यामुळें कांहीं कांहीं प्रांतांना वाजवीपेक्षां अधिक प्रतिनिधित्व मिळालें. बरें, हे प्रतिनिधी निवडतांना त्यांना त्यांच्या साहित्यांत काय स्थान आणि महत्त्व आहे ह्याचाहि विशेष विचार करण्यांत आला नाहीं. त्यांत वशिल्याचींच तऱ्हे पुष्कळ होती.

महाराष्ट्राला एकंदर तीन जागा मिळाल्या. त्या जागेवर नागपूरचे श्री. पुरुषोत्तम यशवंत देशपांडे, मुंबईच्या श्रीमती दुर्गा भागवत आणि मी अशी तिघांची निवड करण्यांत आली. ही निवड उच्च अधिकारावर असलेल्या एका श्रेष्ठ महाराष्ट्रीय साहित्यिकाच्या शिफारशीनें झालेली असल्यामुळें तिच्याविरुद्ध तक्रार करावयाला फारशी कोणाला जागा राहिली नाहीं. बंगालतर्फें श्री. ताराशंकर बानर्जी, प्रबोधकुमार सन्याल आणि सुप्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ डॉ. सुनीतिकुमार चातर्जी ह्यांची निवड उत्कृष्टच होती. हिंदी साहित्यांतले सुप्रसिद्ध कादंबरीकार यशपाल आणि टीकाकार शिवदानसिंग चव्हाण ह्यांची निवडहि चांगलीच होती. पण एवढीं नांवे सोडलीं तर बाकीचे बहुतेक प्रतिनिधी यथातथाच होते.

पंजाबतर्फें सुमारें सात शीख प्रतिनिधी निवडण्यांत आले होते. त्यामुळें भारतीय साहित्यांत पंजाबी लेखक हे अग्रभागीं आहेत असा परदेशी लोकांचा साहजिकच (गैर) समज होण्याचा संभव होता. भारतामधल्या निरनिराळ्या भाषेंतील किंवा साहित्यांतील लेखकांची मध्यवर्ति आणि प्रभावी अशी संघटना जोंपर्यंत निर्माण झालेली नाहीं तोंपर्यंत परदेशांत भरणाऱ्या कोणत्याहि लेखकांच्या परिषदेसाठीं भारतामधून योग्य आणि लायक लेखकांचें प्रतिनिधिमंडळ पाठवणें नेहमींच मुष्कील झाल्यावांचून राहाणार नाहीं. भारतीय लेखकांचें नेतृत्व श्री. ताराशंकर बानर्जी ह्यांना देण्यांत आलें. तथापि उपनेतेपदीं नंतर निवडण्यांत आलेले आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे सुप्रसिद्ध हिंदी लेखक श्री. मुल्कराज आनंद हेच अनौपचारिक दृष्ट्या भारतीय लेखकमंडळाच्या पुढारीपणाची धुरा वाहत होते.

चार ऑक्टोबर रोजीं आम्ही भारतीय लेखक प्रतिनिधी 'आरियाना अफगान

एअरलाईन 'ने दिल्लीहून निघालों. 'आरियाना' म्हणजे 'आर्यन.' अफगाणिस्तानमध्ये 'आर्यन' ह्या वंशवाचक शब्दाला सध्यां फारच महत्त्व प्राप्त झालें आहे. कारण, अफगाण लोक स्वतःला आर्यवंशीय मानतात. सदर अफगाणी वाहतूक कंपनीचीं विमाने बाहेरून जुनाट दिसतात. पण सुरक्षिततेच्या दृष्टीने तीं चांगलींच असतात.

दिल्लीहून अवघ्या दीड तासाच्या आंत आम्ही अमृतसरला पोहोंचलों. आकाशांतून अमृतसरमधील शिखांच्या 'सुवर्णमंदिरा' चें दृश्य फारच आकर्षक दिसतें. अमृतसरच्या विमानतळावर भोजन घेतल्यानंतर आम्ही पुन्हा विमानस्थ झालों. थोड्या वेळानें उजव्या बाजूला पश्चिम पाकिस्तानची राजधानी जी लाहोर तिचा भव्य विस्तार एखाद्या चित्रपटांतील दृश्याप्रमाणें आमच्या दृष्टीसमोर हळूहळू प्रकट होऊं लागला. आमच्यामधले जे कित्येक शीख प्रतिनिधी होते त्यांच्या पूर्वायुष्याचा बराचसा भाग लाहोरमध्ये गेला असल्याने आणि आतां लाहोरमध्ये प्रवेश करणें त्यांना अशक्यच झालें असल्यामुळे आकाशांतून कां होईना, पण लाहोरचें दर्शन होतांच सुखदुःखांच्या अनेक स्मृतींनीं आणि भावनांनीं त्यांच्या अंतःकरणांची कालवाकालव झाल्यावांचून राहिली नाही. किती वेळ तरी अनिमिष लोचनांनीं, दृष्टिपथांतून अगदीं नाहीसें होईपर्यंत ते लाहोरचें दृश्य विमानाच्या वर्तुळाकार गवाक्षामधून ओणव्यानें न्याहाळीत होते.

लाहोर सोडल्यानंतर पाकिस्ताननें भारतीय विमानांना नियुक्त करून दिलेल्या प्रदेशावरून आमचें विमान जाऊं लागलें. तासाभरांत आम्ही सुलेमान पर्वताच्या उत्तुंग शिखरावरून जाऊं लागलों. ह्या वेळीं आमचें विमान जमिनीपासून जवळजवळ बारा हजार फूट उंचीवरून उडत चाललें होतें. अडीच पावणेतीनच्या सुमारास आम्ही काबूलच्या परिसरांत येऊन पोहोंचलों. काबूलला सान्या बाजूनें उंच पण रुक्ष अशा डोंगराचा वेढा पडलेला आहे. ह्या डोंगरावर एखादें लहानसें झुडूपदेखील तुम्हांला आढळून यावयाचें नाही, इतका हा प्रदेश वैराण आहे. काबूलचा विमानतळ फारच सामान्य आहे. विमान खालीं उतरून जेव्हां पांढऱ्या मातीच्या खडबडीत जमिनीवरून गरंगळू लागतें तेव्हां आंत बसलेल्या उतारुंना जुन्या फोर्ड गाडींत बसल्यासारखें वाटतें. विमानांतून बाहेर पडल्यानंतर आम्ही आजूबाजूच्या प्रदेशाची जेव्हां टेहेळणी करूं लागलों तेव्हां तर आमची फारच निराशा झाली. डोळ्याला

आनंद देईल असं एकहि दृश्य आमच्या नजरेच्या आटोक्यांत येईना. फक्त आमच्या एक का दोन दिवस आधीं सोव्हिएट संघराज्याचे अध्यक्ष के. ई. व्होरोशिलॉव्ह हे काबूलला आले होते. त्यांच्या स्वागतासाठीं विमानतळावर फडकविण्यांत आलेलीं रंगीवेरंगी निशाणें, ध्वज आणि पताका तोपर्यंत काढण्यांत आलेल्या नसल्यामुळें विमानतळ जो काय शोभायमान दिसत होता तेवढाच.

आमच्या पूर्वीच्या कार्यक्रमांत काबूल पहाण्यासाठीं आम्ही अर्धा दिवस त्या ठिकाणीं थांबावयाचें ठरलें होतें. पण ताश्कंदचें विमान थोड्याच वेळानें तेथें येणार असल्यामुळें आम्हांला काबूलला फार वेळ थांबतां येणार नाहीं असा विमानतळावरच्या अफगाणी अधिकाऱ्यांनीं आम्हांला इशारा दिला. त्यामुळें आमच्या मनांत निर्माण झालेला गोंधळ आम्ही कोठें सांवरतो आहोंत नाहींत तोच तें रशियन विमान खरोखरच आमच्या डोळ्यासमोर आकाशांतून विमानतळावर उतरलें. त्यामुळें आमची अशी धांदल उडाली कीं कांहीं विचारूं नका. आमच्याजवळ अफगाणी पैसे नसल्यामुळें आम्हांला चहासुद्धां तेथें घेतां आला नाहीं. एवढ्यांत काबूलमधून आमच्या शिष्टमंडळांत दाखल होणाऱ्या एका हिंदी लेखिकेनें आम्हां सर्वांना फुकट चहा पाजण्याचें पुण्य मिळविलें, आणि हिंदी रुपयांची अफगाणी अदलाबदल करून देण्याची व्यवस्था केली.

अफगाणी रुपयाला नुसतें 'अफगाणी' असं म्हणतात. एका हिंदी रुपयाला नऊ 'अफगाणी' मिळतात. अर्थात्, हा सरकारी दर झाला. पण प्रत्यक्षपणें आमच्या पदरांत दर हिंदी रुपयामागें आठच अफगाणी पडले. भारतामधून परदेशीं जाणाऱ्या प्रत्येक हिंदी प्रवाशाला फक्त रु. २७० बरोबर नेतां येतात. (हा आंकडा भारत सरकारनें आतां अवघ्या रु. ७० वर आणून ठेवलेला आहे. जय हिंद!) ह्या सर्व हिंदी रुपयांचें आम्ही 'अफगाणी' पैशांत 'धर्मांतर' करून टाकलें. साडेचारच्या सुमारास आम्ही काबूल सोडलें. काबूल शहरामध्यें येऊन सुद्धां तें पहाण्याची संधि मिळाली नाहीं ह्याबद्दल मात्र आमच्या मनाला चुटपुट लागून राहिली. (त्याचा 'वचपा' चक्रवाढ व्याजानें पुढें कसा निघाला त्याची हृदयद्रावक कहाणी यथाकाळ आम्ही वाचकांना सांगूंच.)

ज्या रशियन विमानांत बसून आम्ही काबूल सोडलें तें 'एरोफ्लोट' कंपनीचें विमान असून 'डॅकोटा' जातीचें होतें. तथापि आंतमध्ये बसावयाला जागा प्रशस्त आणि एकंदर व्यवस्था अतिशयच उत्तम असल्यानें 'आरियाना अफगान'

विमानाच्या दाटीवाटींत बसून कंटाळलेल्या आमच्या मनाला चांगलाच विरंगुळा वाटल्यावांचून राहिला नाही. अफगाण विमानांत 'एअर होस्टेस' (हवाई मैत्रीण) नसते. कारण अमानुश्या गेल्यापासून अफगाणी स्त्रिया अद्याप बुरख्यांतच बंदिस्त पडून आहेत. त्यामुळे रशियन विमानांमध्ये हंसण्याचे हजेरे हवाई मैत्रीण 'लिमलेटच्या गोळ्या' घेऊन समोर आली तेव्हां साहजिकच आमच्या समाधानांत अधिकच भर पडली. तीन वर्षांपूर्वी जेव्हां मी रशियांत गेलो होतो तेव्हां थोडीशी रशियन भाषा शिकलो होतो. तिचे स्मरण मला एकदम झाले. आणि मी हंसून तिला 'दोब्राई देन तावारिश' (गुड डे कॉमेड) असें अभिवादन केल्यामुळे तिचीहि कळी अधिकच उमलली !

काबूल सोडल्यानंतर अर्ध्या पाऊण तासाच्या आंतच आम्ही हिंदुकुश पर्वताच्या उत्तुंग बर्फाच्छादित शिखरावरून जाऊ लागलो. आमचे विमान सतरा ते अठरा हजार फूट उंचीवरून जाऊ लागले त्याबरोबर 'ऑक्सिजन'चे रबरी मुखवटे तोंडावर घालण्याचा आदेश आम्हांला मिळाला. हे 'मुखवटे' प्रत्येकाच्या जागेसमोर टांगलेलेच असतात. त्याला रबरी नळ्या जोडलेल्या असतात; आणि त्यांतून ऑक्सिजन वायु त्या मुखवट्यांत येतो. हे मुखवटे तोंडावर घातल्यानंतर आपण अक्षरशः 'वक्रतुंड गजानना' सारखे दिसू लागतो. हिंदुकुश पर्वताच्या बर्फाच्छादित शिखरांची शोभा तर अवरुणनीय आहे. मावळत्या सूर्याची लाल पिवळी किरणे त्यांच्यावर पडल्यामुळे तर त्यांच्या सौंदर्याला स्वर्गीय स्वरूप प्राप्त झाले होते. कारण, पृथ्वीतलावर असें दिव्य दृश्य दिसू शकेल अशी प्रतिभाशाली कवीलासुद्धा कल्पना करता आली नसती.

हिंदुकुश पर्वत ओलांडल्यानंतर तासाभरांत आम्ही सोव्हिएट संघराज्याच्या सरहद्दीवरील तिरमिझ ह्या पहिल्याच गांवीं येऊन उतरलो. ह्या ठिकाणी सोव्हिएट अधिकाऱ्यांनी आमच्या पासपोर्टांची आणि आरोग्यपत्रांची तपासणी केली. आमच्याजवळ किती पैसे आहेत ह्याची चौकशी केली, आणि नंतर पुढील प्रवास करण्याची आम्हांला परवानगी दिली. तिरमिझ आम्ही सोडले तेव्हां दिवस मावळण्याचा सुमार झाला होता. बाहेर अंधार पडू लागला होता. दिवसभर प्रवास करून आम्ही थकलो होतो. विमानामधून डोळे ताणून बाहेर बघण्याची आतां आमच्यांत ताकदहि नव्हती आणि बाहेरच्या अंधारांत दिसण्यासारखेहि कांहीं नव्हते. म्हणून डोळे मिटून आम्ही आमच्या जागेवर स्वस्थपणे पडून राहिलो. त्यामुळे पुढचा दीड तासाचा प्रवास केव्हां संपला आणि

आमचें विमान ताशकंदच्या हवाई तळावर येऊन केव्हां घिरट्या घालूं लागलें हें आम्हांला समजलें सुद्धां नाहीं.

विमान जसें खालीं उतरूं लागलें तसे आम्ही खडबडून जागे झालों. गवा-क्षांतून बाहेर पाहूं लागलों तों ताशकंद शहर सहस्रावधि विजेच्या दिव्यांच्या प्रकाशझोतांनीं अक्षरशः पेटलेलें होतें. आकाशांतून झालेलें तें दैदीप्यमान दर्शन अविस्मरणीय होतें. विमानतळाच्या प्रचण्ड दगडी इमारतीसमोर येऊन आमचें विमान स्थिर झालें. आम्ही विमानांतून बाहेर येऊन बघूं लागलों. तों सारा विमानतळ विद्युद्दीपांच्या रोषणाईनें शृंगारलेला होता. आमच्या स्वागतासाठीं स्वागतमंडळाचे पुढारी कॅमेरावाल्यांचें प्रचण्ड सैन्य घेऊन आले होते. असंख्य प्रकाशझोत आमच्या तोंडावर टाकण्यांत आले आणि आमच्या आगमनाचीं अनेक स्थिर आणि चलच्चित्रें घेण्यांत आलीं. उभयपक्षां स्वागताचीं नि आभाराचीं औपचारिक भाषणें टाळ्यांच्या गजरांत झाल्यानंतर आमच्यासाठीं खड्या असलेल्या लांबलचक आणि ऐसपैस मोटरींमध्ये आम्ही आमच्या सामानासह येऊन बसलों.

ताशकंद शहरामधून जेव्हां आम्ही जाऊं लागलों तेव्हां आम्हांला असें आढळून आलें कीं, परिषदेच्या प्रतिनिधींच्या स्वागतासाठीं शहरामधला प्रत्येक रस्ता नू रस्ता आणि प्रत्येक इमारत नू इमारत विजेच्या रंगीवेरंगी दिव्यांनीं शृंगारलेली होती. एवढी प्रचण्ड विजेची रोषणाई मी माझ्या आयुष्यांत पूर्वी कधीं पाहिली नसेल. त्याखेरीज रस्त्यारस्त्यावर स्वागताच्या अनेक पाट्या आणि पताका लावण्यांत आलेल्या होत्या. शहरापासून बारा मैल दूर असलेल्या एका निसर्गरमणीय प्रदेशामधील एका प्रशस्त नि सुंदर बंगल्यांत आमच्या उतरण्याची सोय करण्यांत आली होती. इतक्या लांब अंतरापर्यंत सुद्धां रस्त्याच्या दुतर्फा विजेचा झगझगाट करण्यांत आला होता. डोळ्यावर विजेच्या प्रकाशाचा मारा आणि पोटावर अतिरिक्त आतिथ्याचा हल्ला ह्यामुळें आम्ही इतके वेजार होऊन गेलों कीं, भोजन संपवून मध्यरात्रीच्या सुमारास आम्ही परांच्या मऊमऊ आणि उंच त्रिछान्यावर येऊन पडलों, तेव्हां आम्ही पृथ्वीवर आहोंत का स्वर्गांत आहोंत ह्याचा भ्रम कांहीं काळ आमच्या डोक्यामध्ये निर्माण झाल्यावांचून राहिला नाहीं.

२.

ऑक्टोबर महिन्यांत ताशकंदची हवा फार सुंदर असते. आकाश निरभ्र असते. रात्री थंड आणि चांदण्या असतात. झाडी टवटवीत हिरवीगार असल्याने डोळ्यांना अतिशय अल्हाददायक वाटते. त्यांतून ताशकंद येथे शहराबाहेर दूर निसर्गरमणीय अशा प्रदेशामधील ज्या बंगलेवजा हॉटेलांत आम्ही उतरलो होतो, त्याचा परिसर फारच नयनरम्य होता. अशा ग्रामीण गृहाला रशियन भाषेत 'डाचा' असे म्हणतात. प्रथम मला कळेना की 'डाचा' हा हिंदी शब्द आहे की काय ! मागून लक्षांत आले. 'डाचा' हे काही नेहमी चालू असलेले हॉटेल नव्हते. पण विशिष्ट प्रसंगी बाहेरचे किंवा परदेशचे अधिक पाहुणे आले तर त्या गृहाचे रूपांतर चटकन् हॉटेलमध्ये करता येईल अशी सर्व तरतूद त्या ठिकाणी उपलब्ध होती.

इमारत दुमजलीच होती. पण ऐसपैस होती. आमची खोली पहिल्या मजल्यावर होती. एका खोलीत तीन माणसांची व्यवस्था करण्यांत आली होती. पलंग, कपाटे, टेबल, कपडे, पांघरुणे ह्यांना काही कमी नव्हते. प्रत्येक खोलीत 'रेडिओ' हि होता. स्नानगृह आणि शौचकूप सामान्य होती. रशियामध्ये एकंदरीत शौचकूप असावे तितके स्वच्छ आणि सुबक नसतात असेच माझे सर्वसाधारण ठोकळ मत झाले आहे. स्नानगृहांतले पाणी पुष्कळदा थंडगार असे. त्यामुळे सकाळीं आंघोळ करणे आम्हांला कठीणच जाई. अर्थात्, मी स्वतः पाणी कितीहि थंडगार असले तरी त्याची पर्वा करित नसें. पण इतरांचे सांगतो. आमच्या खोलीबाहेर उजव्या बाजूला खालून जिना जिथे वर येई तिथे एक पांढरा पायघोळ झगा घालून 'न्हावी' बसलेला असे. प्रथम हा माणूस कोण आहे आणि तेथे का बसला आहे हे ध्यानांत आले नाही. मग पुढे तो न्हावी आहे असे समजले. दाढी करण्याचे नि केंस कापण्याचे काम तो अर्थातच फुकट करी. त्याचा एकंदर सर्व थाट आणि स्वच्छता एखाद्या 'सर्जन'सारखी असे.

समोर एका खोलीत 'गोल्फ' खेळण्याची व्यवस्था असे. तळमजल्यावर

मधल्या हॉलमध्ये 'पोस्ट ऑफिस' असे. एक तरुण आणि हंसतमुख रशियन मुलगी एका टेलिफोनवर बसलेली असे. ती पत्रं आणि तारा घेई. सकाळीं आंधोळ कपडे करून आम्ही सर्व मंडळी पहिल्यानं त्याच हॉलमध्ये येत असूं. आम्हांला काडें, पाकिटें, तारा नि पत्रं त्या ठिकाणीं फुकट मिळत असत. वाटेल तितकीं पत्रं खरडा नि वाटेल तितक्या तारा धाडा. खिशाला खार नाही. अर्थात् ही व्यवस्था आमचा मुक्काम ताशकंदमध्ये जोंपर्यंत होता तोंपर्यंतच होती. त्यामुळें आठ दिवसांनंतर ताशकंदहून जेव्हां आमचा मुक्काम हालला तेव्हां आमचे काय हाल झाले त्याचें वर्णन पुढें सांगेन.

आम्हां भारतीय लेखकांची भोजनाची व्यवस्था एका स्वतंत्र दालनांत केलेली असे. आम्हांला वाढण्यासाठीं दोन रशियन तरुणींची नेमणूक करण्यांत आलेली होती. एकीचें नांव 'लीना' आणि दुसरीचें नांव 'माशा.' ह्या दोन्ही मुली सदैव हंसतमुख आणि सदैव कामांत असत. सकाळच्या न्याहारीला यावयाला आम्हांला जरा उशीर झाला कीं, आमच्या खोलीच्या दाराशीं येऊन त्यांनीं टकटक केलीच. 'पझालिस्त!' (कृपा करून चला) असा त्यांचा गोड किनरी आवाज बाहेरून आला कीं आम्ही आंतून 'दा-दा' (होय-होय) असें म्हणत धडपडत अंतरुणामधून उठावयाचेच. आम्ही सगळेच एकाच वेळीं वक्तशीरपणें न्याहारीला येत नसूं. कोणी आधीं येई. कोणी मागून येई. मी आणि दुर्गा भागवत बहुधा प्रथम येत असूं.

आल्यावर मी लीनाला म्हणावयाचें, 'दोब्राई उत्रा-' (गुड मॉर्निंग).

आपल्या गोऱ्या नि हंसऱ्या गालावरचे लालभडक ठिपके अधिक चाळवीत ती म्हणायची, 'दोब्राई उत्रा.'

पुन्हा मी विचारावयाचें, 'स्पसीत्रा. काक जेला? (आभारी आहे. कशी आहेस?)

मी रशियन बोलूं शकतो ह्या जाणीवेनें अधिक मोकळेपणानें हंसत ती उत्तर द्यायची, 'खरॉशो-' (उत्तम).

पुन्हा मी विचारावयाचें, 'ओचिन खरॉशो?' (फार चांगली?)

त्यावर ती आणखीनच हंसून म्हणावयाची, 'बलशाई खरॉशो-' (अतिशय चांगली).

इथें माझें रशियन भाषेचें ज्ञान समाप्त व्हायचें.

हा प्रकार रोजच्या रोज चालावयाचा.

भोजनाचें टेबल फळांनीं आणि खाद्यवस्तूंनीं इतकें बहरलेलें असे कीं, त्यापैकीं काय खावें नि काय खाऊं नये ह्याचा आमच्या मनांत गोंधळ उडे. पण जेव्हां प्रत्यक्ष खाण्याला आम्ही सुरुवात करीत असूं तेव्हां आम्हांला रुचण्यासारख्या फारच थोड्या गोष्टी असत. पाव, लोणी, चीज, या वस्तू ठीक असत. पण त्यांचे मांसाचे किंवा अंड्यांचे पदार्थ विशेष आकर्षक नसत. वाढण्याच्या कामांत त्यांचा हात अतिशय सढळ ! पण त्यामुळें खाण्याचा कंटाळा येई. वाढलेल्या गोष्टींपैकीं एखादा दुसरा तुकडा तोंडांत टाकावयाचा नि प्लेट बाजूला सारावयाची असाच आमच्यापैकीं पुष्कळांचा शिरस्ता असे.

सकाळच्या न्याहारीमधली एक गोष्ट आम्हांला अतिशय आवडे आणि ती म्हणजे दही. रशियांत सकाळीं दही खाण्याची फार उत्तम पद्धत आहे. मी तर पहिल्या प्रथम एक ग्लासभर थंडगार दही गडू करून टाकीं. त्यांत थोडेसें मीठ आणि मिरची टाकीं. त्यामुळें तें मोठें चवदार लागे. मिरचीला रशियन भाषेंत काय म्हणतात तें प्रारंभीं मला ठाऊक नव्हतें. बऱ्याच खटपटीनंतर आणि अभिनयानंतर तें लीनाच्या लक्षांत आलें. आणि ती मान हालवीत हंसून म्हणाली, 'गुर्की.' मीहि जसें कांहीं मला समजलें असें दाखवून ओरडलों, 'दा-दा ! गुर्की !' (सुप्रसिद्ध रशियन लेखक मॅक्झिम गुर्की याचें सदर नांव टोपण आहे. त्यांतल्या 'गुर्की' ह्या आडनांवाचा अर्थ 'तिखट मिरची' असाच आहे.) रशियन मिरची रुंद व आंखूड असते. जोंपर्यंत ती हिरवी असते तोंपर्यंत तिचा तिखटपणा जाणवत नाही पण ती लाल झाली कीं एवढी जलाल होते कीं, डोळ्यांतून पाणीच काढते.

टेबलावरच्या खाद्य वस्तूंचीं रशियन नांवां हळूहळू आम्हांला कळूं लागलीं. चहाला ते 'चाइ' म्हणतात अन् साखरेला 'साखर.' रशियन आणि मराठी भाषेंत साखरेला साखर हा एकच समान शब्द असावा ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे, नाही का ? दुधाला 'मालका' (मिल्क), लोण्याला 'मासला' नि कोकोला 'ककाव' म्हणतात. रशियन लोक चहांत दूध घालीत नाहीत. साखरेचा एक चौकोनी ठोकळा आणि लिंबाची एक वाटोळी काप टाकून ते चहा पितात. हा चहा फारच रुचकर लागतो. पुष्कळदां आम्ही तसाच चहा पीत असूं. तथापि सकाळीं न्याहारीला ग्लासभर दही, एक अंड्याचें ऑम्लेट आणि कोको एवढ्याच गोष्टी मी घेत असें. बाकीच्या अन्नाचा मला अगदीं उबग आल्यासारखें झालें. द्राक्षें खाण्याचा मात्र आम्ही खूपच सपाटा लावला.

भोजनाच्या टेबलावर आणि रहात्या खोलीमधील टेबलावरहि द्राक्षांचे घड नेहमीं पडलेले असत. तेव्हां जातां येतां द्राक्षें तोंडांत टाकावयाची आमच्या हाताला नि तोंडाला जणु काय संवयच पडली आणि त्यामुळें बाकीच्या अन्नाचा तुटवडा आम्हांला जाणवला नाहीं.

दुपारच्या भोजनामध्येहि आम्हांला आवडण्यासारखें असें फारच थोडें मिळें. त्यांतली एकच गोष्ट बरी असे; आणि ती म्हणजे 'सूप'. निरनिराळ्या भाज्या नि मांसाचे तुकडे शिजवून 'सूप' तयार केलेली असे. ती बरीचशी रुचकर असे. त्यांतला द्रव पदार्थ प्राशन करून बाकीचा भाग मी टाकून देत असें. कारण तो अगदींच वेचव असे. कधीं कधीं 'शीग कन्नाव' मिळत. पण त्यांमध्ये मांसापेक्षां चरबीचाच भाग जास्त असे. म्हणून त्याला हात लावण्याची सुद्धां इच्छा होत नसे. एकंदरींत रशियन पद्धतीच्या जेवणांत रुचकर आणि आकर्षक भाग कमी.

इंग्रजी जेवणाच्या पद्धतीमध्ये जो एक ठराविक क्रम असतो त्याचा त्यामध्ये संपूर्ण अभाव असतो. रशियन जेवणामध्ये कोणती गोष्ट केव्हां येईल हें निश्चितपणें आधीं सांगतां येणार नाहीं. पण कांहींहि असलें तरी निरनिराळ्या फळांच्या राशींनीं टेबलावरचीं कांचपात्रें नेहमीं भरलेलीं असत. त्यामुळें अन्नाची उणीव कधींच भासली नाहीं. आपल्याकडे आपण जसा 'सोडा' पितों त्याप्रमाणें ताशकंदमध्ये खास बनविण्यांत आलेलें 'क्षारजल' (Mineral water) पिण्याची तिकडे पद्धत आहे. त्याला 'ताशकंद व्हदा' म्हणतात. 'व्हदा' म्हणजे उदक, पाणी. भोजनाच्या टेबलावर ह्या 'ताशकंद व्हदा'च्या वाटल्या नेहमीं ठेवलेल्या असत. पण तें पाणी इतकें मचूळ असे कीं, मला तर तें कधीं तोंडांत घालवलें नाहीं. ताशकंदमधले लोक मिटक्या मारीत मारीत तें पीत असत. त्यांत त्यांना काय गंमत वाटत असे, राम जाणे !

रशियामध्ये गेलें कीं मद्यपान करावयाला किंवा 'व्होडका' प्यायला भरपूर मिळतें अशी इकडल्या पुष्कळशा लोकांची समजूत आहे, ती अजिबात चुकीची आहे. म्हणून त्यासंबंधीं इथें लिहिणें जरूर आहे. रशियामध्ये दारुबंदी अर्थातच नाहीं. पण सार्वजनिक गुत्तेहि (Bars) नाहींत. त्यामुळें जाहीरपणें दारु पितांना लोक आढळत नाहींत. मोठमोठ्या हॉटेलांत गेलें म्हणजे भोजनाच्या वेळीं दारु प्यायला मिळते. पण ज्याला ती परवडते तोच ती घेतो. शिवाय अशा वातावरणांत अतिरेकाचा मुळीं प्रश्नच उद्भवत नाहीं. त्या ठिकाणीं सर्व

व्यवहार संयमानें आणि व्यवस्थितपणेंच करणें प्राप्त असतें. दारुबंदी नसूनहि रशियामध्ये मद्यपानाला लोकमताचें किंवा सरकारचें फारसें उत्तेजन असलेलें आढळत नाही. शिस्त आणि संयम यांचा जबरदस्त प्रभाव सर्वत्र आढळून येतो. मोठमोठ्या मेजवान्या किंवा सार्वजनिक खाने जेव्हां दिले जातात, तेव्हां निरनिराळ्या तऱ्हेचीं मद्यें आणि दारु ह्यांचा टेबलावर मुबलक पुरवठा करण्यांत येतो. पण त्याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. आतां परदेशांतून रशियामध्ये जीं शिष्टमंडळें जातात त्यांच्या आतिथ्यांत मद्याचा नि दारूचा कितपत समावेश केला जातो ह्याबद्दलहि रशियन सरकारचें निश्चित धोरण ठरलेलें. असावें असें दिसतें. इतर राष्ट्रांमधल्या शिष्टमंडळांवात्रत मी कांहीं सांगूं शकत नाहीं पण भारतामधून जीं शिष्टमंडळें रशियांत जातात त्यांच्या पाहुणचारांत मद्याचा अंतर्भाव सहसा केला जात नाहीं.

तीन वर्षांपूर्वी मी रशियाला गेलों होतों त्या वेळीं सुद्धां मला हेंच आढळून आलें. तत्पूर्वी गेलेल्या भारतीय शिष्टमंडळावर त्या बाबतींत कोणताहि निर्बंध नसे असें म्हणतात. पण पूर्वी असें धोरण असलें तरी आतां मात्र तें बदलण्यांत आलेलें आहे. विशेष मेजवानी असेल तर तेवढ्याच पुरतें मद्य टेबलावर ठेवण्यांत येतें पण रोजच्या भोजनाच्या वेळीं ज्याला कोणाला मद्य किंवा दारू प्यावयाची इच्छा असेल त्याला तें स्वतःच्या खर्चानेंच विकत घ्यावें लागतें. आणि ही गोष्ट भारतीय शिष्टमंडळांतल्या प्रतिनिधीला कांहीं परवडण्यासारखी नाही. कारण येथून परदेशीं अवघे रु. २७० घेऊन जाण्याचा सरकारी निर्बंध आहे. म्हणजे अदमासें पांचशें रुबल्स. तेवढ्यांत काय काय करतां येणार ? 'व्होडका'च्या बाटलीला तीस रुबल्स, 'कॉन्याक' (ब्रॅंडी) च्या बाटलीला पंचेचाळीस रुबल्स आणि 'मुस्कात' (मद्याच्या) बाटलीला वीस रुबल्स पडतात. म्हणून रशियांत जाणाऱ्या भारतीय प्रतिनिधीला मोरारजींच्याच नांवानें खडे फोडीत रशियांत दिवस कंठावे लागतात आणि त्यांच्याच नांवानें बोटें मोडीत कोरडें परत यावें लागतें. अर्थात् त्याला आमच्यासारखे कांहीं भाग्यशाली अपवाद असूं शकतात ही गोष्ट निराळी !

तथापि रशियन अन्नाप्रमाणेंच रशियन दारूबद्दलहि माझें मत विशेष अनुकूल नाही. 'व्होडका' ही 'जिन' प्रमाणें सफेत पण अत्यंत उग्र असते. अन् ती निर्भेळ पिण्याची पद्धत आहे. पूर्वीपेक्षा तिच्यांतलें अल्कोहॉलचें प्रमाण आतां पुष्कळच कमी करण्यांत आलें आहे. पण 'व्होडका' पिण्याचा

अनुभव, तिची रुचि आणि तिचा अंमल अत्यंत कंटाळवाणा वाटतो; आणि नंतर तिचा अत्यंत उबग येतो. त्या मानानें रशियन 'कॉन्याक' (ब्रॅंडी) चांगली आणि 'मुस्कात' वगैरे मद्येंहि उत्तम. रशियन 'बिअर'—जिला रशियन भाषेंत 'पीव्हो' म्हणतात—ती अगदींच फडतूस असते. सारांश, स्कॉच व्हिस्की, इंग्लिश जिन किंवा डच अथवा जर्मन बीअर ह्यांच्या तुलनेला रशियामधलें कोणतेंहि पेय मुळीं टिकूंच शकणार नाहीं. सारांश, पाश्चात्य देशांमध्ये किंवा प्रत्यक्ष भारतामध्ये खाण्यापिण्याची जी मौज अनुभवायला मिळते ती रशियांत मिळत नाहीं. अर्थात् हें व्यक्तिशः माझे मत आहे.

दुपारच्या भोजनाच्या वेळीं रोज आम्ही कुठल्या ना कुठल्या तरी देशाच्या शिष्टमंडळाला भोजनासाठीं आमंत्रण करीत असूं. त्या वेळेला परस्परप्रशंसेच्या भाषणांचा इतका अतिरेक होई कीं, भोजन सोडून लांब कुठें तरी पळून जावें असें वाटे. कारण एका भाषेमध्ये मूळ भाषण, त्याचा स्थानिक भाषेंत तर्जुमा, पुन्हा त्याचा रशियन भाषेंत तर्जुमा, हा लांबलचक नि कंटाळवाणा कार्यक्रम अगदीं असह्य होई. भारतीय लेखक मंडळाचे उपनेते डॉ. मुल्कराज आनंद हे स्वतःच्या आवाजावर नि भाषणावर एवढे खूष असत कीं, केव्हांहि बोलायला ते उभे राहिले कीं, अर्धा पाऊण तास निश्चिंती! स्वतःवर खूष असलेला इतका कंटाळवाणा वक्ता मी माझ्या आयुष्यांत कधीं ऐकला नसेल! पण काय करावयाचें? नेते पडले ते आमचे! मान खालीं घालून त्यांचा सारा बाष्कळ बकवा ऐकणें आम्हांला भागच पडे आणि ह्या सर्व अग्निदिव्यांतून सहीसलामत निभावून शेवटीं टोस्ट प्यायला जेव्हां आम्ही उभे राहात असूं तेव्हां समोरच्या बाटलींतलें मद्य संपलेलें असे आणि म्हणून 'ताशकंद व्हदा'चा मचूळ डोस कसाबसा ओठांत ओतून तो औपचारिक विधि आम्हांला वेड्यावांकड्या तोंडानें पार पाडावा लागत असे!

३. आफ्रो-आशियाई लेखकांची आघाडी

उझबेकिस्तानच्या साहित्याचा जनक अलिशर नव्हाई ह्यांचें स्मारक म्हणून बांधलेल्या भव्य आणि बादशाही नाटकगृहांत सात ऑक्टोबर रोजी सकाळीं आफ्रो-आशियाई लेखकांच्या परिषदेला मोठ्या थाटानें सुरुवात झाली. आफ्रिका आणि आशिया या दोन खंडांतल्या तीस राष्ट्रांमधून जवळजवळ दोनशें प्रतिनिधी ह्या परिषदेला आलेले होते. म्हणजे जगांतील दोनतृतियांश लोकसंख्या ज्या दोन खंडांत राहात आहे, त्यांचे प्रतिनिधी ह्या परिषदेला उपस्थित होते असें म्हणावयाला हरकत नाही. त्याखेरीज अनेक पाश्चात्य राष्ट्रांतले लेखक खास आमंत्रणावरून ह्या परिषदेला मुद्दाम आलेले होते. आंतरराष्ट्रीय लेखकांची एवढी प्रातिनिधिक आणि प्रचण्ड परिषद् यापूर्वी क्वचितच भरली असेल. आशिया आणि आफ्रिका ह्या दोन खंडांचें फार प्राचीन काळापासून आर्थिक आणि सांस्कृतिक दळणवळण आहे. पण राजकीय पारतंत्र्यामुळें ह्या खंडांमधील लोकांना परस्परांशीं प्रत्यक्ष परिचय आणि देवघेव करण्याची क्वचितच संधि मिळालेली असेल. आतां साम्राज्यवादाचा डोलारा ह्या उभय खंडांमध्ये कोळमडू लागल्यामुळें वसाहतीच्या शृंखला आपोआप तुटून पारतंत्र्यांत शतकानुशतके खितपत पडलेले लोक दास्यमुक्त झाले आहेत; आणि त्यामुळें त्यांना एकमेकांच्या जवळ मोकळेपणानें येण्याची आणि मुक्तकंठानें एकमेकांशीं बोलण्याची संधि मिळालेली आहे. ह्याच संधीमधून ताशकंद परिषदेचा जन्म झाला.

आफ्रो-आशियाई खंडांतील लेखकांना पहाण्यासाठीं नाटकगृहाच्या बाहेरील भव्य पायऱ्यांवर आणि पटांगणांत ताशकंदमधील उझबेकी स्त्रीपुरुष आणि मुलें प्रचण्ड संख्येनें जमलीं होतीं. परदेशांतून आलेल्या पाहुण्यांचें हंसतमुखानें स्वागत आणि सत्कार करण्यामध्ये सोव्हिएट राष्ट्रांतली जनता मोठी तत्पर असते. नाटकगृहाकडे येणाऱ्या मार्गाच्या दोन्ही बाजूला दाटीवाटीनें उभी राहिलेली उझबेकी जनता जेव्हां हात उंचावून 'सलाम अलेकुम' असें आम्हांला अभिवादन करूं लागली, तेव्हां साहजिकच तिच्याबद्दल आमच्या अंतःकरणांत स्नेहभावना निर्माण

झाल्यावांचून राहिली नाही. लहानलहान मुलें नि मुली आमच्याशीं हस्तांदोलन करण्यास पुढें सरसावलीं. कुणी बारीकसारीक वस्तु भेट म्हणून देत तर कुणी स्वाक्षऱ्या मागत. हीं दृश्यें चपळार्डनें चित्रित करण्यासाठीं अनेक कॅमेरावाले जवळपास सिद्ध असत.

प्रवेशद्वारांतून आंत शिरल्यानंतर समोर पुस्तकांच्या प्रदर्शनाचा कांहीं भाग मांडलेला दिसे. ह्या परिषदेच्या समवेत सोव्हिएट राष्ट्रांत प्रसिद्ध झालेल्या हजारों ग्रंथांचें एक विशेष प्रदर्शन भरविण्यांत आलेलें होतें. आशिया आणि आफ्रिका खंडांत प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांचाहि ह्या प्रदर्शनांत समावेश करण्यांत आलेला होता. त्याखेरीज सोव्हिएट संघांतल्या वृत्तपत्रांचीं आणि नियतकालिकांचीं मथळ्याचीं पानेंहि दोन मोठ्या फलकांवर प्रदर्शित करण्यांत आलीं होतीं. सोव्हिएट संघांत दहा हजार वृत्तपत्रें आणि साडेसातशें नियतकालिकें आहेत आणि दरवर्षीं एकंदर लोकसंख्येच्या साडेपांच पट ग्रंथ प्रसिद्ध होत असतात.

सभागृहांत जाण्यापूर्वीं परभाषेंतून होणारीं भाषणें आपणाला समजणाऱ्या भाषेंत ऐकूं यावीं म्हणून कर्णयंत्रें घ्यावीं लागत. ह्या यंत्रांमध्ये आतां सुधारणा झालेली आहे. गळ्यांत लहानशी बॅटरी अडकवायची, त्यालाच कर्णयंत्र तारेनें जोडतां येतें. बॅटरीवर सहा भाषा दर्शविणारी पट्टी आहे. जी भाषा हवी असेल तिच्यापुढें खिड्डी सरकवायची. प्रत्येक भाषेला निरनिराळ्या वायुलहरी (Wave-length) दिलेल्या आहेत. त्यामुळें मूळ भाषेचा तर्जुमा आपल्याला पाहिजे असेल त्या भाषेंत निर्वेधपणें ऐकतां येतो. भाषण ऐकायला सभागृहामध्येच बसलें पाहिजे असें नाही. सभागृहाच्या परिसरांत आपण कुठेंहि फिरत असलों किंवा अगदीं शौचालयांत जाऊन बसलों तरी सभागृहांत चाललेलें कामकाज आपल्याला उत्कृष्टपणें ऐकूं येतें. पूर्वीं हीं कर्णयंत्रें आपण जेथें बसूं तेथें टेबलाला जखडलेलीं असत.

सभागृहांत आम्ही शिरलों तेव्हां उझबेक राज्याच्या वरिष्ठ सभेचे अध्यक्ष 'शराफ रशिदोव्ह' ह्यांचें स्वागतपर भाषण चालू होतें. ते स्वतःहि एक नामांकित लेखक आहेत. ते म्हणाले, 'आपली ही परिषद म्हणजे खरोखर मोठमोठ्या लेखकांचा एक महान् मेळावा आहे. ज्या बांडुंग परिषदेच्या ध्वजावर पंचशीलेचीं अमर तत्त्वे सुवर्णाक्षरांनीं लिहिण्यांत आलेलीं आहेत त्या ध्वजाखालीं ही आपली परिषद भरत आहे. ह्या परिषदेला वर्गांच्या,

राजकारणाच्या, भूगोलाच्या, वंशांच्या किंवा दुसऱ्या कसल्याहि मर्यादा नाहीत. पूर्व आणि पश्चिम ह्यांच्या वाङ्मयामध्ये या ठिकाणी भिंती उभारण्याचा प्रयत्न होणार नाहीच पण जगांतल्या सर्व देशांमधील साहित्य आणि संस्कृति ह्यांच्यामध्ये स्नेहाचे ऋणानुबंध निर्माण करण्याचा एक भरभक्कम पूल मात्र येथे बांधला जाणार आहे.' स्वागताध्यक्षांच्या प्रत्येक वाक्याला प्रचण्ड टाळ्या पडत होत्या.

त्यानंतर सोव्हिएट संघाचे पंतप्रधान निकिता ख्रुश्चेव्ह ह्यांचा संदेश वाचण्यांत आला. 'ताशकंद येथे आफ्रो-आशियाई परिषदेसाठी जमलेल्या सर्व लेखकांचे सोव्हिएट जनतेच्या, सरकारच्या नि माझ्या स्वतःच्या वतीने मी अंतःकरणपूर्वक स्वागत करतो. बांडुंग परिषदेमध्ये जगामधल्या राष्ट्रराष्ट्रांत निर्माण झालेली ऐक्याची आणि सहकार्याची भावना ह्या परिषदेने अधिक दृढ होईल अशी मी श्रद्धा बाळगतां. ह्या परिषदेसाठी भिन्नभिन्न खंडांमधून आलेल्या लेखकांच्या मेळाव्यामधून एक जागतिक वाङ्मय यशस्वीपणे विकसित व्हावे आणि त्यामुळे पौरात्य आणि पाश्चात्य संस्कृतीमधील अनुबंध अधिक व्यापक आणि बलिष्ठ व्हावेत.' चीनचे पंतप्रधान चाऊ-एन-लाय, भारताचे पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू, लंकेचे सालोमन बंदरनायके आणि ब्रह्मदेशचे यु-नू ह्यांचे संदेश ह्यानंतर टाळ्यांच्या प्रचण्ड गजरांत वाचून दाखविण्यांत आले.

सोव्हिएट लेखकसंघाचे अध्यक्ष एन तिकिनोव्ह ह्यांनी सोव्हिएट लेखकांतर्फे आफ्रो-आशियाई लेखकांचे स्वागत करतांना अत्यंत प्रभावी भाषण केले. ते म्हणाले, 'ही ताशकंद परिषद म्हणजे जागतिक महत्त्वाची एक ऐतिहासिक घटना आहे. आफ्रिका आणि आशिया खंडांतील वाङ्मयाच्या नि संस्कृतीच्या विकासाचा विचार करण्यासाठी, मानवी प्रगतीच्या आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या झगड्यांत वाङ्मयाचे नि संस्कृतीचे काय स्थान आहे, त्यामुळे जगांत स्वातंत्र्य नि शांतता कशी प्रस्थापित होईल, असल्या अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठी पौरात्य राष्ट्रांमधल्या आधुनिक साहित्याचे प्रतिनिधी एवढ्या मोठ्या संख्येने आजपर्यंत कधी जमले नसतील ! परतंत्र्यांतून मुक्त झालेल्या आणि होत असलेल्या तुम्हा लोकांचा आवाज आज आमच्या कानांनी पडतांच आम्हांला अत्यंत हर्ष होत आहे. तुम्ही आपापल्या राष्ट्रीय वाङ्मयांत जे उच्च आदर्श निर्माण करून ठेवले आहेत त्यामुळे मानवी प्रगतीला केवढी चालना मिळणार आहे ! किंबहुना मी तर असे म्हणतो की, मानवतेच्या विचारभांडारांत आशिया आणि आफ्रिका खंडांमधल्या लेखकांनी भर टाकल्याखेरीज मानवाची यापुढे

प्रगति मुळीं होऊंच शकणार नाहीं. स्वातंत्र्यासाठीं नि मानवी प्रतिष्ठेसाठीं, नव्या जाणिवेच्या विजयासाठीं, राष्ट्रीय आणि आत्मिक प्रगतीसाठीं, श्रम, शांतता नि समृद्धि ह्यांच्या आनंदाचा आस्वाद देणाऱ्या जीवनासाठीं मी तुमचें स्वागत करतां.

‘कैरो येथें भरलेल्या परिषदेंत असें घोषित करण्यांत आलें कीं, संस्कृति हें राष्ट्रीय जीवनाचें मूलतत्त्व आहे. मनुष्याची जाणीव संस्कृतीमुळें जागृत होते. त्याच्या आत्म्याचें सामर्थ्य संस्कृतीनें वाढतें. त्याची नैतिक पातळी संस्कृतीमुळें अधिक उंच होते. संस्कृतीनें त्याच्या मनाचा विकास होतो. नि विधायक अन् बौद्धिक प्रयत्नाचा राजमार्ग त्याच्यापुढें मोकळा होतो. पौरात्य देशांतील लोकांनीं आपलें प्राचीन वैभव पुन्हा परत मिळविलें पाहिजे. विश्वसंस्कृतीची मशाल पुन्हा हातीं धरली पाहिजे.

‘जनतावाङ्मयाचें विविध आणि विस्तीर्ण स्वरूप पाहिल्यानंतर मला वटवृक्षाची आठवण होते. वटवृक्ष सदैव वाढत असतो. नवनवीन मुळें त्याला फुटत असतात. नव्या शाखा आणि नवीं पानें एकसारखीं उगवत असतात आणि मग त्याचा संभार एखाद्या विशाल मंडपासारखा दिसूं लागतो. त्याच्या छायेंत हजारों लोकांना विसांवा नि आराम ह्यांचा आस्वाद घेतां येतो. ‘विकसित वाङ्मयाच्या प्रसन्न छायेखालीं लक्षावधि लोकांना तकवा आणि ताकद प्राप्त करून घेतां येते. वाङ्मयानें जीवनाचें सामर्थ्य वाढविलें पाहिजे. पराक्रमाची प्रेरणा दिली पाहिजे. अंतःकरणांत निर्भयता आणि धैर्य निर्माण केलें पाहिजे. देशावर प्रेम करायला शिकविलें पाहिजे. मानवाबद्दल आदरभाव उत्पन्न केला पाहिजे. चारित्र्य बळकट केलें पाहिजे. अन्य देशांतील लोकांच्या जीवनाबद्दल स्नेहभाव निर्माण केला पाहिजे आणि आपल्याला शांततेचे झुंजार वीर बनविलें पाहिजे.

‘भावकाव्यापासून तों स्पुटनिकपर्यंत मानवी बुद्धीनें ज्या ज्या क्षेत्रांत चमत्कार केले आहेत तें मानवाचें साहित्य, ती संस्कृति आणि विज्ञान ह्यांचा उपयोग विनाशासाठीं वा प्रगतीचा नि माणुसकीचा प्रतिकार करण्यासाठीं केला जावा असें आपल्यापैकीं कोणालाहि वाटणें शक्य नाहीं. स्टॉकहोममध्ये नुकत्याच भरलेल्या ‘निःशस्त्रीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य’ परिषदेंत आशिया आणि आफ्रिका खंडांतल्याच लेखकांनीं प्रामुख्यानें भाग घेतला. त्याचप्रमाणें ताशकंद येथें भरत असलेल्या ह्या परिषदेमध्येहि तुम्ही आपापल्या राष्ट्रांतील बुद्धिजीवी आणि श्रमजीवी लोकांचें प्रतिनिधित्व पत्करून न्यायाच्या नि शांततेच्या संरक्षणासाठीं

सृजनशक्ति नि सामर्थ्य संघटित करावें. मानवी आत्म्याचें स्वातंत्र्य हें वाङ्मयीन निर्मितीचें मूलभूत तत्त्व आहे. अशा स्वातंत्र्याची केवळ लेखक अन् कवि ह्यांनाच आवश्यकता असते असें नाहीं. आधुनिक साहित्याचा नायक जो 'सामान्य माणूस,' जो अनेक हालअपेष्टा सहन करतो, सामाजिक विषमतेविरुद्ध जो लढतो, जो आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं, न्यायासाठीं आणि शांततेसाठीं लढतो, त्यालाहि आत्मिक स्वातंत्र्याची तृष्णा लागलेली आहे. ह्या युगाचें तो भूषण आहे. हा सामान्य माणूस आजच्या जगाचा निर्माता आहे, संशोधक आहे, शिल्पकार आहे. आफ्रिका आणि आशिया खंडांमध्ये या सामान्य माणसाचे सद्गुण आणि सामर्थ्य वसाहतवादाच्या शृंखलांनीं अद्याप जखडलेलें आहे. स्वतःसाठीं आणि आपल्या पुत्रपौत्रांसाठीं त्यानें स्वातंत्र्य जोपर्यंत मिळविलें नाहीं तोपर्यंत त्याचा लढा चालूच राहिल.

'पौरात्य देशांतील या सामान्य माणसाचें जीवन आतां पूर्वीपेक्षां सुधारलेलें आहे. तें अधिक चांगलें व्हावें म्हणून तर तो झगडतो आहे. लेखकांनीं त्याच्या मदतीला धांवून यावें. भविष्यकाळासाठीं, शांततेसाठीं, त्यानें जो लढा आरंभिलेला आहे त्यांत लेखकांनीं त्याचे साथी व्हावें, सोबती व्हावें, सहप्रवासी व्हावें. जगामधील प्रागतिक विचाराचे जे निर्भय प्रतिनिधी आहेत त्यांच्याच हातीं भविष्याचीं सूत्रें आहेत. जगाला नव्या जीवनाचा मार्ग तेच दाखवितील. बांडुंग येथें जन्माला आलेलीं शांततामय सहजीवनाचीं पंचतत्त्वे आम्ही सोव्हिएट संघांतले लोक शिरोधार्य मानतो. आशिया आणि आफ्रिका खंडांमधली राष्ट्रेहि त्याच तत्त्वाप्रमाणें परस्परांशीं स्नेहभावानें आज वागत आहेत. भिन्न भिन्न राष्ट्रांतल्या लेखकांमध्ये अधिक निकट स्नेहभाव आणि समझोता घडवून आणण्यासाठीं भरलेल्या ह्या परिषदेला आपण वाङ्मयीन बांडुंग असें संबोधिलें तर आमची मुळींच हरकत नाहीं. सर्व राष्ट्रांना शांतता नि स्वातंत्र्य यांचा लाभ होवो !'

तिकिनोव्ह ह्यांचें हें भाषण काळजीपूर्वक वाचलें म्हणजे ताशकंद परिषदेचा एकंदर सूर काय होता ह्याचा बोध होईल. प्रारंभीचीं हीं सर्व भाषणें झाल्यानंतर मग सर्व देशांतील लेखक मंडळींच्या नेत्यांना व्यासपीठावर पाचारण करण्यांत आलें. ह्या सर्वांचें मिळून सूत्रधार मंडळ (presidium) झालें. प्रत्येक देशाचा नेता जेव्हां व्यासपीठावर येई तेव्हां टाळ्यांचा कडकडाट होई. आफ्रिकेंतल्या नवमुक्त राष्ट्रांच्या अनेक निग्रो प्रतिनिधींचा प्रेसिडियममध्ये

समावेश करण्यांत आलेला होता. अर्धे प्रेसिडियम त्याच मंडळींनीं भरलेलें होतें. ताशकंद परिषदेचें हें सर्वांत महत्त्वाचें वैशिष्ट्य समजलें पाहिजे. शेकडों वर्षे पारतंत्र्याच्या नि तिरस्काराच्या आघातांनीं मृतवत् झालेली नीग्रोवंशीय जनता आतां पुन्हा जिवंत आणि जागृत होऊं लागलेली आहे. ताशकंद परिषदेच्या व्यासपीठावर एवढ्या सन्मानानें आणि गौरवानें विराजमान झालेले नीग्रो प्रतिनिधी पाहून अनेकांचीं हृदये सद्वदित झालीं आणि डोळे भरून आले. आपणाला प्राप्त झालेल्या या अभूतपूर्व वैभवानें त्यांचे सर्वांचे चेहरे सुद्धां समाधानानें आणि हर्षानें चमकत होते. बहुतेक नीग्रो प्रतिनिधी पंचवीस ते तीस वयाचे तरुण होते आणि त्यांपैकीं कित्येक जण आपल्या राष्ट्रीय पोषाखांत आल्यानें सर्वांचें लक्ष त्यांनीं वेधून घेतलें होतें.

घानाच्या शिष्टमंडळाचें नेतृत्व एकुआ सर्लंड नांवाच्या एका तीस वर्षे वयाच्या नीग्रो तरुणीकडे होतें. ही अंगानें उंच, किडकिडीत होती. पण तिचे डोळे विलक्षण तेजस्वी होते. इंग्रजी ही तर तिची मातृभाषाच होती. तिनें आपलें भाषण इतक्या सुंदर अन् ठसकेब्राज उच्चारान्त वाचून दाखविलें कीं, सारें सभागृह तिच्यावर वेहद्द खूष झालें. भाषणाच्या प्रारंभीचें पहिलेंच वाक्य तिनें जेव्हां उच्चारलें कीं, Today is for us a day of fulfilment not only because for the first time we are meeting on common ground with the writers of Ghana's sister nations, but also because this is a step towards the unification of the disrupted soul of mankind! (आजचा दिवस आम्हांला महान् पूर्ततेचा वाटतो. इतर राष्ट्रांतल्या लेखकांशीं आम्ही घानाचे लेखक समान भूमिकेवरून प्रथमच भेटतो म्हणूनच नव्हे, तर मानवतेच्या भग्न झालेल्या अत्म्याचें एकीकरण करण्यासाठीं आज आपण पहिल्यानेंच पाऊल टाकतां आहांत म्हणूनहि!) त्यावेळीं कानठळ्या फुटून जाण्याइतका टाळ्यांचा प्रचण्ड कडकडाट सान्या सभागृहांतून झाला.

घानाच्या वाङ्मयाबद्दल सद्वदित कंठानें ती म्हणाली, 'शेंकडों वर्षे आम्ही पारतंत्र्यांत खितपत पडलों होतो. आम्हांला स्वतःची भाषा नाही तर वाङ्मय कुठून असणार? परभाषा आमच्यावर जबरदस्तीनें लादली गेलेली होती. मग आमचे लेखक कुठल्या भाषेंत लिहिणार? आमचा स्वातंत्र्याचा झगडा जेव्हां सुरू झाला तेव्हां आमच्या जनतेचा पहिला आवाज राष्ट्रीय वृत्तपत्रांमध्ये प्रकट झाला.

वृत्तपत्रीय वाङ्मयानें सर्व समाज जागृत झाला. लेखकांना एक नवीन माध्यम मिळालें. आतां स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर आमच्यांत नवीन चैतन्य निर्माण झालें आहे. स्वतःचा आत्मा प्रकट करण्याची एक नवीन ऊर्मि आमच्या अंतःकरणांत उचंबळू लागली आहे. आतां घाना राष्ट्राच्या भाषेत आणि भावनेंत नववाङ्मय निर्माण होण्याची प्रभात उगवली आहे!’ एकुआ सर्दलंडच्या ह्या एकाच भाषणानें साऱ्या परिषदेचें लक्ष ‘घाना’कडे वेधलें गेलें.

मीं स्वतः एकुआची ओळख करून घेतली. ती अतिशय आनंदी आणि विनोदी आहे. मला ती म्हणाली, ‘तुम्हांला काय मी मुलगी वाटतें काय? अहो, मी पांच मुलांची आई आहे. आणखी दोन मुलें मला हवीं आहेत.’ मीं तिला विचारलें, ‘सात कां? आठ कां नकोत? आमच्या भारतांत आठ मुलांचा आदर्श आहे!’ ती म्हणाली, ‘आमच्या घानामध्यें आपल्याला सात मुलें व्हावींत, अशी प्रत्येक आईची महत्त्वाकांक्षा असते.’ एकुआची मैत्रीण सिसिली म्हणून होती. तीहि अतिशय हुषार होती. आम्ही तिघांनीं मिळून एकत्र फोटो काढवला. पण त्याच्या प्रती त्या दोघींनीं माझ्या पाकिटांतून केव्हां पळवून नेल्या हें मला कळलेंच नाही.

ताशकंद परिषद् ही सात तारखेपासून तेरा तारखेपर्यंत चाललेली होती. परिषदेपुढें पुढील विषय विचारासाठीं होते. (१) आशिया आणि आफ्रिका खंडांतल्या वाङ्मयाचा आणि संस्कृतीचा विकास. मानवी प्रगतीच्या, राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या नि वसाहतवादविरोधी लढ्यांत त्याचें स्थान काय? स्वातंत्र्याच्या नि विश्वशांतीच्या संग्रामांत त्याची भूमिका काय? (२) आशिया आणि आफ्रिका खंडांतल्या लोकांच्या संस्कृतीचा पाश्चात्य संस्कृतीशीं काय संबंध असावा? पहिल्या विषयाच्या चर्चेतून उत्पन्न होणाऱ्या विविध प्रश्नांचा विचार करण्यासाठीं पांच निरनिराळ्या समित्या नेमण्यांत आल्या होत्या. त्या पुढीलप्रमाणें : (१) बालवाङ्मय नि त्याचें शैक्षणिक महत्त्व. (२) स्त्रीवाङ्मय. (३) आफ्रो-आशियाई देशांतील स्नेहसंबंधांची वाढ. (४) वाङ्मय आणि आकाशवाणी, चित्रपट नि रंगभूमि ह्यांचे संबंध. (५) आफ्रो-आशियाई देशांतील स्नेहसंबंधांची वाढ. चौथ्या समितीच्या अध्यक्षस्थानीं माझी निवड करण्यांत आली. रोज सकाळीं परिषदेचें पूर्ण अधिवेशन भरे, आणि दुपारीं समितीच्या बैठका होत. ह्या बैठकी दोन दिवस चालू होत्या. नि त्यांत घेण्यांत आलेले निर्णय परिषदेकडे सादर करण्यांत आले.

परिषदेच्या अध्यक्षस्थानीं विराजमान होण्याची संधि ‘प्रेसिडियम’ मधील

प्रत्येक सभासदाला पाळीपाळीनं देण्यांत येई. परिषदेला आलेल्या बहुतेक सर्व सभासदांनीं आपापल्या आवडत्या विषयावर निबंध आणलेले होते. पण परिषदेनं जी विषयपत्रिका निश्चित केली होती तिच्याशीं बहुतेक निबंध सुसंगत नसल्या-मुळें, ते वाचण्यांत न येतां, नुसते दस्तरीं दाखल करण्यांत आले. एवढ्यासाठीं परिषदेची विषयपत्रिका दोनतीन महिने तरी आधीं जाहीर व्हावयाला पाहिजे होती. म्हणजे तिला अनुलक्षून निरनिराळ्या देशांतील प्रतिनिधींनीं आपापल्या निबंधाची तयारी केली असती. परिषदेंत वाचण्यांत आलेले सर्वच निबंध कांहीं चांगले नव्हते. पुष्कळसे मामुली आणि तेंच तें चर्वितचर्वण करणारे होते. त्यामुळें निबंधवाचन सुरू झालें कीं, अर्धेअधिक सभागृह ओस पडे.

मला दोनच प्रतिनिधींचीं भाषणें अतिशय आवडलीं. एक, चीनचे प्रतिनिधि माओ तून ह्यांचें. नि दुसरें, अमेरिकेंतील नीग्रो लोकांचे पुढारी डॉ. विल्यम ड्यू बॉईस ह्यांचें. साम्राज्यवादी सत्तेशीं चिनी जनतेनं कसा प्राणपणानें लढा दिला आणि त्या लढ्यांतून चीनचें राष्ट्रीय साहित्य कसें जन्माला आलें, ह्याचा अत्यंत स्फूर्तिदायक इतिहास माओ तून ह्यांनीं सांगितला. ते म्हणाले, 'आशिया आणि आफ्रिका खंडांतील आपण लोकांनीं गेल्या शंभर वर्षांत जो अनन्वित छळ सहन केला त्याची आठवण झाली कीं, आपल्या मस्तकांत संतापाची तिडीक उठते. सोळाव्या शतकांत हें वसाहतवादाचें भूत आपल्या पौरात्य देशांत आलें आणि आपणा सर्वांच्या मानगुटीला बसलें. त्यामुळें आपल्या शांततामय स्नेहाचे सारे सांस्कृतिक संबंध नष्ट झाले.

'कारण, वसाहतवादानें आपल्या संस्कृतीवर आक्रमण केलें. अठराव्या शतकानंतर पाश्चात्य लोक जिला 'सुधारणा' (civilization) म्हणतात ती आपल्यापैकीं पुष्कळांच्या डोक्यावर त्यांनीं जबरदस्तीनं लादली आणि आपण 'मागासलेले' (backward) आहोंत असा शिक्का त्यांनीं आपल्या कपाळावर मारला. विश्वाच्या वाङ्मयभांडारांतून तुमचीं आमचीं अभिजात साहित्यरत्नें फेकून देण्यांत आलीं. जित राष्ट्रांच्या लोकांमध्ये ऐक्याचे किंवा सांस्कृतिक संबंध वाढूं नयेत म्हणून साम्राज्यवाद्यांनीं आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. तुम्हां आम्हांला आपापल्या उत्कृष्ट वाङ्मयाचा परस्परांच्या भाषेंत तर्जुमा करणें त्यांनीं अशक्य करून टाकलें. आजहि आपण ह्या परिषदेंत भेटतांना नवखे म्हणूनच भेटतो आहोंत आणि एकमेकांना आपापल्या वाङ्मयाची प्रथमच ओळख करून देत आहोंत ! किती शोचनीय गोष्ट आहे ही !

‘पौरात्य देशांतील मूळ संस्कृति नष्ट करून पाश्चात्य साम्राज्यवाद्यांनी आपली ‘नवसंस्कृति’ त्यांच्यावर लादली; अणि कसलें गलिच्छ वाङ्मय त्यांनी आम्हांला वाचावयाला दिलें ? तर गुप्त पोलिसांच्या रहस्यकथा, दरोडेखोरांच्या साहसकथा, स्त्रियांच्या विलासाच्या कामुक गोष्टी ! असलें वाङ्मय जित राष्ट्रांतील लोकांच्या हातीं देण्यांत त्यांचा नैतिक अधःपात व्हावा हाच ह्या साम्राज्यवाद्यांचा हेतु होता. दुसऱ्या महायुद्धानंतर ह्या गलिच्छ वाङ्मयांत ‘हिडीस रॉक अँड रोल नृत्यांची आणि गलिच्छ चित्रपटांची’ अमेरिकेनें भर घातली. पण विसाव्या शतकांत आतां पूर्व जागी झाली आहे. आशिया आणि आफ्रिका खंडांतले लोक वसाहतवादाचें जोखड फेकून देण्यासाठीं दंड थोपटून आतां उभे राहिले आहेत. वसाहतवादाला विरोध करण्याची ऐतिहासिक गरज निर्माण झाल्यामुळें राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचें आणि शांततेचें रक्षण करण्यासाठीं आतां आशिया आणि आफ्रिका खंडांतले लेखक आपापल्या लेखण्या सरसावून आतां उभे राहिले आहेत.

‘साम्राज्यवाद्यांना शांतता नको आहे. कोरियाच्या स्वातंत्र्यावर जेव्हां अमेरिकन साम्राज्यवाद्यांनीं आक्रमण केलें आणि चीनची सुरक्षितता जेव्हां धोक्यांत आली तेव्हां जनता आघाडीवर सारे चिनी लेखक येऊन दाखल झाले. आक्रमक युद्दाला विरोध करण्यासाठीं आणि विश्वशांततेच्या रक्षणासाठीं ह्या काळांत चिनी लेखकांनीं आकाशपाताळ एक केलें. १९५६ च्या हिवाळ्यांत ब्रिटिश आणि अमेरिकन साम्राज्यवाद्यांनीं ईजिप्तवर हल्ला केला. त्यावेळीं ईजिप्तच्या जनतेचा कैवार चिनी लेखकांनीं मोठ्या निकरानें घेतला. ह्या वर्षीच्या चौदा जुलईला इराक जनतेची क्रांति जेव्हां यशस्वी झाली आणि अमेरिकन नि ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांनीं जेव्हां लेबेनॉन आणि जॉर्डनवर हल्ला केला तेव्हां आपल्या अरब बांधवांना मदत करण्याची क्रांतिकारक घोषणा चिनी लेखकांनीं केली. आतां तैवानच्या सामुद्रधुनींत अमेरिकन साम्राज्यवादी थैमान घालून राहिले आहेत. त्यामुळें तीस कोटी चिनी जनतेच्या संतापाला पारावार राहिलेला नाही. आपल्या मातृभूमीच्या रक्षणासाठीं सारे चिनी लेखक आपलीं वाङ्मयीन शस्त्रें उपसून आतां सिद्ध झाले आहेत. सारांश, विश्वशांततेचें रक्षण, राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचें संरक्षण आणि वसाहतवादाचा प्रतिकार हीं तीनच ध्येयें आज जगापुढें आहेत. त्यांचा पुरस्कार करणें आफ्रो-आशियाई लेखकांचें कर्तव्य आहे. ह्या दोन्ही खंडांतील लोकांना पुन्हा गुलाम करण्याची महत्त्वाकांक्षा अद्याप पाश्चात्य साम्राज्यवाद्यांनीं सोडलेली नाही, हें आपण विसरूं नये.

‘वसाहतवाद हा संपूर्णपणे अजून मेलाना नाहीं. म्हणून ह्या वसाहतवादाच्या भुताची कायमची इथून हकालपट्टी झाल्याखेरीज ह्या दोन्ही खंडांमधील जनतेचें खरेंखुरें ऐक्य होणार नाहीं. त्या कार्यासाठीं आफ्रो-आशियाई लेखकांची एक संघटित आघाडी निर्माण करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. आफ्रिका आणि आशिया खंडांतील लोकांची मैत्री आणि एकी अमंग राहो. ह्या दोन्ही खंडांतील लेखकांची एकजूट मजबूत राहो नि आशिया व आफ्रिका ह्या खंडांत आणि जगांत शांतता चिरंतन नांदो.’ माओ तून ह्यांचें हें भाषण संपतांच सारी सभा उभी राहून पांच मिनिटें एकसारख्या टाळ्या वाजवीत होती.

अमेरिकेचे सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ आणि विचारवंत डॉ. विल्यम ड्यू बॉईस हे ऐशीं वर्षांचे आहेत. ते वंशानें नीग्रो असून अमेरिकन नागरिक आहेत. तथापि ते नीग्रोसारखे दिसत नसून सर्वसामान्य गौरवर्ण अमेरिकन माणसाप्रमाणें दिसतात. ताशकंद परिषदेमध्ये जमलेल्या सर्व प्रतिनिधींमध्ये बुद्धीनें, कर्तृत्वानें आणि कीर्तीनें ते श्रेष्ठ होते. ताशकंद परिषदेतील त्यांची उपस्थिति हें एक त्या परिषदेतलें भूषण होतें. त्यांचें सर्वच भाषण वस्तुतः यथेनं द्यावयास हवें. पण स्थलाभावामुळें नाइलाज आहे. ते म्हणाले, ‘आम्ही नीग्रो लोकांनीं अमेरिकेची एवढी सेवा केली आहे, पण आम्हांला कांहीं त्या राष्ट्रांत अद्याप पूर्ण नागरिकत्व मिळालेलें नाहीं. मी आणि माझी बायको ह्या परिषदेला जे आलेलों आहोंत ते अमेरिकेचे प्रतिनिधी म्हणून आलेलों नसून, कृष्णवर्णीय अमेरिकेचे प्रतिनिधी म्हणून आलों आहोंत आणि त्याबद्दल आम्हांला अभिमान वाटतो. राजकीय साम्राज्यवाद जगांत आज मेलाना असेल पण आतां ‘आर्थिक साम्राज्यवाद’चा महाराक्षस उत्पन्न झाला असून तो साऱ्या जगाची पैशाच्या जोरावर पिळवणूक करण्यासाठीं सिद्ध झालेला आहे.

‘साम्राज्यवादी मगरमिठींतून मुक्त झालेलीं नवराष्ट्रें ह्या महाराक्षसाच्या कचाट्यांत पुन्हा सांपडण्याचा संभव आहे. त्या संकटापाहून त्याचें रक्षण कोण करणार? अर्थात् शास्त्रज्ञ, लेखक आणि कलावंत! The poet and dreamer, the painter and sculptor, the musician and writer must serve the state, which serves all by pointing to the stars and painting the ideal with all the freedom that does not harm the widest breadth of humanity and the greatest growth of men. (कवी आणि द्रष्टे,

चित्रकार आणि शिल्पकार, गायक नि लेखक, ह्या सर्वांनीं आपल्या देशाची सेवा केली पाहिजे. राज्यकर्त्यांनीं उत्तुंग ध्येयाकडे सर्वांचें लक्ष वेधलें पाहिजे आणि तें ध्येय साध्य करण्यासाठीं जनतेला संपूर्ण स्वातंत्र्य दिलें पाहिजे कीं, ज्यानें माणुसकीच्या विस्ताराची नि मानवतेच्या परमोच्च विकासाची यत्किंचितहि हानि होतां कामा नये !)

डॉ. ड्यू बॉईस अर्धा तासच बोलले. पण त्यांचें तें सुबोध, प्रासादिक आणि प्रभावी भाषण अद्याप माझ्या कानांत निनादतें आहे. डॉ. ड्यू बॉईस ह्यांच्या व्यक्तित्वाशीं आणि कर्तृत्वाशीं परिचय झाला, हा ताशकंद परिषदेत गेल्याचा सर्वांत मोठा फायदा मला झाला असें मी समजतो.

नवयुग : ७-१२-१९५८

४. 'चहाच्या प्याल्या'मधलें वादळ

अगदीं प्रारंभींच ताशकंदला गेलेल्या आपल्या भारतीय लेखक शिष्टमंडळामध्यें एक 'चहाच्या प्याल्यां'तलें वादळ निर्माण झालें. ताशकंद परिषदेचा जो कार्यक्रम आमच्या हातीं पडला, त्यांत चर्चित्या जाणाऱ्या विषयांच्या अनुक्रमांत अगदीं पहिलाच विषय 'आशियाई आणि आफ्रिकन देशांतील वाङ्मयाचा नि संस्कृतीचा विकास : मानवी प्रगति आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्य ह्यांच्यासाठीं आणि वसाहतवादाविरुद्ध (against colonialism) लढ्यांतील त्याचें स्थान इ.' असा होता. तो वाचून आमच्या शिष्टमंडळाचे नेते श्री ताराशंकर बानर्जी आणि प्रमुख प्रवक्ते डॉ. मुल्कराज आनंद हे भयंकर प्रक्षुब्ध झाले. भारतीय लेखकांच्या आमच्या पहिल्याच खाजगी बैठकीमध्ये उपरोक्त विषयाला त्यांनीं जोराचा विरोध केला.

ते म्हणाले, 'कांहीं महिन्यांपूर्वी मॉस्को येथें ताशकंद परिषदेचा कार्यक्रम ठरविण्यासाठीं जी प्राथमिक बैठक झाली होती तिच्यामध्ये जे विषय ठरविण्यांत आले होते त्यांत 'वसाहतवादाविरुद्ध लढा' असे शब्द नव्हते. ते शब्द आतां

मागाहून आम्हांला न विचारतां ह्या कार्यक्रमांत घुसडण्यांत आले आहेत. त्यांना आमचा तीव्र विरोध आहे. या शब्दांमुळे ह्या परिषदेच्या चर्चेचें वाङ्मयीन आणि सांस्कृतिक स्वरूप नष्ट होऊन तिला राजकीय स्वरूप प्राप्त होण्याचा संभव आहे. त्याला आमचा प्रखर आक्षेप आहे. भारतामधून निघण्यापूर्वी आम्ही पंतप्रधात नेहरू ह्यांचा आशीर्वाद घेण्यासाठीं गेलों असतांना त्यांनीं आम्हांला बजावून सांगितलें होतें कीं, तुम्ही ताशकंद येथें भरणाऱ्या लेखकांच्या परिषदेला जातांहांत खरे. पण त्या परिषदेचें राजकीय आखाड्यांत रूपांतर होणार नाहीं याबद्दल तुम्ही फार सावधगिरी घेतली पाहिजे.

‘पण आतां ‘वसाहतवादाविरुद्ध लढ्यांत वाङ्मयाचें नि संस्कृतीचें स्थान’ हा विषय परिषदेपुढें चर्चिला जाण्याचें ज्याअर्थीं निश्चित झालें आहे त्याअर्थीं तिला उघडउघड राजकीय स्वरूप प्राप्त होण्याचा धोका निर्माण झालेला आहे. ‘वसाहतवादाविरुद्ध लढा’ हा शब्दप्रयोग मोठा फसवा आहे असें नेहरूंचें मत आहे. कारण त्या संदर्भात सामान्यतः फक्त अँग्लो-अमेरिकन राष्ट्रांच्या साम्राज्यवादी आक्रमणाचाच एकसारखा उल्लेख होत असतो. रशियानें पूर्वयूरोपमधल्या राष्ट्रांवर जें आक्रमण केलेलें आहे त्याकडे दुर्लक्ष करण्यांत येतें. त्यामुळे ‘वसाहतवादा’ वरील चर्चा बहुधा एकांगी आणि एकपक्षी होते. हा धोका टाळण्यासाठीं आपण ‘Struggle against colonialism’ (वसाहतवादाविरुद्ध लढा) हे शब्द ह्या कार्यक्रमांतून काढून टाकण्याचा आग्रह धरला पाहिजे. तसें जर आपण केले नाहीं तर पंडित नेहरूंशीं आपण विश्वासघात केल्यासारखें होईल. त्या योगानें आपल्या देशाच्या परराष्ट्रीय धोरणाच्या विरुद्ध वर्तन केल्याचा ठपकाहि आपल्यावर आल्यावांचून राहाणार नाहीं.’

ताराशंकर बानर्जी आणि डॉ. मुल्कराज आनंद ह्यांनीं उपस्थित केलेला वाद ऐकून आम्ही तर सर्दच झालों. मी म्हणालों, ‘स्वतः भारतानें ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध शंभर वर्षे झगडा केलेला आहे. तेव्हां ‘वसाहतवादाविरुद्ध लढा’ ह्या शब्दांना आक्षेप घेण्याचें आपल्याला तरी मुळींच कारण नाहीं. वसाहतवादाविरुद्ध टीका करतांना तुम्हांला आवश्यक वाटल्यास हंगेरीचें प्रकरण तुम्ही उपस्थित करूं शकतां.’

ह्या बाबतींत आमच्या शिष्टमंडळांत दोन मतप्रवाह अगदीं स्पष्टपणें आढळून आले. ‘वसाहतवादाविरुद्ध लढा’ असे शब्द परिषदेच्या कार्यक्रमांमधून एक काढून तरी टाकावेत किंवा त्याच्या ऐवजीं ‘परकीय सत्तेविरुद्ध अथवा

वर्णवर्चस्वाविरुद्ध लढा' असे शब्द तरी घालण्यांत यावेत असा एक मतप्रवाह तर 'वसाहतवादाविरुद्ध लढा' असे शब्द ठेवण्यानें परिषदेच्या वाङ्मयीन स्वरूपाला बाध येतो हें भय निरर्थक आहे असा दुसरा मतप्रवाह. शेवटीं 'वसाहतवादाविरुद्ध लढा' हे शब्द काढून टाकण्यांत यावेत अशी उपसूचना कार्यकारी मंडळांत मांडण्याचा अधिकार शिष्टमंडळाच्या नेत्यांना देण्यांत आला. 'जर ही उपसूचना मान्य करण्यांत आली नाही तर?' कोणी तरी संशय व्यक्त केला. त्यावर ताराशंकर बानर्जी अभिनिवेशानें म्हणाले, 'नाहीं तर परिषदेवर आपण बहिष्कार टाकू!' डॉ. मुल्कराज आनंद संतापून म्हणाले, 'किंवा परिषदेत आपण बसलोंच तर तिच्या कार्यक्रमांत आपण भाग घेणार नाही. नुसते प्रेक्षक म्हणूनच उपस्थित राहूं!' तिसऱ्या कोणी तरी एक तिसरी चूष काढली. कांहीं काळ आमच्यामध्ये फारच गंभीर वातावरण निर्माण झालें. रशियांत येण्याची आयुष्यांत प्रथमच संधि मिळाली असतां, ताशकंद परिषदेवर बहिष्कार घालून आल्या पावलींच परत स्वदेशीं जावयाचें ह्या कल्पनेच्या धसक्यानें आमच्यापैकीं कित्येकजण मनांतल्या मनांत हबकून गेले !

पण हें सर्व 'चहाच्या प्याल्या' मधलें वादळ ठरलें. कार्यकारी मंडळांत जेव्हां आमच्या नेत्यांनीं 'वसाहतवादाविरुद्ध लढा' हे शब्द गाळून टाकावेत अशी उपसूचना मांडली त्याबरोबर गांधीलमाश्यांचें मोहोळ उठावें तसे चीन, व्हिएटनाम, कोरिया, ईजिप्त, घाना आणि साम्राज्यशाहीच्या दास्यांतून नुकतींच मुक्त झालेलीं आफ्रिकन राष्ट्रे ह्यांचे प्रतिनिधी भारतीय प्रतिनिधींवर त्वेषानें तुटून पडले. त्यामुळें ताराशंकर बानर्जी आणि डॉ. मुल्कराज आनंद ह्यांना स्वतःचा वचाव करतां करतां अगदीं नाकीं नऊ आले. वसाहतवादाच्या लोखंडी टांचांखालीं शतकानुशतकें चिरडून रक्तबंबाळ झालेल्या आफ्रो-आशियाई राष्ट्रांच्या अंगांवरच्या जखमा आतां स्वातंत्र्य मिळालें असलें तरीहि जेथें अद्याप ओल्या नि वाहत्या आहेत, तेथें भारताच्या असल्या ह्या उपसूचनेला कोण पाठिंबा देणार ?

'दीडशें वर्षे भारतानें वसाहतवादाविरुद्ध जो निकराचा लढा केला त्याची आठवण तुम्ही काय विसरून गेलांत कीं काय ? का आतां स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन अकरा वर्षे लोटल्यानंतर तुमच्या साम्राज्यवादीविरोधी भावना निवून थंडगार झाल्या ?' असा सरळ सरळ सवाल आफ्रिकन राष्ट्रांतील कांहीं तरण्याबांड प्रतिनिधींनीं भारतीय शिष्टमंडळाच्या नेत्यांना केला. त्याला ते काय उत्तर

देणार? भारताच्या या उपसूचनेला पाठिंबा घायला तरी कोणी तयार होतं कीं नाहीं हें मला माहीत नाहीं. पण बहुतेक कोणी नसावें. उपसूचना तर प्रचंड बहुमतानें फेटाळली जाणार असा रंग पहातांच मग आमच्या भारतीय पुढाऱ्यांनीं उशिरां कां होईना, पण शहाणपणा दाखवून सदर उपसूचना परत घेतली आणि स्वतःची कातडी बचावली.

दुसरे दिवशीं सकाळीं न्याहारीच्या वेळीं टेबलावर आम्ही सर्व मंडळी बसलों असतांना डॉ. मुल्कराज आनंद ह्यांनीं जसें काय कांहींच झालें नाहीं असा चेहरा करून 'आपण आपली उपसूचना परत घेतल्या' ची बातमी आम्हांला सांगितली. हंसत हंसत नि जीभ आंतल्या आंत गालामधून फिरवीत डॉ. आनंद म्हणाले, 'वसाहतवादाविरुद्ध लढा ह्या शब्दाबद्दल आपली केवळ गैरसमजूत झाली होती. त्याबद्दल आफ्रिकेच्या प्रतिनिधींनीं माझी समजूत घातली आणि त्यामुळें माझें समाधान झालें. तेव्हां जास्त ओढून धरण्यांत कांहींच हांशील नव्हतें. असा विचार करून मीं उपसूचना परत घेतली!'

'उपसूचना मान्य करण्यांत आली नाहीं तर आपण ताश्कंद परिषदेवर बहिष्कार टाकूं!' हे उद्गार पूर्वीं डॉ. आनंद ह्यांनीं जितक्या संतापानें काढले होते, तितक्याच शांतपणें 'घेऊन टाकली झालें उपसूचना परत' हे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघालेले पाहून मी तर अगदीं सर्दच झालों. 'वाहवा, मुत्सद्दी आहे खरा!' स्वतःशींच मी पुटपुटलों. कारण प्रसंग पडेल तशी पाठ फिरवायची ही 'मुत्सद्देगिरी' आपल्या बापजन्मीं आपल्याला कधीं साधायची नाहीं! तथापि 'वसाहतवादाविरुद्ध' ह्या शब्दाबद्दल निष्कारण आक्षेप उपस्थित करून अन् शेवटीं त्या बाबतींत रणांगणांतून सपशेल पळ काढून आमच्या पुढाऱ्यांनीं भारतीय लेखक मंडळाची सर्वांत जास्त बदनामी केली.

परिषदेला आलेले निरनिराळ्या देशांतले लेखक हे कांहीं नुसतेच लेखक किंवा कवि नव्हते, त्यांच्याजवळ जीवनाचें स्पष्ट आणि प्रखर तत्त्वज्ञान होतें. क्रांतिवादाचे आणि बुद्धिवादाचे ते प्रखर पुरस्कर्ते होते. पारतंत्र्याच्या अवस्थेंत वाङ्मयाचा नि संस्कृतीचा विकास होऊं शकत नाहीं. आशिया आणि आफ्रिका खंडांतलीं राष्ट्रें शतकानुशतकें साम्राज्यवाद्यांच्या दंष्ट्रेखालीं भरडलीं गेल्यामुळें त्यांच्या साहित्याचा नि संस्कृतीचा आतांपर्यंत विकास होऊं शकला नाहीं. वसाहतवादाचें उच्चाटन झालें आणि जनता दास्यमुक्त झाली म्हणून आज त्यांचें वाङ्मयीन आणि सांस्कृतिक दळणवळण होण्याची शक्यता निर्माण

झाली. अशी परिस्थिति असतांना वाङ्मयाचा नि संस्कृतीचा विचार करतांना 'वसाहतवादा' विरुद्ध बोलण्याचें भारतीय लेखकांना एवढें संकट कां पडावें ह्याचा बोध इतर दास्यमुक्त देशांतील लेखकांना होईना. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर साम्राज्यवादाच्या नि वसाहतवादाच्या संकटाची भयानकता तेवढ्या तीव्रतेनें आम्हांला भासत नसली पाहिजे असाच संशय त्यांच्या मनांत निर्माण झाल्यावांचून राहिला नाहीं आणि त्याबद्दल आम्ही त्यांना दोष देऊं शकलों नसतो. अनेकांनीं मला बाजूला नेऊन विचारलें कीं, 'भारतानें अशी भूमिका घेऊन स्वतःबद्दल इतरांच्या मनांत निष्कारण गैरसमज निर्माण करण्याचें कारण नव्हतें !' सारांश, ह्या एका अजागळ चुकीमुळें आमचें भारतीय लेखक मंडळ परिषदेला जमलेल्या पुष्कळशा प्रतिनिधींच्या मनांतून एकदां जें उतरलें तें उतरलें.

त्यानंतर पुन्हा आमच्या हातून तसाच एक अजागळपणा घडला. तो मूर्खपणा असा. आफ्रो-आशियाई लेखकांची एक अशी चिरस्थायी संघटना असावी कीं, जिच्या मार्फत ह्या खंडांमधील निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्ये सांस्कृतिक आणि साहित्यिक दळणवळण चालू राहावें अशी एक कल्पना ह्या ताशकंद परिषदेमधून मोठ्या जोरानें पुढें आली. अशा संघटनेची एक मध्यवर्ती कचेरी असावी, तिच्या शाखा सर्व राष्ट्रांत असाव्यात, ह्या संघटनेमार्फत एखादें नियतकालिक काढण्यांत यावें, अशा अनेक सूचना अनेकांनीं केल्या. पण ह्या कल्पनेला भारतीय लेखकांच्या नेत्यांनीं विरोध केला. त्यांनीं तेथें सांगितलें कीं, 'आमच्या देशांत आमची साहित्य अकादमी आहे. तिला विचारल्यावांचून आम्हांला अशा मध्यवर्ती संघटनेला पाठिंबाहि देतां येत नाहीं किंवा तिच्यांत भागहि घेतां येत नाहीं.'

तथापि भारताच्या एकांतिक विरोधाला विचारणार कोण ? ताशकंद परिषदेंत 'आफ्रो-आशियाई लेखकांच्या चिरस्थायी संघटने'चा ठराव मंजूर होऊन मध्यवर्ती कार्यालय कोलंबो येथें काढावयाचें ठरलें आणि पहिल्या कार्यकारी मंडळावरील सभासद राष्ट्रांचीं नांवें टाळ्यांच्या प्रचंड गजरांत प्रकट अधिवेशनांत वाचून दाखविण्यांत आलीं. पण त्या यादींत 'भारता'चें नांव कांहीं नव्हतें, ही गोष्ट सर्वांना तीव्रतेनें जाणवल्याखेरीज राहिली नाहीं. आम्ही कांहीं जण तर अतिशय संतापून गेलों. आमच्या पुढाऱ्यांनीं आमचा विश्वासघात केला आणि भारताचें नाक कापलें असें आम्हीं आमच्या नेत्यांच्या तोंडावर सांगितलें.

मग दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मीच पुढाकार घेऊन 'भारतीय लेखक समिति' (National Committee of Indian Writers) स्थापन करण्याचा ठराव आमच्या मंडळांत मांडला. तो मंजूर झाला. मग ह्या कमिटीतर्फे आफ्रो-आशियाई लेखकांच्या चिरस्थायी संघटनेच्या कार्यकारी मंडळावर ताराशंकर बानर्जी हे भारताचे प्रतिनिधि म्हणून निवडण्यांत आले. मग तो ठराव डॉ. मुल्कराज आनंद ह्यांनी घाईघाईनें एक पत्र लिहून मध्यवर्ती संघटनेला कळविला. तेव्हां आमचा जीव भांड्यांत पडला. सारांश, भारतीय लेखक मंडळाच्या नेत्यांनीं बाकीच्या सभासदांना वेळोवेळीं विश्वासांत घेण्याची पर्वा न बाळगल्यामुळे ताशकंद परिषदेवर किंवा त्या परिषदेसाठीं जमलेल्या देशोदेशींच्या प्रतिनिधींवर आमचें विशेष वजन पडूं शकलें नाहीं. किंबहुना झाला असेल तर आमच्याबद्दल त्यांचा गैरसमजच झाला असेल. वास्तविक ह्या चुका आम्ही सहज टाळूं शकलों असतो.

आफ्रो-आशियाई लेखक परिषदेचें पुढील अधिवेशन कैरो येथें १९६० सालीं भरण्याचें जाहीर होऊन परिषदेचें सूप वाजलें. परिषद ७ ऑक्टोबरला सुरू झाली आणि १३ ऑक्टोबरला संपली. ह्या सात दिवसांत श्वास घ्यावयाला देखील आम्हांला उरत मिळाली नाहीं. सकाळीं दहा वाजल्यापासून तो रात्रीं कधीं एक तर कधीं दोन वाजेपर्यंत आमचे कार्यक्रम एकामागून एक सारखे लागून राहिलेले असत. हें अग्निदिव्य अखंड सात दिवस चालू होतें.

सदर परिषद संपूर्णतया वाङ्मयीन किंवा सांस्कृतिक परिषद होती असा गैरसमज कोणीहि करून घेण्याचें कारण नाहीं. तथापि, ती निर्भेळपणें राजकीय परिषद होती असाहि आरोप तिच्यावर कोणाला करण्याचें कारण नाहीं. प्रकट अधिवेशनांत जे निबंध वाचले जात किंवा जीं भाषणें होत, त्यांत साम्राज्यवाद, वसाहतवाद, वर्णद्वेष नि भांडवलवाद ह्यांच्या विरुद्ध अतिशय प्रखर टीका होत असे आणि मानवी स्वातंत्र्याचा, विश्वशांततेचा, राष्ट्रीय स्वायत्ततेचा नि समाजवादाचा प्रभावी पुरस्कार करण्यांत येत असे. पण परिषदेच्या ज्या निरनिराळ्या भाग समित्या (Commissions) निवडण्यांत आलेल्या होत्या, त्यांच्यामध्ये मात्र बालवाङ्मय, स्त्रीवाङ्मय, नाट्यशास्त्री, साहित्य अन् चित्रपट अशा प्रामुख्याने वाङ्मयीन आणि सांस्कृतिक विषयांची चर्चा होई. साम्राज्यशाहीच्या राक्षसी कचाट्यांतून अनेक शतकांच्या प्रयत्नांनीं विमुक्त झालेल्या राष्ट्रांतील लेखक प्रथमच एकत्र आले म्हणजे ते शुद्ध आणि निर्भेळ वाङ्मयाची

निर्लेपच चर्चा करीत वसतील अशी भ्रामक समजूत कोणीहि करून घेण्याचें कारण नाही.

राजकारणाला वगळून केवळ वाङ्मयाचा विचार करणारे 'शुद्ध कलावादी' लेखक अनेक आहेत. ह्या लेखकांना अशा स्वरूपाच्या परिषदेबद्दल मुळीच आकर्षण वाटणार नाही. किंबहुना ह्या परिषदा म्हणजे 'कम्युनिस्टांच्या राजकीय कारवायां'ची एक छुपी आघाडी आहे, अशीच हे लेखक स्वतःची समजूत करून घेतल्यावांचून राहाणार नाहीत. ताशकंदची लेखक परिषद ही जरी सोव्हिएट संघांतल्या लेखक संघटनेनें बोलावली असली तरी ह्या परिषदेमधील चर्चेवर, ठरावांवर आणि इतर कार्यक्रमांवर सोव्हिएट राज्यकर्त्यांनीं वा लेखकांनीं आपल्या कम्युनिस्ट राजकारणाचें वजन आणण्याचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रयत्न केला असें त्यांचा शत्रूसुद्धां म्हणूं शकणार नाही. परिषदेचें वातावरण जर कोणत्या एका प्रभावी भावनेनें किंवा विचारानें भरून गेलेलें असेल तर तें विशुद्ध राष्ट्रवादाच्या अन् स्वातंत्र्याच्या अभिनिवेशानें.

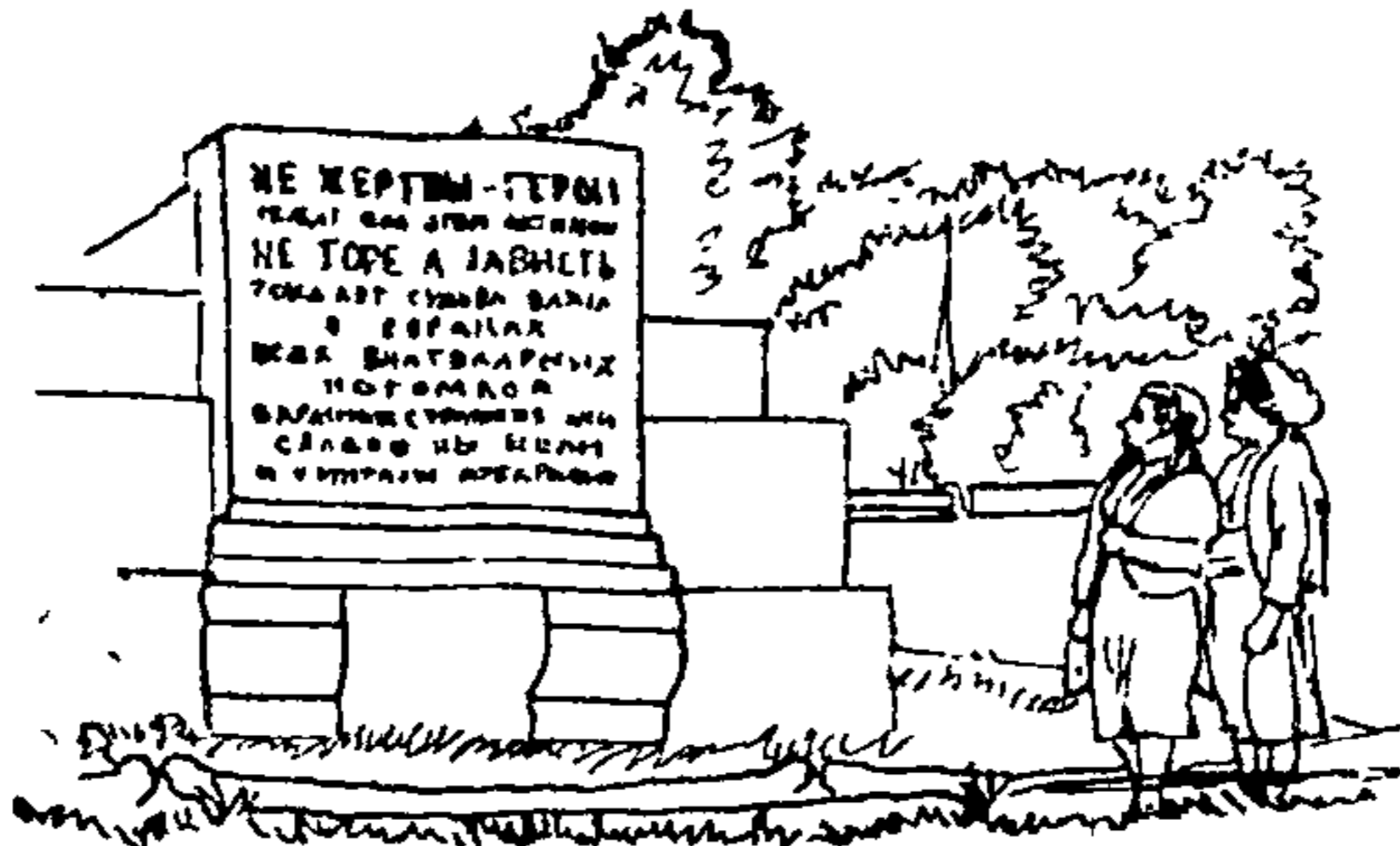
परिषदेच्या सात दिवसांच्या कार्यक्रमांचें तपशीलवार वर्णन स्थलाभावामुळें ह्या ठिकाणीं मी करूं शकत नाहीं. पण ताशकंद परिषदेला जमलेल्या सर्व आफ्रो-आशियाई लेखकांना सोव्हिएट राष्ट्रांतील सांस्कृतिक आणि कलात्मक प्रगतीचें जास्तीत जास्त दर्शन घडविण्याच्या बाबतींत यत्किंचितहि कसूर करण्यांत आली नाही.

अर्थात् सोव्हिएट कलेचें देदीप्यमान स्वरूप मॉस्कोमध्ये जसें पहावयाला सांपडतें तसें तें उझबेकिस्तानच्या राजधानींत म्हणजे ताशकंदमध्ये पहावयाला मिळणें दुरापास्त आहे. पण उझबेकिस्तानमध्ये भारतीय मनाला मोहिनी घालणाऱ्या अशा अनेक गोष्टी आहेत कीं, ज्या मॉस्कोमध्ये किंवा इतरत्र आढळूच शकणार नाहीत. उझबेकिस्तानच्या भाषेमधील तीस टक्के शब्द उर्दू भाषेंत आढळून येत असल्यामुळें ते आपल्याला सहज कळतात. उझबेकी आहारांत बिर्याणी आणि कत्राब हे आपणास परिचित असलेले खाद्यपदार्थ आपल्याला मिळू शकतात. उझबेकी संगीत, नृत्य आणि वाद्ये तर जवळजवळ भारतीयच आहेत. मराठी तमाशामधलें सर्वांत लोकप्रिय जें कडें तें उझबे—किस्तानमध्ये सर्वांत लोकप्रिय वाद्य आहे. आपल्याकडे ज्या तऱ्हेनें तें वाजवतात त्यापेक्षां अधिक प्रखरतेनें आणि कौशल्यानें तें उझबेकिस्तानमध्ये वाजविलें जातें. एक माणूस एका वेळीं तीन कडीं विलक्षण झपाट्यानें वाजवीत असल्याचें प्रात्यक्षिक एका कार्यक्रमांत बघून आम्ही तर थक्कच झालों.

आपल्या हिंदी चित्रपटांतल्या कित्येक चाली आणि गाणीं तर उझबेकिस्तानांत प्रत्येक तरुण स्त्रीपुरुषाच्या तोंडीं खेळत असल्याचें आढळून येतें. हा अनुभव पुढें आम्हांला सर्वच सोव्हिएट राज्यांत आला. 'आवारा हूं,' 'मेरे जूते है जपानी' आणि 'ईचक दाना वीचक दाना,' हीं गाणीं तोंडपाठ म्हणून दाखविणारे कित्येक उझबेकी तरुण आणि तरुणी मला भेटल्या. अर्थात्, 'राजकपूर' हें आज रशियामध्ये सर्वांत अधिक लोकप्रिय नांव झालेलें आहे. जेथें जावें तेथें आम्हांला लोक विचारीत कीं, 'राजकपूर कसा आहे आणि त्याचें आणि नर्गिसचें भांडण कां झालें?' रशियामध्ये जेथें जेथें आम्ही गेलों तेथें तेथें प्रत्येक रूसी माणूस नेमका हाच प्रश्न आम्हांला विचारी.

नेहरूंच्याबद्दल मात्र रशियामध्ये कोणी कसलीहि विचारणा केली नाहीं. पंचावन्न सालीं पहिल्यानें जेव्हां आम्ही रशियांत गेलों त्यावेळीं आमच्या आधीं नुकतेच नेहरू येऊन गेले होते आणि त्यांनीं रूसी लोकांचीं मनं जिंकलीं होती. पण गेल्या तीन वर्षांत आतां या परिस्थितींत एवढा फरक झाला आहे कीं, नेहरूंच्या नांवाचा उल्लेख चुकून देखील कोणी आतां करीत नाहीं. रशियामध्ये नेहरूंना आतां फारसा भाव राहिलेला नाहीं, असा माझा तरी पक्का समज झाला. अर्थात् भारतीय भाषांबद्दल, साहित्याबद्दल आणि संस्कृतीबद्दल रशियामध्ये पूर्वीइतकाच आदर आणि प्रेम आढळून येतें. पण नेहरूंचें राजकारण सोव्हिएट सरकारला नि जनतेला पसंत नसावें असें वाटतें. त्याबद्दल अधिक विस्तारानें पुढें लिहूं.

नवयुग : १४-१२-१९५८

५. काबूल शहरांतले तीन दिवस

१९५८ सालच्या ऑक्टोबर महिन्यांत ताशकंद येथें भरलेल्या आफ्रिका आणि आशिया खंडांतील लेखकांच्या संमेलनाला भारतीय लेखकांचें जें शिष्टमंडळ गेलें, त्यांत महाराष्ट्रातर्फें ज्या तीन लेखकांचा समावेश करण्यांत आला होता त्यांत मी एक होतो. तेव्हां ताशकंदला जातांना आणि येतांना काबूलमधून जाण्याचा मला योग आला. त्याबाबत आतांपर्यंत मी कुठेंच लिहिलें नाहीं, तें आतां लिहितों. कारण भारताचे पंतप्रधान हे नुकतेच अफगाणिस्तानला भेट देऊन आलेले आहेत.

दिल्लीहून आम्ही एका सकाळीं सव्वानऊ वाजतां 'आरिआना अफगान एअरलाईन्स' नें काबूलला निघालों. अफगाण लोक स्वतःला 'आर्यन' समजतात. त्यामुळें 'आरियाना' ह्या विशेषणाचा उपयोग आपल्या राष्ट्रीय स्वरूपाच्या संस्थांच्या नांवामागें ते मोठ्या भक्तिभावानें करतात. हें अफगाणी विमान जेव्हां दिल्लीच्या सफदरजंग विमानतळावर माझ्या प्रथम दृष्टीस पडलें तेव्हां माझ्या छातींत अक्षरशः धसका बसला. मुंबईहून मी दिल्लीला 'व्हायकाऊंट' विमानानें आलों होतो. त्याच्यापुढें अफगाणी विमान म्हणजे इंद्राच्या ऐरावतापुढें शामभटाचें तडू होय. अफगाणी विमान हें 'डाकोटा' जातीचें होतें. पण त्याचें एकंदर स्वरूप इतकें कळाहीन आणि जुनाट होतें कीं, त्यांत बसून आम्ही सुखरूपपणें काबूलला कसे पोहोचणार ह्याची शंका आमच्या सर्वांच्याच मनांत आली. पण आतां त्या विमानांत न बसून कसे चालणार? आलीया भोगासीं असावें सादर, असें म्हणतम्हणत मोठ्या नाखुशीनें त्या विमानाच्या अंतर्भागांत शिरलों.

आंतला देखावा बघून त्या नाखुशींत आणखीच भर पडली. कारण बसायच्या जागा इतक्या दाटीवाटीच्या होत्या कीं, हातपाय कांसवासारखे आंखडून बसावें लागलें. सदर्न मराठ्यांच्या तिसऱ्या वर्गांत जणुं कांहीं आपण बसलों आहोंत असा भास झाला. विमान सुरू होतेवेळीं पोटावर पड्डा आंवळण्याचा प्रश्नच

नव्हता. कारण विमानाच्या हालचालीनें खुर्चीच्या पकडींतून बाहेर निसटण्याचें मुळीं भयच नव्हतें. इतर विमानांत जशी परिचारिका (Hostess) असते तशी अफगाणी विमानांत नसते. इस्लामचा प्रभाव येथूनच पडण्याला प्रारंभ होतो, असें म्हणावयाला हरकत नाही. काळ्या रंगाचा हवाई गणवेश घातलेला एक गौरवर्णीय अफगाणी 'परिचारक' विमान सुटण्याच्या वेळीं पेपरमिटाच्या वड्या वांटण्यासाठीं आमच्या समोर आला तेव्हां त्याच्या चेहेऱ्याकडे बघण्याचें सुद्धां धैर्य आम्हांला झालें नाहीं. तथापि विमान जेव्हां आकाशांतून भ्रमण करूं लागलें, तेव्हां प्रारंभीं त्याच्याबद्दल वाटणारी सर्व भीति नष्ट झाली.

अफगाणी विमानें दिसायला जरी आकर्षक नसलीं तरी त्यांची बांधणी चांगली मजबूत असते, आणि अफगाण पायलट विमान चालवण्याच्या कामांत मोठे वाकब्रगार असतात ह्यांत कांहीं संशय नाहीं. दीड तासाच्या आंत आम्ही दिल्लीहून अमृतसरला आलों. शिखांच्या सुवर्णमंदिराचें दृश्य आकाशांतून फारच सुंदर दिसलें. अमृतसरच्या विमानतळावर तासभर थांबून आणि जेवण करून आम्ही साडे-अकराच्या सुमारास अमृतसरहून निघालों.

पंधरावीस मिनिटांच्या आंतच लाहोरचा विस्तीर्ण सुंदर परिसर आकाशांतून दिसूं लागला. आमच्याबरोबर जे सहासात शीख लेखक होते ते पर्युत्सुक लोचनांनीं आपलें एक वेळचें आवडतें अधिवास नगर न्याहाळून पाहूं लागले. पूर्वीच्या अनेक सुखद स्मृती जागृत होऊन त्यांच्या अंतःकरणांत कालवाकालव झाल्यासारखी दिसली. ज्या दुर्दैवी परिस्थितींत तें शहर त्यांना सोडावें लागलें तिचेंहि स्मरण होऊन त्यांच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिल्यासारखे वाटलें. एवढ्यांत 'सा रम्या नगरी' त्यांच्या दृष्टिपथांतून अंतर्धान पावली आणि दीर्घ निःश्वास टाकीत ते आपल्या आसनांत निश्चलपणें यथास्थित झाले.

त्यानंतर पुष्कळ मैलपर्यंत पाकिस्तानच्या लांबलचक आणि अरुंद पट्ट्यावरून विमानाला जावें लागतें. वाटेंत चिनाब आणि सिंधु नद्यांचें दर्शन घडतें. सिंधूचे पांच निरनिराळे प्रवाह अंतराअंतरानें वाहात येऊन पुढें एक होतात. तें दृश्य अतिशय रमणीय आहे. त्यानंतर मग सुलेमान पर्वताच्या रांगांना प्रारंभ होतो. त्याबरोबर आमचें विमान झपाट्यानें अधिक उंच उंच वातावरणांत जाऊं लागलें. जवळजवळ अकरा हजार फूट उंचीवरून आम्ही उडुण करूं लागलों. कित्येक ठिकाणीं पर्वताचीं निमुळतीं शिखरें अगदीं जवळ आल्यासारखीं वाटलीं.

एखाद्या प्रचण्ड मगरीच्या दंष्ट्रेप्रमाणें आ वासून बसलेल्या खोलच्या खोल दऱ्यांचे भयानक जवडे पाहून पोटांत अक्षरशः गोळा उठल्यासारखें वाटलें. डोळ्यांना आनंद देणारें असें दृश्य कुठेंच दिसेना.

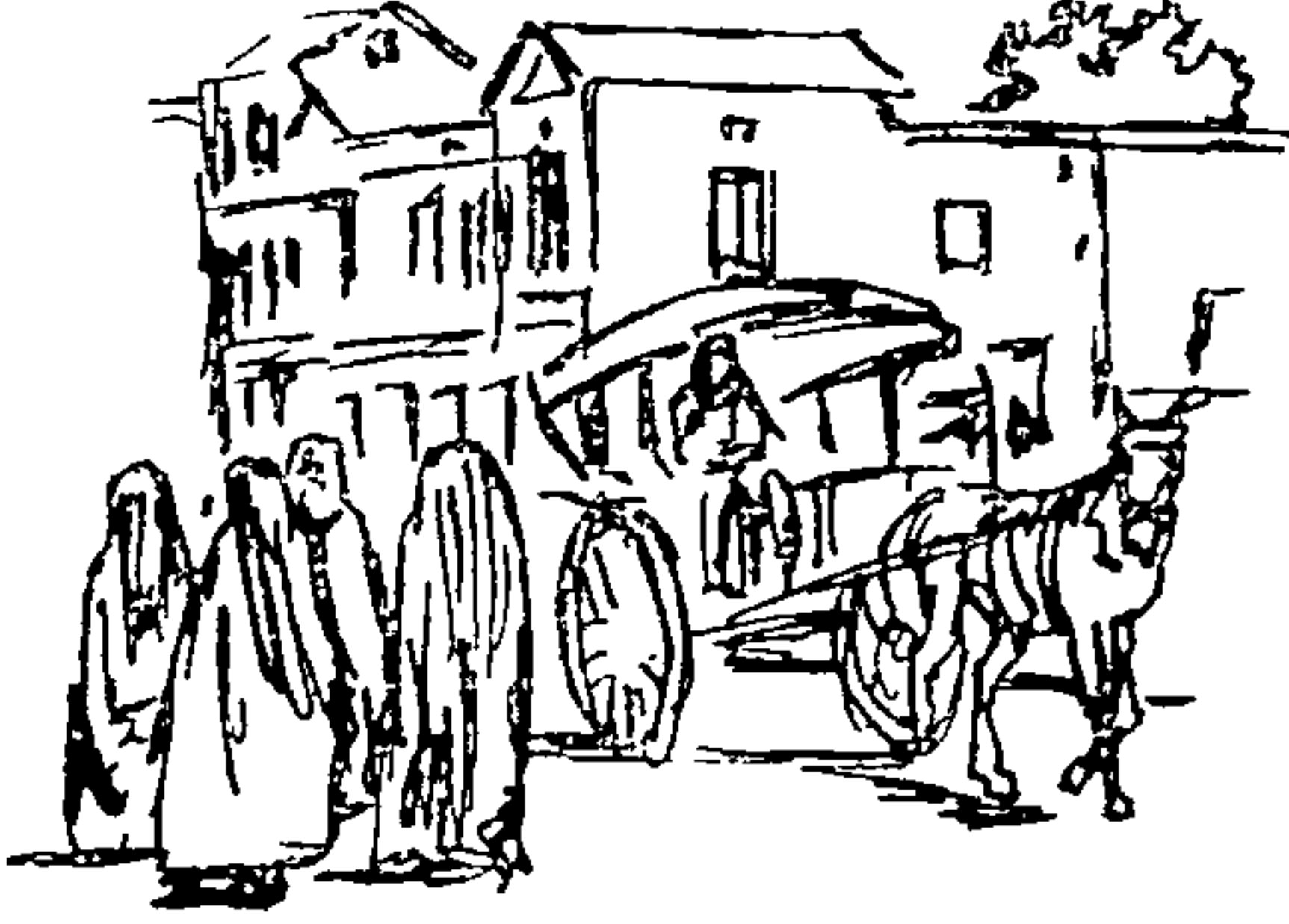
हाडांच्या सांगाड्याप्रमाणें पर्वताच्या उघड्या आणि ओक्या-बोक्या रांगा एकापुढें एक उभ्या होत्या. वृक्ष-वनस्पतींचा हरितवर्ण विरंगुळा फारच थोडा आढळून आला. कधीं काबूलला पोहोचतो आहे असें झालें. पण डोंगरांचा चक्रव्यूह संपतां संपेना आणि मनुष्यवस्तीचा ठावठिकाणा अंतराळा-मधून दृष्टिपथांत कुठेंच येईना. शेवटीं अडीच वाजण्याच्या सुमारास विमानानें खालीं उतरण्यास प्रारंभ केला, तेव्हां हायसें वाटलें.

खिडकींतून डोकावून खालीं पाहूं लागलों. डोंगराच्या विस्तीर्ण वर्तुळाच्या मध्यभागीं प्राचीन इतिहासांतील भग्न अवशेषाप्रमाणें इतस्ततः पसरलेल्या जुनाट बसक्या घरांच्या रांगा दिसूं लागल्या. अफगाणिस्तानच्या सुप्रसिद्ध राजधानीचें उंचावरून झालेलें हें प्रथम दर्शन इतकें अनाकर्षक आणि निरुत्साहजनक होतें कीं, सर्व उत्साहावर थंडगार पाणी पडल्यासारखें झालें. एवढ्यांत विमान जमिनीला लागलें आणि शेतांतून बैलगाडी पळावी तसें खालींवर आदळत आणि धडधडत जमिनीवरून धांवूं लागलें. इतका दरिद्री विमानतळ जगाच्या पाठीवर कुठें असेल असें वाटत नाहीं. नुसती सपाट मातीची जमीन आहे इतकेंच. बाकी कांहीं नाहीं. सारा देखावा गांवढळ.

काबूलला एक दिवस राहून मग पुढें ताशकंदला जावयाचें असें आधीं ठरलें होतें. पण काबूलला आमचे पाय कुठें लागले नाहींत, तोंच आम्हांला नेणारें रशियन विमान काबूलच्या विमानतळावर येऊन दाखल झालें. तेव्हां काबूल पाहण्याचा आमचा कार्यक्रम रद्द झाला. आभाळांतून काबूल जेवढें दिसलें त्यापेक्षां तें अधिक आणि जवळून पाहण्याची आम्हांलाहि फारशी उत्सुकता वाटत नव्हती. म्हणून काबूलचा मुकाम रहित झाल्याबद्दल आम्हांला फारसें वाईट वाटलें नाहीं. काबूलच्या विमानतळावर दोन अडीच तास आम्ही रेंगाळत होतो. चहाचें हॉटेल फारच सामान्य होतें. काबूलला उतरल्याचा एकच लाभ आम्हांला झाला. तो हा कीं, आमच्याजवळ जे दोन अडीचशें भारती रुपये होते, त्याचे आम्ही अफगाणी रुपये करून घेतले. आपल्या एका रुपयाला 'आठ' अफगाणी मिळतात आणि त्या अफगाणी रुपयांना रशियामध्ये भारती रुपयांच्या जवळजवळ तिपटीनें अधिक हुंडणावळीचा भाव असल्यानें

आमचा पुष्कळच फायदा झाला. अशा रीतीने ताशकंदला जातांना काबूलला थांबण्याचा आमचा वेत हुकला.

पण आणखी एक महिन्याने जेव्हां आम्ही रशियांतून भारताकडे परत यावयाला निघालो, तेव्हां अनपेक्षित योगायोगाने काबूलचा मुकाम आमच्या बोकांडी बसला. तें असें झालें.

त्या दिवशीं सकाळीं सव्वासात वाजतां जेट विमानाने आम्ही मॉस्कोहून निघालो, आणि पावणेअकरा वाजतां ताशकंदला येऊन पोहोचलो.

ताशकंदहून अर्ध्या तासाच्या आंत आम्हांला काबूलला जाणारें विमान मिळालें— आणि तीन वाजतां आम्ही काबूलला येऊन पोहोचलो. भारताला जाणारें विमान त्याच सुमारास निघतें, तें आम्हांला ताबडतोब मिळेल अशी आमची कल्पना होती. पण काबूलच्या विमानतळावर उतरतांच भारताचें विमान जाऊन दीड तास झाल्याचें आम्हांला कळलें. कारण, त्यावेळीं आमच्या घड्याळांत रशियन वेळेप्रमाणें जरी तीन वाजले होते तरी काबूलच्या घड्याळांत पावणेपांच झाले होते. आम्हांला वाटलें कीं, एक विमान चुकलें म्हणून काय झालें? भारताला जाणारें दुसरें विमान दोनतीन तासांनीं निघणार असेल. तोंच विमानतळावरील अफगाणी अधिकाऱ्यानें गंभीर चेहेऱ्यानें आम्हांला सांगितलें कीं, 'भारताला जाणारें विमान आणखी तीन दिवसांनीं काबूलहून निघेल!'

तीन दिवसांनीं! आम्ही कपाळाला हात लावून मटकन् मागे बांकावर बसलो! म्हणजे ह्या भयंकर गांवांत आतां तीन दिवस मुकाम करणें प्राप्त झालें! हाय रे दैवा! म्हणजे मागल्या खेपेला आम्ही त्याला कसें तरी चुकविलें, त्याचा सूड अशा रीतीनें त्याने आमच्यावर घेतला काय? ठीक आहे. पण आतां तक्रार करून काय उपयोग? 'आलीया भोगासीं असावे सादर' असा नशिवावर हवाला ठेवून आम्ही पुढले तीन दिवस काबूलमध्ये कसे कंठावयाचे ह्याच्या विचाराला लागलो.

काबूलमधून भारताला आठवड्यांतून फक्त दोनदांच विमान जातें,

हं आम्हांला पुढें समजलें तेव्हां विमान चुकल्यामुळें काबूलमध्ये तीन दिवस 'स्थानबद्ध' राहाण्याचें दुःख थोडेसें कमी झालें. विमानकंपनीच्या 'बस'—मधून गांवामध्ये असलेल्या त्यांच्या 'एरियाना (आर्यन) हॉटेल'मध्ये आम्हांला नेण्यांत आलें. त्या हॉटेलमध्ये आमची राहाण्याची व्यवस्था केली होती. काबूलमध्ये हें सर्वांत उत्तम हॉटेल. हॉटेलची इमारत, स्वच्छता आणि व्यवस्था कांहीं वाईट नव्हती. आम्हांला मिळालेली खोलीहि बऱ्यापैकी होती. हॉटेलचा परिसरहि विस्तीर्ण आणि हवेशीर होता. पण एवढ्या गोष्टी सोडल्या तर मन रमण्यासारखें असें तेथें कांहींहि नव्हतें.

जेवण साधारण होतें. त्यांत रुचकरपणा मुळींच नव्हता. काबूल हा इस्लामधर्मीय देश असल्यानें तेथें अत्यंत कडक मद्यबंदी आहे. रात्रीचें जीवन तेथें अजिबात नाहीं, असें म्हटलें तरी चालेल. पण काबूलमध्ये सर्वांत जर जास्त टंचाई आम्हांला कशाची भासली असेल तर ती पाण्याची. काबुलांत वर्षामध्ये अवघा दहा इंच पाऊस पडतो. त्यामुळें काबूलमध्ये सर्वांत त्रिकट समस्या पाण्याची आहे. दिवसभर प्रवास करून मी दमलों होतो. थंडगार पाण्यानें आंघोळ करण्याची मला फार इच्छा झाली. पण हॉटेलमध्ये पाणी कुठें होतें? एका तपेलीभर पाण्यामध्ये मला जेवढें अंग स्वच्छ करतां आलें तेवढें मी टॉवेलच्या साहाय्यानें कसेंबसें केलें. त्यानंतर चहा पिण्याची मला इच्छा झाली. नोकरानें चहा आणला. पण दूध होतें भुकटीचें. त्याचा उग्र वास मला असह्य झाला. चौकशी केल्यावर मला समजलें कीं, काबुलांत पाण्यापेक्षांहि दुधाचा जास्त दुष्काळ आहे. पाऊस नाहीं तर गवतहि नाहीं आणि गवत नाहीं म्हणजे दुभर्ती जनावरेंहि नाहींत हें समीकरण अगदीं सरळ होतें.

एवढें होतां होतां संध्याकाळचे सहा वाजले आणि मग आणखी एक चमत्कार झाला. तो असा कीं, सूर्य मावळतांक्षणींच एखादें बर्फाचें ब्लॅकेट डोक्यावर पडावें तसा थंडीचा विलक्षण कडाका अकस्मात् सुरू झाला. पांच मिनिटांपूर्वी जी हवा आल्हादकारक वाटत होती ती एकदम बदलून अक्षरशः असह्य झाली. आम्ही बसल्याजागीं थरथर कांपूं लागलों. हवामानामध्ये एवढा अतिरेकी फरक जगांत कुठें असेल असें वाटत नाहीं. थंडी निवारण करण्याचें कोणतेंहि साधन आमच्याजवळ उपलब्ध नव्हतें. हॉटेलच्या मॅनेजरजवळ जाऊन बोलण्याची तर सोयच नव्हती. कारण तो पडला कट्टर मुसलमान. तो त्यासंबंधीं आमच्याशीं बोलायला सुद्धां तयार नव्हता. आतां काय करावयाचें?

तेवढ्यांत एक विचार माझ्या मनांत आला. काबूलमध्ये एखादा मराठी माणूस असू शकेल काय? मी टेलिफोन डिरेक्टरी घेऊन पाहू लागलो. तोंच काबूलमधील भारतीय वकिलातीमधले पहिले सेक्रेटरी श्री. साठे असल्याचें मला आढळून आलें. मग काय? परमेश्वरच पावला! ताबडतोब मी त्यांना फोन केला. ते घरीच होते. मी काबूलमध्ये आलो आहे हें समजल्याबरोबर त्यांना अतिशयच आनंद झाला. ते म्हणाले, 'तुम्हाला भेटायला मी आतां येतो तिकडे.' माझी नि साठ्यांची कांहीं पूर्वीची ओळख नव्हती. पण मराठी माणसांना कशाला हवी असते एकमेकांची ओळख?

थोड्या वेळानें साठे आपल्या मोटारींनून हॉटेलांत आले, आणि ते मला नि माझे सोबती श्री. पु. य. देशपांडे ह्यांना घेऊन आपल्या घरीं गेले. साठे ह्यांच्या पत्नीहि ओळखीच्या निघाल्या. त्यांचे वडील डॉ. पंडित हे माझ्या चांगल्याच परिचयाचे आहेत. साठे जोडपें हें जितकें तरुण तितकेंच प्रेमळ आणि आतिथ्यशील होतें. मध्यरात्रीपर्यंत आम्ही त्यांच्याकडेच होतो. त्यांच्या उदार आतिथ्यामुळें काबूलमधली आमची पहिली रात्र अविस्मरणीय आनंदांत गेली ह्यांत काहीं शंका नाहीं. काबूलमधले भारताचे वकील श्री. हक्सर आणि त्यांच्या पत्नी, दुय्यम सेक्रेटरी श्री. खन्ना ह्या सर्वांच्या ओळखी त्याच रात्री साठे ह्यांच्या निवासस्थानीं झाल्या.

दुसरे दिवशीं सकाळीं सहा वाजतां उठलों. सूर्य उजाडतांच आदल्या रात्रीच्या थंडीचा मागमूसहि कुठें उरला नव्हता. काय अजब हवा आहे म्हणतां काबूलची! आंघोळीला नोकरानें पाणी आणलें वीतभर उंची—घेराच्या एका छोट्या बादलींत! एवढ्या पाण्यात शरीरशुद्धीचीं सर्व कामें करावयाचीं म्हणजे तारेवरची कसरत होय. 'काकस्नान' झाल्यानंतर कपडे करून आम्ही गांवांत फेरफटका मारावयाला निघालों. गांवामधला एकच मुख्य रस्ता लांबलचक आणि रुंद आहे. त्याच्या दुतर्फा झाडांच्या रांगा लावलेल्या आहेत. पण रस्त्यांत धूळ कोण? रस्त्याच्या दोन्ही कडेला हातभर रुंदीचे पाण्याचे पाट वहात असतात. राजवाड्यांत झाडांना जें पाणी घालतात तें ह्या पाटांतून सोडण्यांत आलें आहे असें समजलें. ह्या पाटाच्या पाण्यांत नागरिकांचे सर्व विधि चाललेले पाहून मी तर हतबुद्ध झालों. आंघोळ ह्याच पाण्यांत, कपडे धुणें ह्याच, पाण्यांत फुटकळ शरीरशुद्धीचीं कामेंसुद्धां ह्याच पाण्यांत, आणि पिण्यासाठीं पण हेंच पाणी!

हे सर्व प्रकार पाहून अक्षरशः ओकारी येते. पण तेथल्या लोकांना त्याचें कांहींच नाही.

पाण्याच्या नि दुधाच्या टंचाईचा परिणाम रस्त्यावरून जाणाऱ्यायेणाऱ्या काबुली नागरिकांच्या प्रकृतीवर झालेला अगदीं उघड उघड दिसून येतो. अफगाणी लोक पठाणांसारखे उंचेपुरे, दांडगे आणि धिप्पाड असावेत अशी माझी पूर्वी कल्पना होती पण ती प्रत्यक्ष अवलोकनांन पार खोटी ठरली. सर्वसामान्य अफगाण माणूस बांध्यानें अगदींच सामान्य, खुजट आणि किरकोळ वाटला; आणि त्याची प्रकृति तर कांहीं विचारायलाच नको. बहुतेकांना कातडीचे रोग, डोळ्यांना कांहीं तरी व्याधि झालेली. रंगानें मूळचे गोरे पण वर्षानुवर्षे अंगाला पाणी न लागल्यानें शरिराच्या कातडीवर मनस्वी घाण सांठलेली. त्यामुळें पुष्कळांच्या अंगावर बेंडे किंवा ब्रण झाल्यासारखे दिसत होते. पुरुषांच्या मानानें स्त्रिया अधिक स्वच्छ आणि निरोगी वाटल्या. त्यांचा गौरवर्ण डोळ्यांत भरण्यासारखा आहे. पण अंगावर बुरखा असल्यानें रसिक दृष्टीला आपली तहान केवळ त्यांच्या पायांवरच भागवावी लागते.

काबूल शहरांतल्या मध्यवर्ती राजमार्गावरच राजवाडा आहे. दरवाजावर लष्करी शिपाई गुरख्यांच्या उंचीचे आणि चेहऱ्यानें पोरसवदा होते. राजवाड्यांत शिरून राजाला भेटावे नि भारतांत जाण्यासाठीं एखाद्या खास विमानाची आमच्यासाठीं सोय करा अशी त्याला विनंती करावी, असा बूट कोणीतरी काढला. पण मागाहून जेव्हां समजलें कीं, राजाची भेट मिळविण्यासाठीं सहा सहा महिने आधींपासून खटपट करावी लागते तेव्हां तो वेत झुरळ झटकावे तसा आम्ही डोक्यांतून काढून टाकला. काबूल शहरांत पाहण्यासारखें आम्हांला तरी कांहीं आढळलें नाही. मुख्य रस्ता सोडला म्हणजे बार्शी, मालेगांव, येवला यांपैकीं एखाद्या गांवांतील मुसलमानी मोहल्यामधून आपण चाललों आहोंत असा भास होतो. गांवाच्या मधून 'काबूल' नांवाची 'नदी' वहाते. ही नदी पाहिल्यानंतर मला पुण्याच्या नागझरीची आठवण झाली. पण नागझरींत तरी जास्त पाणी असेल. काबूल नदीच्या पात्रांत दिवसा ढवळ्या पुरुष मंडळी शौचविधि करतांना आढळली. त्याची दुर्गंधि आसमंतात् इतकी पसरली होती कीं कांहीं विचारूं नका.

भारतांत आम्हांला तार पाठवावयाची होती म्हणून नदीच्या पलीकडे

असलेल्या 'पोस्ट ऑफिसांत' आम्ही गेलों. त्या पोस्ट ऑफिसाची कळा पाहून आम्हांला अक्षरशः रडू कोसळलें. शंभर वर्षांत त्या विचान्याला केरसुणीचा किंवा झाडूचा स्पर्श देखील झाला नसेल. जिन्यावर आणि जमिनीवर घोऱ्या-इतकी धूळ सांचली होती; आणि ती तुडवीत माणसें निर्धास्तपणें इकडून तिकडे वावरत होतीं. काबूलमध्ये द्राक्षें किंवा सुका मेवा कांहीं मिळतो किंवा काय ह्याची चौकशी केली. पण गंगोत्रीमध्ये पाण्याचा जसा ठणठणाट, तशी काबुली द्राक्षांची किंवा मेव्याची काबूलमध्ये टंचाई. सारा माल बाहेर जातो. भाषा येत नसल्यामुळें कोणाशीं बोलणें शक्यच नव्हतें. लोक धार्मिक वाटले. रस्त्यांतून जातांना हातांत 'तसबी' (माळ) घेऊन नामस्मरण करीत जाणारे लोक पुष्कळ आढळले. तथापि, असें असून परधर्मीयांबद्दल त्यांच्या मनांत द्वेषभावना मुळींच नाहीं असें म्हणतात. कारण, काबूलमध्ये हिंदूंची आणि शिखांची वसती पुष्कळ असून त्यांच्याशीं काबुली मुसलमानांचे संबंध अत्यंत प्रेमाचे आहेत असें समजलें.

काबूल सरकारचें परराष्ट्रीय धोरणहि तसेंच स्नेहाचें आहे. आपलीं राष्ट्र-विकासाचीं अनेक कामें त्यांनीं रशियन, अमेरिकन आणि जर्मन लोकांकडे सोंपविलेलीं आम्हांला दिसून आलीं. तिसरे दिवशीं दुपारीं आम्ही साठे दांपत्या-कडे भोजनास गेलों आणि त्यांनींच आपल्या मोटारीमधून आम्हांला काबूलच्या परिसरांतील प्रेक्षणीय स्थळें दाखवण्यास नेलें.

शहरापासून तीन मैलांवर एका डोंगरावर बाबराची कबर आहे. त्याच्या आजूबाजूला थोडीशी झाडी आहे. कबरेवर संगमरवरी फरशी अलीकडेच चढविण्यांत आली आहे. पण एकंदरींत सर्व आवार भकास आणि उजाड वाटतें. ह्याचें कारण बाबरबद्दल अफगाणी लोकांच्या मनांत यत्किंचितहि आदराची भावना नाहीं. कशी असेल? कारण बाबरानें त्या देशावर स्वारी करून तो जिंकला होता. 'मेल्यानंतर काबूलच्या निरभ्र आकाशाखालीं मला निजू द्या !' अशी बाबरानें इच्छा प्रदर्शित केल्यामुळें त्याचें शव हिंदुस्थानांतून आणून तेथें पुरण्यांत आलें.

तेथून आम्ही नादिरशहाची कबर पहावयाला गेलों. ती शहराच्या दुसऱ्या बाजूला एका टेकडीवर आहे. ह्या कबरीवर बांधलेली मशीद मात्र अत्यंत शोभिवंत आहे. ह्या टेकडीवरून काबूल शहराचें विहंगम दृश्य उत्तम दिसतें. टेकडीच्या पायथ्याशीं असलेल्या विस्तीर्ण मैदानांत थोड्याच दिवसांपूर्वी

अफगाणी स्वातंत्र्यदिनानिमित्त एक औद्योगिक प्रदर्शन भरलें होतें. त्याच्या इमारती तशाच कायम होत्या. 'पाकिस्तान'चा 'स्टॉल' जितका भव्य तितकाच 'भारता'चा 'स्टॉल' क्षुद्र होता. आपल्या प्रदर्शनामध्ये भारतानें जेवढ्या उत्साहानें भाग घ्यावयाला पाहिजे होता, तेवढा त्यानें घेतला नाहीं म्हणून अफगाणी लोक भारतावर फार रागावले आहेत असें समजलें.

पाकिस्तान हें इस्लामी राष्ट्र असूनसुद्धां अफगाणिस्तानला भारताबद्दल जास्त आकर्षण वाटतें. पण त्या आपल्या प्रेमाची भारत दखल घेत नाहीं अशी अफगाणी लोकांची तक्रार आहे. भारताचे राष्ट्रपति आणि पंतप्रधान साऱ्या जगांत हिंडतात पण अफगाणिस्तानाकडे आजपर्यंत कधीं दुकून त्यांनीं पाहिलें नाहीं हा त्यांचा सर्वांत मोठा आक्षेप आहे. त्या दृष्टीनें पंतप्रधान नेहरूंनीं काबूलला परवांच भेट दिली ही फार उत्तम गोष्ट झाली. त्यामुळें भारताबद्दची त्यांच्या मनांतली अढी पुष्कळच उलगडली असावी असा कयास करावयाला हरकत नाहीं.

अशा रीतीनें तीन दिवस मोठ्या कष्टानें आम्हीं काबुलांत काढले. तिसऱ्या दिवशीं दुपारीं आम्ही काबूल सोडणार होतो. सकाळ कशी घालवावी तें कळेंना. एवढ्यांत शहराच्या एका टोंकाला 'इंटरनॅशनल अफगाण क्लब' नांवाचें पाश्चात्य आहारविहाराची व्यवस्था असलेलें एक विश्रामगृह असल्याचें समजलें. तेव्हां शोध करीत करीत मी आणि देशपांडे पायीं-पायींच गेलो. बऱ्याच वेळानें तें एकदांचें आम्हांला सांपडलें. त्याचा दर्शनी भाग अगदींच गांठो होता. पण अंतर्भाग अद्यावत् आणि सुशोभित होता. दोनतीन युरोपियन गृहस्थ वीअर पीत आणि ब्रिलिअर्ड खेळत त्या ठिकाणीं बसले होते. त्यांना पाहिल्यानंतर माणसांच्या जगांत आल्यासारखें आम्हांला वाटलें. त्या ठिकाणीं तास दोन तास आमचा वेळ कसा गेला तें आम्हांला समजलें नाहीं. वैराण वाळवंटांत 'ओएसिस' सांपडल्यानंतर माणसाला काय वाटत असेल त्याचा प्रत्यय त्या ठिकाणीं आम्हांला आला.

दीड वाजतां भोजन आटोपून आम्ही विमानतळावर आलों. साडेतीन वाजतां आमचें विमान सुटलें. काबूल सोडतांना मार्गें वळून ओझरत्या दृष्टिक्षेपानें त्याचा निरोप घेण्याचें सुद्धां मला धैर्य झालें नाहीं. 'नलगे हें शहर पुन्हा

१६० :: केल्यानं देशाटन...

पाहण्या कधीं' अशा ओळी सहज ओंठावर स्फुरत होत्या तोंच आमचें विमान काबूलचा टप्पा ओलांडून सुलेमान पर्वताच्या रोखानें मार्ग क्रमूं लागलें. रात्रौ साडेनऊ वाजतां आम्ही दिल्लीच्या सफदरजंग विमानतळावर सुखरूप उतरलों.

नवयुग : २७-९-१९५९

४.

ज प ा ण

अल्जरिया, कांगो आणि लाऊस येथें ज्या भयानक राजकीय घडामोडी सध्यां घडत आहेत, त्या लक्षांत घेऊन आफ्रिका आणि आशिया खंडांतील पुरोगामी लेखकांचें नि विचारवंतांचें नव्यानें मार्गदर्शन करण्याची आवश्यकता निर्माण झाल्यामुळें आफ्रो-एशियन लेखक समितीच्या कार्यकारी मंडळाची एक तांतडीची बैठक २७ मार्च १९६१ रोजीं जपानच्या राजधानींत घ्यावयाचें निश्चित झालें. ह्या समितीच्या स्थापनेपासून तिच्याशीं माझा संबंध असल्यानें साहजिकच मला ह्या बैठकीला हजर रहाणें प्राप्त होतें. माझ्याबरोबर भारतामधून तीन प्रतिनिधी येणार होते. एक डॉ. मुल्कराज आनंद, दुसरे खासदार गुरुचरणसिंग मुशाफिर आणि तिसरे प्रागजीभाई डोसा.

गेले अडीच महिने मुंबई महापालिकेच्या निवडणूक प्रचाराच्या कामांत मी आहोरात्र गुंतलों असल्यानें अतिशय दमून गेलों होतों. मलाहि थोडासा थारेपालट हवा होता. योगायोग असा कीं, ज्या दिवशीं मुंबई महापालिकेची निवडणूक सकाळीं सुरू होणार, त्याच दिवशीं दुपारीं बारा वाजतां मला टोकियोला निघावयाचें होतें. निवडणुकीचा निकाल ऐकून मला मुंबईहून निघतां आलें असतें तर अर्थातच फार चांगलें झालें असतें. पण तें कांहीं जमूं शकलें नाहीं.

रविवार दि. २६ मार्च १९६१ रोजीं सकाळीं शिवतीर्थाच्या मतदान केंद्रावर माझे मत रीतसर नोंदून 'एअर-इंडिया इंटरनॅशनल'च्या 'राणी ऑफ एलोरा' ह्या विमानानें मुंबई सोडली. विमानमार्गानें दिल्ली मुंबईहून ७०९ मैल आहे आणि दिल्लीहून कलकत्ता ८१६ मैल आहे. मुंबईहून बारा वाजता निघालों तों अडीच वाजतां दिल्लीला जाऊन पोहोचलों. विमानांत दोन वर्ग असतात. एक पहिला नि दुसरा 'इकॉनॉमिक.' मी दुसऱ्या वर्गाचा उतारू होतों. ह्या वर्गाचें मुंबई ते टोकियोला जाण्यायेण्याचें भाडें एकतीसशें रुपये आहे. पहिल्या वर्गांत उतारूला बसायला आणि पाय पसरायला जशी ऐसपैस जागा मिळते तशी दुसऱ्या वर्गांत मिळत नाहीं. उलट, दुसऱ्या वर्गांत फारच दाटीवाटीनें बसावें लागतें. आपण जर खिडकीच्या जवळ बसलेलों असलों तर आपल्याला उठून आपल्या शेजारच्या

दोघां उतारूंच्या अंगावरून जावयाला अतिशय त्रास पडतो. तथापि जेवणाची फारच उत्तम व्यवस्था असते. शिवाय आंतरराष्ट्रीय विमानामध्ये मद्यबंदी नसते हें एक त्याचें वैशिष्ट्य आहे. एवढेंच नव्हे तर बिअरची बाटली दीड रुपयाला नि व्हिस्कीची बाटली सोळा रुपयाच्या भावानें मिळते. दिल्लीला विमान पाऊण तास थांबतें. अधल्यामधल्या मुक्कामाला ज्यांना उतरावयाचें नसतें त्यांना विमानतळावर उतरतांना 'ट्रॅन्झिट'चे पास घेऊन बाहेर पडावें लागतें. अशा उतारूंसाठीं निराळें विश्रांतिगृह असतें. त्यांना ह्या आवारांतून बाहेर जाण्याची परवानगी नसते किंवा बाहेरचाहि कोणी माणूस त्या ठिकाणीं उतारूंना भेटावयाला आंत येऊं शकत नाहीं.

दिल्लीहून आम्ही सव्वातीन वाजतां निघालों. कलकत्याला तीन तासांनीं पोहोचलों. पण मुंबईच्या नि कलकत्याच्या वेळेंत एक तास फरक असल्यानें तेथें सव्वा सात वाजले होते आणि चांगला अंधार पडला होता. मार्च महिना असून दुपारीं दिल्ली चांगलीच थंड वाटली. पण कलकत्याला उकाडा विशेष जाणवला. कलकत्याचा 'डमडम विमानतळ' मला वाटतें भारतामधला सर्वांत भिकार विमानतळ असावा. तेथल्या इमारती अगदीं भिकार नि जुनाट आहेत. विश्रांतिगृहांत कमालीची गैरव्यवस्था आहे. आपण एखादी गोष्ट नोकऱ्याला आणावयाला सांगितली तर ती यावयास अर्धा तास तरी लागतो. तेवढ्यांत आपली जाण्याची वेळ सुद्धां झालेली असते. मला तर तेथल्या व्यवस्थापकाला चारदोन शिन्या हासडाव्या लागल्या. पण त्याच्यावर त्याचा कांहीं परिणाम झालेला मला दिसला नाहीं.

कलकत्याहून सव्वाआठच्या सुमाराला निघालों. आतां विमानांतल्या उतारूंमध्ये पुष्कळच बदल झाला होता. सयामाला, चीनला किंवा जपानला जाणाऱ्या उतारूंचा भरणा विशेष होता. तिरप्या डोळ्यांची नि चपऱ्या नाकांची आंबती भोंवतीं चांगलीच गर्दी झाली होती. कलकत्यापासून बॅंगकॉक हें १७१२ मैल आहे. त्यांतला अर्धा प्रवास बंगालच्या उपसागरावरून होतो. म्हणून विमानाला अपघात झाला अन् विमान समुद्राच्या पाण्यांत पडलें, तर स्वतःला पाण्यावर तरंगत ठेवण्याचें एक शरीररक्षक 'जॅकेट' अंगांत कसें घालावयाचें त्याचें प्रात्यक्षिक विमानाचे अधिकारी दाखवतात. त्या निदर्शनाचें स्वरूप जरी औपचारिक असलें, तरी त्यामुळें नवख्या प्रवाशाच्या छातींत धडकी भरल्या-खेरीज राहात नाहीं.

विमानाचा वेग ताशीं जवळजवळ तीनशें मैल असतो आणि समुद्रसपाटीपासून वीस हजार फूट उंचीवरून हवेत तें उडत असतें. खालीं गडद मेघांचें आवरण आणि सभोंवताली काळाकुट्ट काळोख ह्यामधून विमान जात असल्यानें बाहेर कांहीं दिसत नाही किंवा भासत नाही. विमानामधले दिवेहि अंधुक करण्यांत येतात. त्यामुळें निद्रेची आराधना करण्यावांचून उतारूला दुसरा कांहींहि उद्योग उरत नाही. बसण्याची खुर्ची मागे थोडीशी कलती करण्याची सोय असली तरी पुढें पाय फारसे लांबवतां येत नाहींत. विलक्षण अवघडल्यासारखें वाटतें. पण मनुष्याचें शरीर हें मोठें चमत्कारिक असतें. कोणत्याहि परिस्थितीशीं कसें जुळवून घ्यावे हें त्याला बरोबर समजतें. इतक्या अडचणींत आपल्याला झोप कशी येईल ह्या चिंतेंत आपण असतो तोंच कसा डोळा लागतो तें समजत नाहीं. मी जेव्हां डोळे उघडले तेव्हां रात्रीचा दीड वाजण्याचा सुमार झालेला होता. विमानाचे दिवे प्रज्वलित झालेले होते. उतारूनीं आपापल्या खुर्चीवरचे पट्टे पोटावर बांधावेत असा समोर विजेच्या प्रकाशाचीं झगझगणारीं अक्षरें इशारा देत होतीं. विमानाचा कीर्कट भोंगा वाजत होता आणि आमचे विमान बॅंगकॉकच्या तळावर हळू हळू उतरत होतें.

नवयुग : १६-४-६१

२.

मध्यरात्र उलटून दोन तास झाले होते, तरी बॅंगकॉकला उकाडा विलक्षण होता.

विमानतळाच्या विश्रांतिगृहांत जाईपर्यंत अंगाची अगदीं तलखी होऊन गेली. विमानतळाच्या इमारती मात्र चांगल्या आहेत. एक चपट्या नाकाची बुटकी पण हंसतमुख आणि चलाख मुलगी आमची मार्गदर्शिका होती. ती इंग्रजी चांगलें बोलत होती. सयामी लोक वर्णानें फारसे उजळ नाहींत. चिनी आणि जपानी लोकांच्या मानानें त्यांना काळेंच म्हणावें लागेल. त्यांचे चेहरे अगदींच शून्य वाटतात. कोणतीच भावना त्यावर प्रकट झालेली आढळत नाहीं. विमानतळावर आम्ही पाऊण तास होतो. थंडगार कोकाकोला प्यालों. तेवढ्यांत विमानामधला एक सहप्रवासी ओळखीचा निघाला. जयपूरला तो जवाहिन्याचा धंदा करीत होता. हॉंगकॉंगला कांहीं माल खरेदी करण्यासाठीं चालला होता. त्याचें कॉलेजचें शिक्षण पुण्याला फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये झालें होतें. आणि त्यानें माझ्या 'लग्नाच्या बेडी'च्या गुजराती प्रयोगांत एक भूमिका केली होती. त्याच्याशीं गुजरातीमध्ये बोलतांना हायसें वाटलें. स्वकीयांबद्दलचा जिवाळा परदेशांत विशेष जाणवतो.

बॅंगकॉकहून आम्ही पहांटे अडीचच्या सुमारास निघालों. हॉंगकॉंगपर्यंत आम्हांला ११५० मैलांचा प्रवास करावयाचा होता. हॉंगकॉंगवर जसें विमान आलें तसें चांगलेंच उजाडलें होतें. बाहेर उन्ह पडलें होतें. त्यामुळें हॉंगकॉंगची रचना आणि परिसर आकाशांतून चांगलाच पहावयाला मिळाला. करड्या रंगाच्या उंच डोंगरांच्या रांगांचा हॉंगकॉंगला सर्व वाजूनीं वेढा पडलेला आहे. हे डोंगर अगदींच बोडखे आहेत. त्यांवर झाडझाडोरा मुळींच नाहीं. समुद्राचे निमुळते फांटे ह्या डोंगरांच्या रांगांमधून किनाऱ्यापर्यंत गेलेले आहेत. विमानतळ अगदीं समुद्राच्या पाण्यापासून सुरू झालेला आहे हें त्याचें वैशिष्ट्य आहे.

असा विचार मनांत सहज येऊन जातो कीं, खालीं उतरतांना विमान नेमकें जमिनीला न लागतां दहावीस फूट अलीकडे उतरलें तर काय होईल ? हॉंगकॉंगच्या

सर्व किनाऱ्याला आणि डोंगरावरून अमेरिकन पद्धतीच्या पांढऱ्या उंच उंच चौकोनी इमारती हारीनें लागून राहिल्या आहेत. त्या मोठ्या शोभिवंत दिसतात. डोंगरांच्या एवढ्या अडचणीनें हॉंगकाँग वसलेले असूनहि त्याचा हा विमानतळ ऐसपैस आणि नीटनेटका आहे. विमानामधून उतरून बाहेर पडल्यावर एकदम थंडीचा कडाका जाणवला. चांगली हुडहुडीच भरली.

‘हॉंगकाँग’ हें नांव कसें पडलें हें कांहीं ठाऊक नाही. पण चिनी भाषेंत त्या शहराचें नांव ‘काई ताक’ असें आहे. त्या नांवाची विमानतळावर लांबलचक पाटी लावलेली आहे. आगगाडीच्या डब्याच्या आकाराच्या मोटरमध्ये बसून आम्ही ‘कस्टम्स’च्या कचेरींत आलों. तेथें सर्व उतारूंच्या पासपोर्टची आणि आरोग्यपत्रांची तपासणी होते. टोकियोला जाणाऱ्या प्रवाशांना हॉंगकाँगला जरी थोडा वेळच थांबावयाचें असतें, तरी तेथला ‘व्हिसा’ (परवाना) घ्यावा लागतो. तो मी घेतलेला नव्हता. त्याबद्दल थोडीशी खळबळ झाली, पण तें प्रकरण ‘एअर-इंडिया इंटरनॅशनल’च्या प्रतिनिधीच्या मध्यस्थीनें ताबडतोब मिटलें.

तपासणीचें हें काम संपल्यानंतर आम्ही विश्रांतिगृहांत कॉफी प्यावयास गेलों. हॉंगकाँग ही चीनला आणि जपानला जाणाऱ्या लोकांची उतारपेठच आहे. त्यामुळें विमानतळावरच्या ह्या विश्रांतिगृहांत चिनी-जपानी लोकांची खूपच गर्दी उडालेली आढळते. त्यांतले चिनी कोण आणि जपानी कोण हें हुडकून काढणें सकृद्दर्शनी कठीण असतें. पण थोड्या वेळानें तो फरक आपल्या लक्षांत येतो. चिनी लोकांच्या चेहेऱ्यावर त्यांच्या मंगोलियन वंशाचे संस्कार जितके ठळकपणें उमटलेले असतात, तितके ते जपानी लोकांच्या चेहेऱ्यांवर दिसून येत नाहींत. त्या दृष्टीनें जपानी लोकांचे चेहेरे पुष्कळच निवळलेले वाटतात. त्याखेरीज चिनी लोकांपेक्षां जपानी लोकांचा वर्ण अधिक गौर आहे. अर्थात्, ही तुलना ठोकळ मानानेंच करण्याचा मीं येथें प्रयत्न केलेला आहे.

हॉंगकाँगच्या विमानतळावरील विश्रांतिगृहांत नाना तऱ्हेच्या वस्तु विकावयास ठेवलेल्या दिसल्या. त्यांत जपानी घड्याळें, कॅमेरे, रेडिओ, विजेचे वस्तरे, मद्याच्या बाटल्या ह्यांची रेलचेल होती आणि त्यांच्या किंमतीहि कमालीच्या माफक होत्या. लहान लहान ‘ट्रॅन्झिस्टर्स’ तर कमालीचे आकर्षक होते. ज्यांना भारतांत पांचशें रुपये पडतील असे हे रेडिओ सेट्स् पाऊणशें-शंभर रुपयांच्या आंत तेथें मिळतात. ज्या घड्याळांना आपल्याकडे तीन साडेतीनशें रुपये आपण

देऊं अशीं फक्कड घड्याळें तीसचाळीस रुपयांत मिळूं शकतात. अर्थात्, मी स्वतः कोणतीहि वस्तु घेण्याच्या भानगडींत पडलों नाहीं. कारण, आमच्या उदार सरकारनें माझ्या प्रवासासाठीं दोनशें चाळीस रुपयांची प्रचंड रक्कम मंजूर केली असल्यानें त्यांतील एकेका आण्याच्या खर्चानें माझे प्राण कंठाशीं येत होते.

विमानतळावर वसलों असतांना हाँगकाँगचें एक इंग्रजी पत्र विकत घेतलें. म्हटलें, त्यांत मुंबई महापालिकेच्या निवडणुकांचा निकाल वाचावयाला मिळतो काय ! पण कसचें काय अन् कसचें काय ? त्या बारा पानी पत्रांत भारताचें सुद्धां नांव मला आढळलें नाहीं, तर मुंबईचें कोठून आढळणार ? हाँगकाँगमधल्या 'रात्रीच्या कलत्रां'च्या नि 'हॉटेलां'तील सुखसोयींच्या वर्णनांच्या भडक जाहिराती वाचून त्या शहरांतील बकाली आणि रंगेल जीवनाची कल्पना आली. वाचकांच्या पत्रव्यवहारांत त्या वसाहतींतल्या लग्नविषयक कायद्यांत होणार असलेल्या सुधारणेबाबत मोठी मनोरंजक चर्चा वाचावयाला मिळाली. लग्नाच्या बायकोखेरीज 'रखेल्या' ठेवण्याची पद्धत हाँगकाँगमधल्या नागरिकांत विशेष प्रचलित असावी असें दिसतें. आणि पुढें ह्या 'रखेल्या' आपल्या प्रियकरांशीं विवाह लावून त्यांच्या कायदेशीर बायका बनतात आणि आपल्या पतीचा पहिला संसार उधळून लावतात. त्याला आळा घालण्यासाठीं आतां विवाहविषयक कायद्या-मध्ये दुरुस्ती करण्याचें विधेयक तेंथें आलेलें आहे. तथापि, ह्या सुधारणेसंबंधीं वर्तमानपत्रामधून जाहीर चर्चा करतांना निरनिराळ्या वाचकांनीं आपलीं मते इतक्या अनिर्वेध मोकळेपणानें मांडलीं होतीं कीं, तें बघून आश्चर्य वाटलें. एखाद्या नाजुक गोष्टीसंबंधीं इतक्या मोकळेपणानें बोलणें भारतांत तरी आज-मितीस शक्य नाहीं. साडे नऊ वाजतां आम्हीं हाँगकाँग सोडलें.

हाँगकाँग ते टोकियो हें १९३४ मैलांचें उड्डाण होतें. माझ्या प्रवासांतला तो अखेरचा पण सर्वांत मोठा टप्पा होता. विमान ढगावरच्या वातावरणांत जाऊन स्थिरस्थावर होतें न होतें तोंच 'ब्रेक फास्ट' (न्याहारी) आली. सुंदर थंडगार 'टुराँग' बिअर मिळाली. त्यामुळें मनाला इतका आल्हाद आणि इतकी प्रसन्नता लाभली कीं, शब्दानें तिचें वर्णन करतां येत नाहीं.

माझे मित्र प्रा. कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी ह्यांनीं 'कृष्णाकांठची भाती' ह्या आपल्या आत्मचरित्राची कच्ची प्रत मला वाचावयाला दिली होती. विद्वान्, व्यासंगी आणि गंभीर माणसानें इतकें रसदार आणि लालित्यपूर्ण शैलीनें लिहिलें मराठी भाषेंतलें हें पहिलेंच आत्मचरित्र होय. तें वाचण्यांत मी इतका

रंगून गेलों होतों कीं, 'आपण आचार्य अत्रेच ना?' असा प्रश्न शुद्ध मराठी भाषेत मला कोणी तरी विचारला तेव्हां क्षणभर मी मुंबईला माझ्या विन्हाडींच आहे असा मला भास झाल्याखेरीज राहिला नाही. स्वप्नांतून जागा व्हावा तसा मी बुबुळें वर करून बघूं लागलों तोंच विमानाधिकाऱ्याच्या गणवेशांतला एक तेजस्वी तरुण माझ्याकडे स्मितवदनानें बघत होता. मला आश्चर्य वाटलें आणि आनंद वाटला. अतिशय आनंद वाटला. 'काय नांव आपलें?' मीं विचारलें. "माझें नांव जोशी. मी पुण्याचा! मी या विमानांत 'नॅव्हिगेटर' आहे. माझें कार्यक्षेत्र हाँगकाँग ते टोकियो या दोन केंद्रांत असतें!" त्या तरुणानें उत्तर दिलें. श्री. जोशी ह्यांच्या वडिलांना मी ओळखत होतों. ते एक मोठे सरकारी अधिकारी होते. नुकतेच ते कालवश झालेले आहेत.

विमानांत मला भेटलेले श्री. जोशी हे कांहीं पहिलेच महाराष्ट्रीय नव्हत. 'एअरइंडिया इंटरनॅशनल' मध्ये वरेच महाराष्ट्रीय मोठमोठ्या हुद्द्यावर कामें करीत आहेत. त्यांपैकीं दोघेतिघे जण हाँगकाँगपर्यंत मला भेटले. श्री. जोशी ह्यांच्याशीं कांहीं वेळ गप्पागोष्टी केल्यानंतर, त्यांच्या विनंतीवरून मी त्या विमानाची 'एंजिन रूम' पाहावयाला गेलों. विमानाचे प्रमुख कॅप्टन बोस ह्यांच्याशीं त्यांनीं माझी ओळख करून दिली. एंजिन रूम म्हणजे विलक्षण गुंतागुंतीच्या अनंत यंत्रांचें एक अद्भुतरम्य विश्वच ! तें पाहून मी थक्कच झालों. त्यांतलें कांहीं एक कळण्यासारखें नव्हतें मला. म्हणून नसते प्रश्न विचारण्याच्या मी मुळीं भानगडींतच पडलों नाहीं. विमानाच्या भागांतून समोर जो देखावा दिसतो तो पाहून छातींत धडकीच भरते. विमानाच्या आंतल्या बाजूला बसणाऱ्या उतारूला आपल्या डाय्या किंवा उजव्या हाताच्या कांचेच्या गोल गवाक्षांतून बाहेर बघतांना एवढें भय वाटत नाहीं. बाकी, माझ्यासारख्या आडमाप आकाराच्या माणसाला त्या एंजिन रूममध्ये बसणें किंवा उभें रहाणें म्हणजे महाकठीण कर्म होय. कॅप्टनचे आभार मानून मी पुन्हा परत येऊन बसलों.

विमानामध्ये शौचाच्या दोन्ही बाजूला दोन खोल्या असतात. त्यांत कोणी माणूस गेला कीं, बाहेर लागलीच विजेच्या अक्षरांत ती खोली गुंतलेली (engaged) आहे अशीं अक्षरें प्रकाशित होतात. माणूस बाहेर आला कीं, ती खोली मोकळी (Vacant) आहे अशीं अक्षरें दिसूं लागतात. सदर शौचाच्या खोलींत स्वच्छ टॉवेल, कंगवा, केसांचा ब्रश, नखांचा ब्रश, पावडर, लव्हेंडर, डॅटॉल इ. गोष्टी ठेवलेल्या असतात. मला एकदां ह्या खोलींत

जाण्याची जरूर पडली. पण एक तास झाला तरी ती खोली मोकळी झाल्याचीं अक्षरं कांहीं झळकेनात. तेव्हां मी त्या खोलीसमोर जाऊन उभा राहिलों. पंधरा मिनिटें झालीं तरी ती खोली मोकळी होण्याचा कांहीं संभव दिसेना. तेव्हां मग चिडून मी त्या खोलीच्या दारावर जोरानें मूठ आदळली. तेव्हां आंतून दार उघडलें गेलें. पहातां तों एक शीख सरदारजी आरशापुढें उभा राहून आपला फेटा अगदीं शांतपणें चापूनचोपून बांधीत होता. तें दृश्य बघून मी तर सर्दच झालों. माझा राग आवरून थंड स्वरांत मी त्याला म्हणालों, 'सरदारजी, यह तो पिसाब तडीका कमरा है, फेटा बांधनेका नहीं है जी!' तेव्हां मग तो मख्ख चेहन्यानं माझ्याकडे पहात पहात बाहेर पडला. अशी गंमत. नशीब कीं, त्या खोलींतलें कमोद ही बसायसाठींच खास जागा केली आहे, असा त्याचा समज झाला नाही.

हाँगकाँगहून टोकियोकडे जातांना वाटेंत फॉर्मोसा (तैवान) हें बेट लागतें. दर दोनतीन तासांनीं विमानाच्या कॅप्टनचें एक परिपत्रक निघत असतें. त्यांत विमान कुठें आहे, किती उंचीवर आहे आणि त्याचा वेग ताशीं किती मैल आहे हें उतारुंना कळवण्यांत येतें. आम्ही ढगांच्या वर असल्यानें आम्हांला तैवान बेट मात्र मुळींच दिसूं शकलें नाही. त्याचवेळीं मला नेताजी सुभाषचंद्रांची आठवण झाली. त्यांच्या विमानाला त्याच ठिकाणीं अपघात होऊन त्यांत त्यांना मृत्यु आला असें म्हणतात. अर्थात्, त्या गोष्टीवर माझा स्वतःचा मुळींच विश्वास नाही. ह्या विषयावर पूर्वीं मीं पुष्कळ लिहिलें आहे. म्हणून येथें त्याचा पुनरुच्चार करीत नाहीं. आजमितीस सुभाषबाबू जिवंत आहेत कीं नाहीं हें मी मुळींच सांगत नाहीं. पण ज्या विमानाच्या अपघातांत ते मरण पावले असें सांगण्यांत येतें, त्या अपघातांत आणि त्या ताडू बेटांत ते मुळींच मरण पावले नाहीत ह्याबद्दल माझी शंभर टक्के खात्री आहे. सुभाषबाबूंच्या मृत्यूचा खात्रीलायक पुरावा आजतागायत कोणीहि देऊं शकलेला नाही.

फॉर्मोसाच्या पुढें पांच सहाशें मैलांच्या अंतरावर ओकिनावा हा बेटांचा समूह लागतो. येथेंच अमेरिकेनें लष्करी तळ बांधलेला आहे. ह्या ठिकाणीं ढगांचा अडथळा नसल्यानें आम्हांला ओकिनावा बेटें स्पष्टपणें पहावयास मिळालीं. त्यानंतर मात्र पुढें प्रवासाचा अतिशय कंटाळा आला. खालीं समुद्र अन् वर आभाळ. ज्यावर नजर ठरवितां येईल असें कांहीं कुठें दिसत नाहीं कीं भासत नाहीं. शरिरांतून मोकळ्या झालेल्या आत्म्यासारखें

आपण आकाशांतून भ्रमण करीत आहोंत असें वाटतें. अशा मानसिक परिस्थितींत केव्हां डोळ्याला डोळा लागला तें समजलें सुद्धां नाहीं.

पावणेचार वाजावयाच्या सुमारास, विमान टोकियोला पोहोंचावयाला आतां चाळीस मिनिटांचा अवकाश आहे असा आम्हांला इशारा मिळाला. म्हणून जागा होऊन डोळे चोळीत चोळीत बाहेर बघूं लागलों, तर दाट धुरकट ढगांच्या पोटांतून विमान चालल्याचें आढळलें. एकदम वातावरणाचा रंगच बदलला. ऊन प्रकाश नाहींसा होऊन पावसाळी हवेचा देखावा दिसूं लागला. त्यानंतर जवळजवळ अर्धा तास आम्ही ढगांतून चाललों होतो. विमान हळू हळू खाली उतरत होतें. पण कांहीं केल्या समुद्राचा वा जमिनीचा पृष्ठभागच दिसेना. त्यामुळें जीव घाबरा झाला. म्हटलें, हा काय प्रकार आहे? पोटावर पट्टे बांधायचा हुकूम सुटून किती वेळ तरी झाला होता! मनांत नाना तन्हेच्या शंका यावयाला लागल्या. अखेर एकदम ढगाचें नि धुक्याचें वातावरण वितळलें आणि टोकियोचा विमानतळ समोर दिसूं लागला. हॉगकॉगप्रमाणें येथलाहि विमानतळ अगदीं समुद्राच्या कडेपासून सुरू झालेला आहे. जमिनीचा विमानाला स्पर्श होऊन तें धांवमार्गानें जेव्हां गरंगळूं लागलें तेव्हां कुठें जीव भांड्यांत पडला. नाहींतर खरें सांगायचें म्हणजे माझ्या तोंडचें अगदीं पाणीच पळालें होतें! विमानांत बसायचा आपल्याला एवढा अनुभव कोठें असतो ?

विमान स्थिर होऊन कांहीं वेळानें आम्ही विमानांतून बाहेर पडलों तेव्हां थंडी आणि पाऊस ह्यांचा विलक्षण कडाका पडलेला होता. अगदीं नखशिखांत थंडगार टांचण्या टोचल्या जात आहेत असा भास होत होता. लंडनची आठवण झाली. मार्च महिना संपत आला होता तरी अजून वसंत ऋतूचा पत्ता नसावा हें बघून आश्चर्य वाटलें. माझ्या अंगांत एकच गरम 'पुलोव्हर' होता. बाकीचे सर्व कपडे सुती होते. पण माझ्या अंगावर चरबीचें भरपूर आवरण असल्यामुळें मला कितीहि थंडी असली तरी सहसा त्रास होत नाहीं. उलट, त्यामुळें माझ्या शरिरांत नवीन चैतन्य निर्माण होतें.

पण माझ्याबरोबर विमानांत मद्रासचा सुब्रह्मण्यम् नांवाचा अत्यंत हाडकुळा, दांतपडका नि गालबसका असा एक गृहस्थ होता. 'कोलंबो प्लॅन' मधील कसल्या तरी खात्याचा अभ्यास करण्याकरितां सहा महिन्यांसाठीं त्याला भारत सरकारनें पाठविलें होतें. तो कलकत्यापासून माझ्याबरोबर विमानांत माझ्या

समोर बसलेला होता. पण टोकियोला येईपर्यंत त्याचें नि माझें एका अक्षराचें बोलणें झालेलें नव्हतें. त्याचें खाणेंपिणें मी मुकाश्यानें दुरून बघत होतो.

तो पक्का शाकाहारी होता. त्याच्या अंगांतल्या सर्व कपड्यांची किंमत वीस पंचवीस रुपयांपेक्षा अधिक नसावी. टोकियोच्या विमानतळावर उतरल्या-बरोबर ह्या गृहस्थाचो जी कांहीं स्थिति झाली ती पाहून हंसतां हंसतां माझी पुरेवाट झाली. उभ्या आयुष्यांत थंडी म्हणजे काय चीज आहे हें ह्याला माहीत नसावेसें दिसलें. एखादें भयंकर पिशाच्च दिसावें असा त्याचा चेहेरा झाला. पायापासून डोक्यापर्यंत तो एकाद्या किल्लीच्या बाहुलीप्रमाणें थडाथडा नाचूं लागला. त्याच्या त्रिनदांताच्या दाढा एवढ्या जोरानें एकमेकींवर आढळूं लागल्या कीं, त्यांतून निघणाऱ्या 'अय्यायो' चा अगदीं काथ्या कुटावा असा कुडा झाला.

त्याच्या शेजारीं मी एखाद्या बुरुजासारखा उभा असलेला पाहून मला त्यानें मिठीच मारली. मी त्याला हातांनीं धरून विमानतळाच्या बंद इमारतीमधल्या एका कोचावर नेऊन जेव्हां बसविलें तेव्हां तो माणसांत आला. मग त्यानें आपल्या खिशांतला पूर्वजन्मीं पांढऱ्या रंगाचा असलेला एक गलिच्छ रुमाल काढून आपल्या कानावरून डोक्याला बांधला. त्यावेळीं त्याचें तें ध्यान बघून तो महात्मा गांधींसारखा दिसतो का राजगोपालाचारियरसारखा दिसतो ह्याविषयीं मी माझ्या मनांत हुज्जत घालूं लागलों.

विमानतळावरच्या सगळ्या अग्निदिव्यांतून बाहेर पडावयाला जवळजवळ एक तास लागला. मी बाहेर पडलों तोंच आफ्रो-आशियन परिषदेचे दोन तरुण जपानी स्वयंसेवक प्रतिनिधींच्या स्वागतासाठीं तेथें आले होते. माझें स्वागत करून माझ्या सामानासकट त्यांनीं मला ताब्यांत घेतलें. मग मी संपूर्णपणें निर्धास्त झालों. एका भल्या मोठ्या, लांबलचक आणि सुंदर मोटरींत स्थानापन्न होऊन आम्ही तिचे विमानतळावरून टोकियो शहराच्या दिशेनें निघालों.

मला वाटलें, विमानतळावरून टोकियो शहर फार फार झालें तर किती लांब असणार? असेल सांताक्रुझवरून मुंबई शहरापर्यंत किंवा पालमपासून नव्या दिल्लीच्या कनॉट सर्कसपर्यंत ! म्हणून मी माझ्या जपानी वाटाड्यांना अगदीं विश्रब्ध स्वरांत विचालें कीं 'काय, आपल्या मुक्कामाला आपण अर्ध्या तासाच्या आंतच पोहोंचूं ना ?' जपानी तरुणांना इंग्रजी चांगलेंच समजतें पण त्यांना इंग्रजी बोलतांना कष्ट पडतात. त्यांनीं मला सांगितलें कीं, "दोन तासांच्या

आंत आपल्या हॉटेलांत पोहोचलों तर आपण पुष्कळच नशीबवान आहोंत असें समजूं!” तेव्हां मी म्हणालों, ‘म्हणजे काय?’ तेव्हां आपल्या मोडक्या तोडक्या इंग्रजींत त्यांपैकीं एक जपानी तरुण म्हणाला, ‘अहो हें टोकियो शहर म्हणजे तुम्ही काय समजतां? जगांत फक्त तीनच मोठीं शहरें आहेत. न्यूयॉर्क, लंडन आणि टोकियो. ह्या टोकियो शहराची लोकसंख्या एक कोट आहे, माहीत आहे तुम्हांला?’ तें ऐकून मी सपशेल हबकलोंच. एक कोट—एक कोट! म्हणजे मुंबईच्या दुपटीहून बारा लाख जास्त! माझें डोकें गिरगिरूं लागलें. टोकियोच्या विस्ताराचें चित्रच मुळीं माझ्या अंतश्चक्षुंपुढें उभें राहीना!

त्यानंतर क्षीण स्वरांत मीं त्याला विचारलें, ‘पण विमानतळावरून आपल्या हॉटेलांत जायला दोन तास लागतील असें जें तुम्ही म्हणालांत, त्याचा अर्थ काय?’ ‘त्याचा अर्थ असा—’ तो दुसरा तरुण म्हणाला कीं, ‘ह्या टोकियो शहरांत एक लाख मोटरगाड्या आहेत! त्यामुळें रस्त्यांतून आपल्याला वाट मिळणेंच मुळीं मुष्कील आहे!’ आणि त्याचा प्रत्यय त्याच क्षणीं आम्हांला येत होता. रस्त्यांतून मोटरींच्या चारचार पांचपांच समांतर रांगा लागल्या होत्या. त्यामुळें कोणा तरी महापुरुषाच्या प्रेतयात्रेमध्ये जणुं कांहीं आपण चाललों आहोंत असें वाटत होतें. साडेपांच सहाचा तो सुमार होता. भोंवतालीं उजेड पुष्कळच होता. रस्ता कांहीं फार रुंद नव्हता. मुंबईच्याच कोठल्या तरी भागांतून आपण चाललों आहोंत असें वाटत होतें. त्यामुळें सकृद्दर्शनी टोकियो शहराबद्दल कांहीं माझें फारसें चांगलें मत झालें नाहीं.

मी त्या तरुणांना विचारलें कीं, ‘काय हो, हेंच काय तुमचें टोकियो शहर?’ तेव्हां ते उत्तरले कीं, ‘टोकियो शहर सुरू व्हावयाला अजून पुष्कळ अवकाश आहे. हें उपनगर आहे.’ रस्त्यामध्ये मोटरगाड्यांची एवढी गर्दी आहे तेव्हां ह्या मोटरगाड्या तरी कोठल्या बनावटीच्या आहेत म्हणून मी पाहूं लागलों. मोटरगाड्यांच्या पाठ्यांवर जपानी भाषेंत कांहीं अक्षरें लिहिलीं होतीं. पण आंकडे मात्र इंग्रजी होते. आणि बहुतेक सर्व लहानमोठ्या गाड्या जपानमध्ये बनविल्या होत्या. अमेरिकन गाड्या मधूनमधून दिसत होत्या.

सर्व गाड्यांचे रंग आकर्षक आणि लखलखीत होते. मळकी, विटकी किंवा मोडकी अशी एकहि मोटारगाडी दिसतां दिसेना. टॅक्सीच्या टपावर ‘ग्राऊंड-ग्लास’च्या दिव्यांची लहानशी पांढरी चौकोनी पेटी होती. त्यामुळें टॅक्सी गाड्या ओळखूं येत होत्या. रस्त्यावरून जाणाऱ्यायेणाऱ्या स्त्रीपुरुषांचे पोषाख संपूर्णतया

पाश्चात्य होते. त्यामुळें आपण इंग्लंडमधल्या एखाद्या औद्योगिक शहरामधून चाललों आहोंत असा भास होत होता. कांहीं कांहीं जपानी स्त्री-पुरुषांनीं

नाकातोंडाला जैन भिखवूप्रमाणें पांढऱ्या पट्ट्या बांधल्या होत्या. आमच्या मार्गदर्शकांना मी विचारलें, “हें काय आहे ?” तेव्हां ते म्हणाले, “टोकियोमध्ये सध्यां इन्फ्लुएन्झाची सांथ आहे म्हणून जे जे इन्फ्लुएन्झाच्या सांथीतून उठतात ते ते आपला उपसर्ग दुसऱ्यांना होऊं नये म्हणून नाकातोंडाला अशा तऱ्हेच्या पांढऱ्या कापडाच्या पट्ट्या बांधतात.”

अर्ध्यापाऊण तासाच्या आंत टोकियो शहराचा परिसर सुरू झाला. कमीत कमी मी वीस वर्षे

तरी जपानचा भूगोल विद्यार्थ्यांना शिकवला असेल. तो शिकवतांना जपानमधील घरे एक मजल्याचीं आणि कागदाचीं नि लाकडाचीं आहेत असें मी शिकवीत आलों. पण प्रत्यक्ष टोकियोमधून जातांना रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला जेव्हां पांचपांच अन् आठआठ मजल्यांच्या टोलेजंग इमारती माझ्या डोळ्यांना दिसूं लागल्या, तेव्हां मी आश्चर्यचकितच झालों. आणि आपल्या विद्यार्थ्यांना इतकीं वर्षे खोटा भूगोल शिकवल्याबद्दल मला अत्यंत पश्चात्ताप झाला: ऐकणें आणि पहाणें ह्यांत केवढें जमीनअस्मानाचें अंतर असतें, ह्या सत्याचा एवढा जबरदस्त प्रत्यय आजपर्यंत मला आयुष्यांत कधीं आला नाहीं ! युरोपमधल्या कोणत्याहि देशांतल्या राजधानीच्या तोंडांत मारील असें जपानच्या राजधानीचें तें स्वरूप बघून मी तर हतबुद्ध झालों ! तशा अवस्थेंत किती वेळ गेला आणि ‘इंपीरिअल’ हॉटेलच्या भव्यसुंदर पोर्चमध्ये आमची गाडी केव्हां येऊन उभी राहिली हें मला समजलेंच नाहीं !

३.

ज्या इंपीरिअल हॉटेलमध्ये आमची उतरण्याची सोय केली होती तें. इंपीरिअल हॉटेल हें केवळ टोकियोमधलें नव्हे तर सान्या जपानमधलें सर्वांत जुनें आणि उत्कृष्ट हॉटेल होय. टोकियोमधल्या अगदीं महत्त्वाच्या भागामध्ये तें वसलेलें आहे. बादशहाचा राजवाडा आणि त्याच्या भोंवतालचा प्रचंड बाग तेथून अगदींच जवळ आहे. त्याच्या पलीकडे 'डायेट' (पार्लमेंट) आहे. टोकियो स्टेशन तेथून जवळ आहे. टोकियोमधलें सर्वोत्कृष्ट नाटकगृह जें 'काळुकिझा' थिएटर तें त्याच्या मागल्या बाजूलाच आहे. इंपीरियल हॉटेल हें १८९० सालीं स्थापन झालें. पण त्याची सध्यांची मुख्य इमारत १९२३ सालीं अमेरिकेंतील विश्वविख्यात शिल्पशास्त्रज्ञ फ्रँक लॉईट राईट ह्यानें बांधली. ह्या इमारतीचा दगड असा कांहीं मुद्दाम निवडून आणला आहे कीं, त्याला धरणीकंपापासून किंवा आगीपासून धोका नाही. ह्या हॉटेलला नवीन इमारत एकदां १९५४ मध्ये आणि पुन्हा १९५८ मध्ये जोडण्यांत आली आहे. त्यामुळें संबंध हॉटेल म्हणजे एक विशाल वसाहतच झालेली आहे.

ह्या हॉटेलान्त एकंदर नऊशें खोल्या असून एकंदर १६०० माणसें रहाण्याची सोय आहे. प्रवेशद्वारासमोर हिरवे भरजरी गणवेश घातलेले द्वारपालक उभे असतात आणि एकसारख्या मोठमोठ्या मोटरगाड्या एकामागून एक येऊन पोर्चमध्ये थांबत असतात. जरा कुठें आपलें दुर्लक्ष झालें तर एखाद्या गाडीखालीं आपण सांपडलोंच म्हणून समजा. हॉटेलान्त शिरण्यासाठीं एक आणि बाहेर पडण्यासाठीं एक अशीं एकसारखीं चक्राकार फिरणारीं कांचेचीं दारें आहेत. त्यांत योग्य वेळ साधून झटकन् आपण प्रवेश करायला हवा. आंत गेल्यावर प्रथम जो देखावा दृष्टीला पडतो तो पाहून आपले डोळेच निश्चल होतात. सर्व व्यंस्था आणि रचना इतकी सुबक आणि शोभिवंत आहे कीं, कांहीं विचारूं नका. पाश्चात्य पोशाख घातलेले जपानी सेवक आणि क्वचित् जपानी किमोनो आणि गोबी (कमरपट्टा) परिधान केलेल्या सेविका

एवढासा सुद्धां चालण्याचा किंवा बोलण्याचा आवाज न करतां द्रुतगतीनें आपापलीं कामें करीत असतात. आजूबाजूच्या विस्तीर्ण 'लाऊज' (विश्रामकक्षा)-मध्ये ठेवलेल्या प्रशस्त आरामकोचावर हॉटेलांत उतरलेले किंवा इतर पाहुणे लोक पहुडलेले असतात. ह्या लाऊजच्या मधोमध 'चेरो ब्लॉसम'चीं दोन झाडे मधोमध लावलेलीं आहेत. त्याला आलेल्या गुलाबी फुलांच्या बहरानें एक निराळेंच सौंदर्य त्या ठिकाणीं निर्माण झालेलें आहे.

ह्या हॉटेलांत रहाणाऱ्या माणसाला कोणत्याहि कामासाठीं म्हणून बाहेर कुठें जाण्याची जरूरी पडत नाही. तेथें बँक आहे, हुंडणावळ मिळण्याची व्यवस्था आहे, पोस्ट आहे, जगांतल्या सर्व विमान कंपनीच्या शाखा आहेत आणि जपानमधली हरएक वस्तु विकत मिळण्याची एक प्रचंड बाजारपेठच ह्या हॉटेलाच्या तळमजल्यावर लागून राहिलेली आहे. तेथें मनुष्य एकदां वाट चुकला कीं, त्याला नेमकें पूर्वस्थळीं परत येणें कठीण पडतें. पुस्तकांचीं, कपड्यांचीं, शिंप्यांचीं, कॅमेऱ्यांचीं, घड्याळांचीं, रेडिओचीं, कल्चर्ड मोत्यांचीं अशीं शेकडों दुकानें त्या हॉटेलांत आहेत हें सांगितलें तर कोणाला खरें तरी वाटेल काय ?

हॉटेलाच्या निरनिराळ्या भागांच्या चौकांत सुंदर बागा, जलाशय आणि कारंजीं आहेत. त्यांमुळें हॉटेलांत रहाणाऱ्या माणसालाहि आपण कोठल्या तरी निसर्गरम्य स्थळीं आल्यासारखें वाटतें. ह्या हॉटेलांत एकच भोजनगृह नाही. निरनिराळ्या वेळांसाठीं आणि वेगवेगळ्या खाद्यपदार्थांचीं भिन्नभिन्न भोजनगृहें आहेत. आपल्याला जेवण आपल्या खोलींतहि मागवितां येतें. पण मुख्य भोजनगृहांतलें जेवण रात्री दहाला संपतें. पण समजा, आपण मध्यरात्र उलटून गेल्यानंतर हॉटेलांत आलों आणि आपल्याला जेवावयाचें आहे तर मग काय सोय आहे ? त्यासाठीं हॉटेलाच्या दुसऱ्या एका भागांतलें भोजनगृह उघडें असतें.

एकदां असेच रात्रीचे आम्ही उशीरा आलों आणि अनेक जिने उतरत आणि चढत बऱ्याच वेळानें त्या भोजनगृहांत जाऊन पोहोंचलों. तेथली शोभा काय वर्णन करावी ? त्या भोजनगृहाच्या छताला निळा आभाळी रंग दिला होता आणि त्याला चांदण्यासारखे दिवे लावलेले होते. आजूबाजूचा प्रकाश मुद्दाम सौम्य करण्यांत आलेला होता. त्यामुळें आपण जणुं काय उघड्यावर बसलों आहोंत असा भास होत होता. एका बाजूला वीसपंचवीस लोकांचा वाद्यवृंद

निरनिराळ्या वाद्यांतून कोमल आणि मधुर स्वरालाप काढीत होता. आजूबाजूला सुंदर जपानी युवती सस्मित वदनानें इतस्ततः वावरत होत्या. किती वेळ आम्ही त्या ठिकाणीं बसलों असूं त्याचें भानच आम्हांला राहिलें नाहीं.

जपानमध्ये जपानी पद्धतीचीं हॉटेले नाहींत असें नाहीं. त्यांना 'रायोकान' असें म्हणतात. तेथें सर्व व्यवस्था जपानी पद्धतीची असते. म्हणजे जोडे बाहेर काढून आंत शिरावें लागतें. आणि जमिनीवर अंथरलेल्या मऊ गुळगुळीत चट्यांवर—ज्याला 'तटामी' म्हणतात-बसणें, जेवणें आणि झोपणें ह्या सर्व गोष्टी कराव्या लागतात. मला त्यांची कांहीं माहिती नाहीं. पण टोकियोमधलीं आणि जपानांतल्या प्रमुख शहरांतील सर्व हॉटेले हीं संपूर्णपणें पाश्चात्य पद्धतीचीं आहेत. जगामधल्या कोणत्याहि शहरांमधल्या उत्तमोत्तम हॉटेलांशीं टक्कर देतील अशीं एकापेक्षांहि एक सुंदर हॉटेले जपानमध्ये आहेत, आणि हेंच तर बाहेरच्या जगाला जपानचें सर्वांत मोठें आकर्षण वाटतें.

टोकियोचा विमानतळ हें एक प्रचंड आंतरराष्ट्रीय वैमानिक वाहतुकीचें केंद्र आहे. कारण, जगाच्या कोणत्याहि भागामधून टोकियोला विनायासानें पोहचतां येतें. तथापि, जपानला येणाऱ्यांमध्ये जास्तीत जास्त संख्या अमेरिकन लोकांची असावी असें वाटतें.

मी ज्या इंपीरिअल हॉटेलमध्ये राहिलों तें हॉटेल तर अमेरिकन स्त्री-पुरुषांनीं भरून गेलें होतें. खुद्द अमेरिकेंत देखील ज्या सुखसोयी, चैनी किंवा विलास प्राप्त होत नाहींत त्या सर्व जपानमध्ये माफक खर्चांत मुबलक मिळूं शकतात असें दिसतें. जपानमध्ये इतकीं सुंदर हॉटेले असून आणि त्यांमध्ये एखाद्या राजवाड्यासारखी ब्रादशाही व्यवस्था असूनहि त्या मानानें तीं महाग नाहींत. उदाहरणार्थ, मी ज्या खोलींत होतो तिचें दिवसाचें भाडें २८०० येन होतें. सकाळच्या न्याहारीचे ५०० येन, दुपारच्या जेवणाचे १००० येन, रात्रीच्या भोजनाचे १२०० येन आणि मधल्या चहाचे ३०० येन मिळून रोजचे ५८०० येन म्हणजे अद्मासें पाउणशें रुपये रोजचा खर्च येतो. दिल्लीला मोठमोठ्या हॉटेलांत दिवसाचे सव्वाशें आणि दीडशें रुपये द्यावे लागतात. त्या मानानें तेथें पदरांत काय पडतें, फत्तर? आणि टोकियोच्या इंपीरिअल हॉटेलशीं जर मुंबईच्या 'ताजमहाल हॉटेल'ची तुलना केली तर 'ताजमहाल हॉटेल'ला 'सखूबाईची' किंवा 'बाळा भागवताची खानावळ' म्हणावें लागेल! आपल्याकडच्या हॉटेलांतले नोकर लोक इतके उर्मट आणि मखल असतात कीं, त्यांचे चेहरे बधू नयेत असें वाटतें.

इंग्लंडमध्ये परिचारक आणि परिचारिका अत्यंत चलाख असतात खऱ्या पण त्यांची नुसती ऐटच पाहून घ्यावी. त्यांच्या चेहऱ्यावर कसलाच भाव कधीं दिसावयाचा नाही. तोंडांतून नुसतं 'क्यू!' (थॅक्यू) 'क्यू' एवढे शब्द यांत्रिक निर्जीवतेने उमटत असतात. तेथे उपचाराचा बडिवार फार. भावनेचा अवशेष मिळावयाचा नाही.

मला माहीत असलेल्या जगांत जपानी हॉटेलांतल्या मुलींसारख्या हंसतमुख आणि प्रेमळ सेविका दुसरीकडे कुठेहि मिळणार नाहीत. सकाळीं उठल्यावर आपण आपल्या विछान्याशेजारची घंटा वाजवावी तोंच पांच आंकडे मोजावयाच्या आंत दारावर खटखट वाजलेच म्हणून समजा. आपण दार उघडावे तोंच समोर सस्मितवदना तरुण जपानी सेविका आपल्याला बघतांच कमरेशीं नव्वद अंशाचा कोन करून वांकलेली उभी असते. अर्थात्, आपल्याला कांहीं इतकें वांकतां येत नाही. पण उपचारासाठी थोडेसें आपल्याला वांकावे लागतेच. पण एकदां वांकून कांहीं भागत नाही. हा वांकण्याचा विधि दोन-तीन वेळां तरी होतोच.

मग आपण तिला न्याहारीचे काय काय पदार्थ आणावयाचे तें सांगितलें कीं ती ते विनचूक लक्षांत ठेवते. जपानांतल्या सर्वच लोकांना जरी इंग्रजी बोलतां आलें नाही, तरी इंग्रजी बहुतेकांना समजते. हॉटेलांतल्या मुली तर पुष्कळ चांगलें इंग्रजी बोलतात. त्यांपैकीं कित्येकींचे उच्चार आणि ठसका तर अगदीं इंग्रज मुलीसारखा असतो. सांगितल्यापासून पंधरा मिनिटांच्या आंत काचेच्या एका ढकलगाडीवर सर्व खाद्यपदार्थ अत्यंत व्यवस्थितपणें लावून ती मुलगी आपल्या खोलींत प्रविष्ट झालेली असते. न्याहारी इंग्रजी पद्धतीचीच असते. पण प्रत्येक जिन्नस इतकी ताजी आणि स्वादिष्ट असते कीं, नुसत्या दर्शनानें अंतरात्मा प्रसन्न होतो. साध्या पावाचीच (Bread) गोष्ट घेऊं या. जपानी पावाइतका मऊ आणि रुचकर पाव आजतागायत मी तरी माझ्या आयुष्यांत पाहिला नाही. तोंडांत तुकडा घातला कीं, विरघळलाच. त्याच्याशीं तुलना करतांना आपल्याकडचा पाव म्हणजे कातड्याचा किंवा लाकडाचा तुकडाच म्हटला पाहिजे.

एका वेताच्या लहानशा टोपलींत पातळ कागदांत गुंडाळून हा पाव आणण्यांत येतो. थंड गोष्ट असेल तर ती अगदीं थंड आणि गरम वस्तु असेल तर ती गरम राहिल ह्याविषयीं अतिशय काळजी घेण्यांत येते. दुपारच्या भोजनाच्या

वेळीं जी सूप मिळे तिची चव काय वर्णन करावी ? पाश्चात्य देशांत देखील ज्या गोष्टी इतक्या चांगल्या मिळणार नाहीत त्या जपानमध्ये मिळतात. पाश्चात्य सूप शास्त्राचा जपाननें अंगिकार केला असला तरी त्यांत त्या देशाने

विलक्षण भर घातली आहे आणि सुधारणा केली आहे ह्यांत कांहीं शंका नाही. जपानमध्ये आइस्क्रीमहि असेंच ! ते प्रत्यक्ष खाल्ल्याखेरीज त्याची रुचि कशी समजणार ?

जपानमध्ये चहा घेण्याची पद्धत मात्र अगदींच विलक्षण आहे. साखर व दूध न घालतां चहाचें गरम हिरवे पाणी हळूहळू पितात. म्हणून मी चहा न घेतां कॉफी घेत असें. कॉफीच्या बरोबर सुंदर क्रीम मिळे. जपानमध्ये मासे, गोमांस (Beef) आणि डुकराचें मांस (Pork) ह्यांच्यावरच भर फार. 'कोंबडी' शिजवण्याची त्यांची पद्धति साधारण फ्रेंच पद्धतीची आहे. बकऱ्याच्या मांसाला विशेष महत्त्व नाही. जपानी मसाला इतका सौम्य आणि स्वादिष्ट असतो कीं, अन्नाचा तिखटपणा किंवा खारटपणा यत्किंचितहि न जाणवतां त्याची रुचि मात्र तिळमात्र कमी झालेली नसते. पाश्चात्य लोकांना 'मसाला' म्हणजे काय आहे हें अद्याप फारसें समजलेलें नाही. तर हिंदी लोकांना 'मसाल्या' शिवाय दुसरें कांहींच उमगलेलें नाही. म्हणून त्याचा त्यांनी अतिरेक करून टाकलेला आहे. पण जपानी मसाला हा एक अद्भुत शोध आहे ह्यांत कांहीं शंका नाही.

जपानी हॉटेलांत पाश्चात्य पद्धतीचें अन्न जरी मिळत असलें, तरी दोन जपानी खाद्यविशेषांना जपानमध्ये भलताच भाव आहे. एक म्हणजे 'टेमपुरा' आणि दुसरा म्हणजे 'सुकीयाकी'. केवळ ह्या दोन खाद्यपदार्थांचीं जपानमध्ये शंकडों उपाहारगृहे आहेत. परदेशांतून येणाऱ्या प्रवाशांना तर आपण 'टेमपुरा' आणि 'सुकीयाकी' केव्हां खातो असें होऊन गेलेलें असतें. त्याशिवाय जपानयात्रेचें पुण्य आपल्या पदरांत पडणार नाही असें त्यांना भय वाटत असतें.

ह्या वस्तू तुमच्या डोळ्यांसमोर तयार करतात हैं त्यांचें वैशिष्ट्य आहे. 'टेमपुरा' हा जिन्नस थ्रिम्प, प्रॉन ह्या माशांमध्ये कांहीं भाज्या घालून तळून करण्यांत येतो. त्यावर लिंबू, मुळा आणि 'सॉय सॉस' घालून तो चविष्ट केला जातो आणि एका गरम लज्जतदार द्रवांत तो बुचकळून खाण्यांत येतो.

'सुकीयाकी' खाण्याचा एक विधीच असतो. एका लहानशा वाटोळ्या बैठ्या टेबलाभोवतीं दोघातिघांनीं बसावयाचें. त्या टेबलाच्या मधोमध गॅसची बारीकशी शेंगडी बसविलेली असते. त्यावर भांड्यांत कोवळे मांसाचे तुकडे घालतात. त्यांत स्पिन्क, कांदे, आणि मशरूम ह्या भाज्या टाकतात. वर सौम्य मद्य आणि सॉय सॉस ओतण्यांत येतें. आपण हातांत दोन काड्या घेऊन हैं मिश्रण खालींवर परतायचें असतें. पांच मिनिटांच्या आंत 'सुकीयाकी' तयार होते. मग एका चिनी मातीच्या कटोऱ्यांत कच्चे अंडें फोडून त्यावर ही 'सुकीयाकी' टाकावयाची आणि ती मिटक्या मारीत खावयाची. 'सुकीयाकी' खातांना 'साके' नांवाची एक सौम्य दारु गरम करून लहानशा चिनी मातीच्या चंबूमधून दिली जाते. ती छोट्या चिनी कपांतून हळूहळू प्यायची असते. 'साके' तांदुळापासून तयार करतात आणि जपानी लोक ती मोठ्या आवडीनें पितात. तथापि ती विशेष मादक नसते.

जपानमध्ये जाणारे पाश्चात्य लोक जपानी विअर आणि जपानी व्हिस्की पितात. जपानी विअरच्या दोनतीन जाती आहेत. त्यांत 'असाही' विअर ही लोकप्रिय आहे. डेन्मार्क आणि हॉलंड ह्या देशांत उत्कृष्ट विअर तयार होते. पण त्यांच्या तोडीला तोड अशी ही जपानी लोकांनीं आपली विअर तयार केलेली आहे. 'स्कॉच' ही जगांतली सर्वश्रेष्ठ व्हिस्की समजली जाते. पण जपाननें 'सनतोरो' नांवाची एक व्हिस्की तयार केली आहे. ती घेतांना 'स्कॉच व्हिस्की'ची आठवणहि कोणाला होणार नाही इतकी ती मुलायम आहे आणि एवढें करून 'सनतोरो'ची किंमत अवघी १२०० येन म्हणजे पंधरा रुपये. आणि तिची बाटली इतकी सुंदर असते कीं, तिचीच किंमत दोन रुपये येईल. 'सनतोरो' व्हिस्की हा त्या क्षेत्रांतला जपानी लोकांचा फारच मोठा दिग्विजय आहे असें म्हटलें पाहिजे.

खुद्द टोकियो शहरांत पंधरा हजार मद्यगृहे (Bars) आहेत. मग वाकीच्या जपानबद्दल तर बोलायलाच नको आणि असें असून औद्योगिक निर्मितीच्या बाबतींत जपान हा जगांतला पहिला देश आहे; आणि भारतामधले आमचे

विक्षिप्त राज्यकर्ते दारूबंदीचें ढोंग करून 'अंबर चरखे' फिरवीत बसले आहेत. राष्ट्र खड्ड्यांत गेलें तरी चालेल. त्यांना लोकांचें 'चारित्र्य' घडवायचें आहे!

नवयुग : ३०-४-६१

४.

आतां टोकियोची माहिती सांगतो. 'टोकियो'चा उच्चार आपण 'टोक्यो' असा करतो. पण जपानी भाषेंत त्याचा उच्चार 'टू-की-यू' असा आहे. जपान हा तीन बेटांचा समूह आहे. त्यांपैकीं मधलें आणि मुख्य बेट जें 'हॉनशू' त्याच्या बरोबर मध्यावर आणि पॅसिफिक महासागराच्या किनाऱ्याच्या कडेला टोकियो वसलेलें आहे. त्याच्या पूर्वेकडून 'सुमीदा' नदी वहाते. ती टोकियोच्या उपसागराला मिळते. टोकियो हें आंतरराष्ट्रीय विमानकेंद्र आहे. त्याचा विमानतळ जेथें आहे त्या भागाला 'हा नीदा' म्हणतात. एवढा प्रचंड विमानतळ जगांत नाही असें म्हणतात. जगाच्या कोणत्याहि भागांतून अत्यंत सोयीस्करपणें विमानानें या तळावर पोहोचतां येतें.

टोकियो शहरांत आपण प्रथम उतरलों म्हणजे पहिली गोष्ट जर कोणती मनाला जाणवत असेल तर ती ही कीं, आपण पौरात्य देशांत आलों नसून एखाद्या पाश्चिमात्य देशांत आलेलों आहोंत. शहराची रचना, घरांची बांधणी, रस्त्यांमधली वाहतूक, स्त्री-पुरुषांचे कपडे, दुकानें आणि हॉटेले ह्या सर्व गोष्टी शंभर टक्के पाश्चात्य आहेत असें आढळून येतें. कोणत्याहि अग्रेसर पाश्चात्य देशांत ज्या ज्या सुखसोयी आणि सुधारणा आहेत, त्या त्या सर्व जपानमध्ये आहेत. जपानी लोकांचे चेहेरे देखील फारसे 'जपानी' वाटत नाहीत. त्यांच्या उंचींत, बांध्यांत आणि नाकडोळ्यांतहि पुष्कळ बदल झालेला दिसतो. त्यांचा रंग तर अत्यंत गोरा आहे. तेव्हां वर्णाच्या बाबतींत प्रश्नच येत नाही. जवळजवळ चाळीस टक्के लोक हुबेहुब युरोपमधल्या लोकांसारखे दिसतात. निदान लांबून तरी. बरें, इंग्रजी भाषा बहुतेकांना समजते; आणि पुष्कळांना

ती उत्तम तन्हेनें समजते. टोकियो शहरांत दुकानांवर, सरकारी कचेऱ्यांत, रेल्वे स्टेशनांवर आणि सार्वजनिक स्थळां जपानीच्या बरोबरीनें इंग्रजी भाषा वापरली जाते. म्हणून परदेशांतून इथें येणाऱ्या प्रवाशांची कसलीहि अडचण होत नाही.

आगगाड्या, स्ट्रीट-कार्स, बसेस, भुयारी रेल्वे, टॅक्सीज, टेलिफोन ह्यांची सर्वत्र रेलचेल आहे. बरे, टॅक्सीज विशेष महागहि नाहीत. मुंबईच्या टॅक्सीपेक्षां एकाद्या आण्यानें स्वस्तच असतील. टोकियोची वस्ती जवळजवळ एक कोटीची आहे आणि शहरांत एकंदर एक लाख मोटरगाड्या आहेत. बहुतेक सर्व गाड्या जपानमध्ये तयार झालेल्या आहेत. अधूनमधून लांबलचक अमेरिकन मोटरगाड्या दिसतात. रस्त्यांतून जाणाऱ्यायेणाऱ्या जपानी मोटरगाड्यांचें वैशिष्ट्य हें कीं, रंग गेलेली किंवा जुनी डबडी झालेली अशी एकहि मोटरगाडी चुकून सुद्धां कुठें दिसत नाही. सगळ्या नव्या, किंवा कोऱ्यासारख्या झकपक आणि लखलखीत गाड्या.

टोकियोमधल्या बसगाड्या तर इतक्या सुंदर आहेत कीं, त्यांची तुलना मुंबईमधल्या 'एअर इंडिया'च्या बसगाड्यांशींच करतां येईल. मुंबईतल्या 'बेस्ट' गाड्या ह्या सर्व लंडनछाप आहेत. त्यांचा रंग आणि रचना आतां गेल्या शतकांतली वाटते. जपानी बसगाड्यांचा रंग अत्यंत सौम्य आणि मोहक असतो. डायव्हर मोठा रसिक असतो. त्याच्या उजव्या बाजूला कोपऱ्यांत एका पुष्पपात्रांत ताजीं रंगीत फुलें ठेवलेलीं असतात. डाव्या बाजूला उतारुंशीं बोलायला एक ध्वनिक्षेपक असतो. शहरांत एवढी रहदारी असून कुठें आवाज नाही, खडखड नाही, आरडाओरडा नाही, कांहीं नाही. मोटरीचें हॉर्न चुकून देखील कधीं ऐकूं येत नाही. एवढें विराट् अन् एवढें निःस्तब्ध शहर जगाच्या पाठीवर आढळणार नाही.

बरे, एवढें असून शहरांत पोलीस कुठें औषधाला आढळणार नाही. (रशियांत देखील मला तसेंच आढळलें.) क्वचित् मोठ्या चौकांत बाजूला आपल्या विशिष्ट आसनावर उभा राहून रहदारीचें नियंत्रण करीत असलेला एखादा पोलीस दृष्टीस पडतो इतकेंच काय तें. मुंबईत कावळे आणि पोलीस ह्यांना कांहीं कमतरता नाही. जिथें पहावें तिथें पोलीस आहेत. परदेशीं गेल्यावर ही गोष्ट जाणवल्या-खेरीज रहात नाही.

टोकियो शहरांत दुसरी एक गोष्ट माझ्या विशेष नजरेंत भरली ती ही कीं,

कुत्रें, मांजर किंवा कोणतेहि जनावर चुकून देखील कुठें रस्त्यावर अगर फूटपाथवर दिसणार नाही. जें टोकियोंत तेंच बाहेर. एखाद्याच्या मोटरींत क्वचित् एखादें कुत्रें असेल नसेल. माझ्या जपानच्या मुक्कामांत सर्व मिळून मी एकंदर तीन-चार कुत्रीं पाहिलीं असतील, आणि घोडा, गाय, बैल व मेंढी तर एक सुद्धां नाही. (तेंच परत येतांना आम्ही कलकत्याला डमडमच्या विमानतळावर उतरलों, तेथें थोड्याच अंतरावर सातआठ कुत्र्यांची भांडाभांडी चाललेली आम्हीं पाहिली.)

टोकियोमध्ये मोटरीचे अपघात मात्र पुष्कळ. रोज किमान दोनतीन माणसें मरतात आणि पाऊणशें माणसें जखमी होतात. त्यांचे आंकडे जागजागीं पोलीस चौकीवर विजेच्या अक्षरांमध्ये झळकत असतात. ते वाचून जपानी मोटरवाले कांहीं विशेष बोध घेत असतील असें वाटत नाही. कारण, ह्या अपघाताच्या संख्येमध्ये एक दिवसहि खळ पडत नाही. मोटरीच्या धोक्यामुळे टोकियो शहरांतले रस्ते ओलांडणें म्हणजे मृत्यूशीं आठ्यापाठ्या खेळण्यासारखेंच आहे.

टोकियो मेट्रोपॉलीसचें क्षेत्रफळ ७९६ चौरस मैल आहे. ह्या शहरांत मुख्य टोकियो, दहा शहरें, तीन परगणे आणि सात बेटें ह्यांचा समावेश होतो. मुख्य टोकियोचे एकंदर २३ वॉर्ड्स् आहेत. त्यांतला 'मारु नाऊची' हा वॉर्ड महत्त्वाचा. कारण सर्व सरकारी कचेऱ्या, बँका, महत्त्वाच्या कंपन्या आणि मोठमोठीं दुकानें या भागांत आहेत.

टोकियोंतल्या सर्वांत महत्त्वाच्या बाजारपेठेला 'गिंझा' म्हणतात. येथलें सर्व वातावरण आंतरराष्ट्रीय आहे. टोकियो शहरामधल्या इमारती आठआठ, बारा-बारा मजले उंच आहेत. तेव्हां धरणीकंपाच्या भयानें जपानांत एक मजल्याचीं लांकडी आणि कागदाचीं घरे बांधलेलीं असतात अशी जर कुणाची कल्पना असेल तर ती त्यांनीं आपल्या डोक्यांतून आधीं काढून टाकावी. या सर्व इमारतींची बांधणी आणि त्यांचा थाट कांहीं विचारूं नका. खालीं जावयाला 'लिफ्ट्स्' तर इतके प्रशस्त आणि सुंदर कीं, असा एकहि लिफ्ट मी मुंबईत पाहिला नाही. एका लिफ्टमधून दहापंधरा माणसें एका वेळीं वर जातात, आणि त्याचा एवढासा सुद्धां आवाज होत नाही.

आमची परिषद ज्या ठिकाणीं भरली होती, तें प्रचंड सभागृह तर पांचव्या मजल्यावर होतें. आणि आमची जेवणाची व्यवस्था नवव्या मजल्यावर होती.

यावरून टोकियोमधल्या इमारतीच्या भव्यतेची कल्पना येईल. आमच्या मुक्कामांत तसें आम्हांला टोकियो फारच थोडें पहावयाला सांपडलें. किंबहुना टोकियोचें खरें वैभव आम्हीं पाहिलेंच नाहीं असें कोणीं म्हटलें तरी तें खरेंच आहे. टोकियोंत अनेक मोठमोठ्या बागा, उद्यानें आणि प्राणिसंग्रहालये आहेत. वस्तुसंग्रहालये आणि चित्रालये (Art Galleries) ह्यांना तर कांहीं अंतच नाहीं. नाटकगृहे आणि चित्रपटगृहेहि मुबलक आहेत. त्याखेरीज करमणुकीचीं अनंत साधनें आहेत.

नभोवाणीचीं पांच आणि चित्रवाणी (Television) चीं सहा केंद्रे आहेत. जिथें चित्रवाणी नाहीं असें क्वचित् एखादें हॉटेल किंवा घर असेल. पोहोण्याचे तलाव, खेळण्याचीं क्रीडांगणे, शर्यतीचीं मैदाने अगणित आहेत. चार प्रचंड ग्रंथालये आहेत. आणि एका टोकियो शहरांत विश्वविद्यालये (Universities) किती असतील अशी तुमची कल्पना आहे? तुमचा विश्वास बसणार नाहीं! पंचवीस! त्यांतलीं चार विश्वविद्यालये बायकांसाठीं आहेत. सारांश, टोकियो हें शिक्षणाचें, संस्कृतीचें आणि कलेचें एक विराट् केंद्र आहे.

टोकियो शहरामधल्या महत्त्वाच्या ज्या बाजारपेठा आणि करमणुकीच्या जागा आहेत त्या रंगीबेरंगी पताकांनीं, आकृतींनीं आणि तोरणांनीं कमालीच्या सजवलेल्या असतात. आपल्याला वाटतें कीं, जणुं कांहीं आज येथें कसला तरी सण किंवा यात्रा तर नाहीं ना? सगळ्यांत जल्लोष म्हणजे रात्रीं! विजेच्या रंगीबेरंगी प्रकाशाच्या महापुरांत जणुं कांहीं सारें शहर बुडालेलें आहे असें वाटतें. मुंबईत आपण कांहीं चित्रपटगृहांवर किंवा दुकानांवर हालत्या प्रकाशशेषा (Neon signs) पहातो. पण त्यांच्यांत रंगवैचित्र्य किंवा आकृतिवैचित्र्य फारच कमी. टोकियोमध्ये इंद्रधनुष्यांतल्या सातहि रंगांच्या भिन्नभिन्न छटा दर्शविणाऱ्या हालत्या अक्षरांच्या नि आकृतीच्या उत्तुंग आणि सहस्रावधि प्रकाशशेषा रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना सर्वत्र झगागतांना पाहून आपण पृथ्वीतलावर नसून इंद्रलोकांत आहोंत असें वाटल्यावांचून रहात नाहीं! लक्षावधि दिवाळ्या जणुं कांहीं एकत्र झाल्या आहेत असें आपणाला वाटतें. विजेचा विनियोग अक्षरशः पाण्यासारखा केलेला दिसतो.

दिवाळीच्या सणांत किंवा प्रजासत्ताक दिनाच्या रात्रीं मुंबईत दहावीस ठिकाणीं विशेष रोषणाई करण्यांत येते. तीहि अगदीं ठराविक छापाची आणि जुनाट पद्धतीची; तर ती पहावयास लोकांची कोण झुंबड उडते. ह्या मंडळींना टोकियोमधली रोजच्या रात्रीची रोषणाई पहावयाला मिळाली तर त्यांना खचित

वेडच लागेल. केवळ टोकियोंतच नव्हे, पण जपानमधल्या ज्या ज्या शहरांत आम्ही गेलों, तेथें तेथें रात्रीच्या रोषणाईचा हाच थाट आणि हाच झगझगाट.

टोकियोची हवा थंड पण सौम्य. सवंध वर्षभर ती तशी असते असें म्हणतात. वसंत ऋतूमध्ये सरासरी उष्णतामान ५८ अंश (फा.) असतें. उन्हाळ्यांत ७८, शरद ऋतूमध्ये ६१ आणि हिवाळ्यांत ३७ असतें. बाहेरून येणाऱ्या प्रवाशांना ऋतुमानाप्रमाणें हवेंत होणारे फेरफार फारसे जाणवत नाहींत. मी जपानला २७ मार्चला पोहोंचलों. त्याच्या आधींच बर्फ पडला होता. त्यामुळें हवेंत गारठा होता आणि चेरी ब्लॉसम वृक्षांना फुलें येण्याचा हंगाम पुढें सरकला होता.

आतां टोकियोचा थोडासा पूर्वेतिहास सांगतां. टोकियो शहर हें पंधराव्या शतकांत डोकन ओटा नांवाच्या सरदारानें बांधलें. त्या वेळीं टोकियोचें नांव 'ईडो' असें होतें. त्यावेळीं टोकियो राजधानी नव्हती. 'कियोटो' ही होती. पुढें अडीचशें वर्षांच्या काळांत हळू हळू वाढ होत चालली आणि १८६८ सालीं बादशहा मेईजी हा जेव्हां कियोटो सोडून टोकियोला आला तेव्हांपासून टोकियो ही जपानची राजधानी झाली. टोकियो हें कांहीं बंदर नाहीं. योकोहामा हें ह्या राजधानीचें बंदर. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीपासून टोकियोचें आधुनिकीकरण अतिशय झपाट्यानें होत गेलें. तरी १ सप्टेंबर १९२३ रोजीं प्रचंड धरणीकंप होऊन टोकियोपासून तों योकोहामापर्यंत सर्व भाग निमिषार्धांत उध्वस्त झाला. म्हणून सध्यां जें टोकियो आपल्याला दिसतें तें १९२४ सालीं नव्यानेंच बांधायला सुरुवात झाली असें म्हणावयाला हरकत नाहीं. विशेषतः गेल्या दहा वर्षांत म्हणजे दुसऱ्या महायुद्धाच्या अखेरीपासून टोकियोच्या आकारांत सर्व बाजूनीं विलक्षण क्रांति होऊन त्याला अद्यावत् पाश्चात्य स्वरूप प्राप्त झालें. १९४९ मध्ये या शहराची वसति साठ लक्ष होती. ती १९५९ सालीं नव्वद लक्षांचे वर जाऊन पोहोंचली. आर्थिक दृष्ट्या जपान हा भांडवलशाही देश असला, तरी वैज्ञानिक आणि औद्योगिक दृष्ट्या जगांतल्या पहिल्या चार राष्ट्रांत आज त्याचा अंतर्भाव होतो.

आतां जपानी भाषेबद्दल लिहितों. जपानी लिपी ही चित्रलिपी आहे. ती कांहीं त्यांची स्वतःची नाही. चीनपासून त्यांनी ती घेतली आहे. त्या लिपींतल्या कोणत्याहि अक्षराचा किंवा त्या अक्षरांतील कोणत्याहि रेषेचा वा चिन्हाचा जसा आपल्याला बोध होत नाही, त्याप्रमाणे दोन जपानी लोक आपापसांत बोलू लागले, म्हणजे त्यांच्या भाषणांतले एक अक्षरहि आपल्याला समजत नाही. जपानी भाषा ही पाश्चिमात्य वा पौरात्य भाषेपेक्षां अजिवात कांहीं तरी वेगळी आणि विलक्षणच भाषा आहे. ह्या भाषेचा उद्गम कसा झाला, तिच्यातील शब्दांना कांहीं व्युत्पत्ति असते कीं काय ह्यासंबंधीं मला कांहींहि सांगतां येणार नाही. कारण, तेवढा अभ्यास करायला मला वेळ मिळाला नाही.

जपानी भाषेंतला फक्त एकच शब्द अगदीं पहिल्या छूट मला कळला तो म्हणजे 'है.' फोनवरून बोलतांना किंवा एकमेकांशीं बोलतांना 'है' 'है' शब्दाचा मोठ्या ठसक्यानं मान हलवून ते उच्चार करीत असतात. त्यावरून 'है' म्हणजे 'होय' असा त्याचा अर्थ असला पाहिजे हें सहज समजण्यासारखें आहे. ह्या 'है'चें कोंकणी भाषेंतलें 'वै'शीं साम्य आहे. जपानी भाषेंतला निदान एक शब्द तरी समजला म्हणून मला समाधान वाटलें. त्यावरून 'नाहीं'ला कांहीं तरी 'नै' सारखा शब्द असेल अशी माझ्या डोक्यांत कल्पना आली. ती थोडीशी बरोबर ठरली. 'नाहीं' म्हणजे न या क्रियाविशेषणाला जपानी भाषेंत 'नै' हा प्रतिशब्द आहे. पण 'नाहीं' ह्या उद्गारवाचक अव्ययाला जपानी प्रतिशब्द 'इए' असा आहे. 'है' म्हणजे 'हो' आणि 'इए' म्हणजे 'नाहीं' (No) हे दोनच शब्द अगदीं सुरुवातीला मला कळू लागले.

जपानी भाषेंत कांहीं कांहीं गंमती आहेत. उदाहरणार्थ, त्या भाषेंत 'ल' हें व्यंजन आणि तो उच्चारच मुळीं नाही. पण परकीय भाषेंतला हा उच्चार किंवा हें अक्षर जर लिहिण्याची पाळी आली तर 'ल' च्या ऐवजीं ते 'र' या

अक्षराचा उपयोग करतात. म्हणजे 'लंडन'च्या ऐवजीं ते 'रंडन' लिहितात. ह्या भाषेतल्या बाकीच्या व्यंजनांचे किंवा स्वरांचे उच्चार कांहीं विशेष कठीण नाहींत. इंग्रजी भाषेप्रमाणें ह्या भाषेत 'अघात' (accent) नाहींत. त्याप्रमाणें ती कशीहि उच्चारली तरी त्यामुळें ऐकणाराचा गैरसमज होण्याचा संभव नाहीं; जसा इंग्रजींत होतो तसा. उदाहरणार्थ, 'लॅव्हेटरी' ह्या शब्दांत पहिल्या अक्षरावर आघात आहे आणि 'लॅव्बोरेटरी' ह्या शब्दांत दुसऱ्या अक्षरावर आघात आहे. पण 'लॅव्बोरेटरी' ह्या शब्दांत जर चुकून आपण पहिल्या अक्षरावर आघात दिला तर ऐकणाऱ्या इंग्रज माणसाला तो 'लॅव्हेटरी' सारखा ऐकूं येतो. अशी गडबड जपानी भाषेत होण्याचा संभव नाहीं.

जपानी भाषेची दुसरी गंमत म्हणजे तिच्या बोली भाषेचें व्याकरण फारच सोपें आहे. त्यामुळें दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेपेक्षां व्यावहारिक जपानी भाषा बोलणें अत्यंत सोपें आहे असें सांगणारे सांगतात. इंग्रजी भाषेत a, an किंवा the हीं जशीं उपपदे आहेत, तशीं जपानी भाषेत नाहींत. तसेंच जपानी भाषेत लिंग आणि वचन ह्यांची फारशी पर्वा करीत नाहींत. उदाहरणार्थ, 'हॉन' म्हणजे 'पुस्तक' आणि 'सू' म्हणजे 'आहे.' आतां 'हॉन' म्हणजे एक पुस्तक होईल किंवा अनेक पुस्तकेंहि होतील. 'सू' म्हणजे आहे किंवा 'आहेत' असें त्याचें अनेकवचनहि होऊं शकेल.

जपानी भाषेची दुसरी एक मौज ही आहे कीं, वाक्याच्या कर्त्याच्या पुढें 'वा' आणि विधेयपूरक शब्दापुढें 'दी' हा प्रत्यय लावण्यांत येतो. त्यामुळें वाक्यांतला कर्ता कोणता आणि विधेयवाचक शब्द कोणता हें चटकन् आपणाला समजतें. उदाहरणार्थ, 'हें पुस्तक आहे' ह्याचें जपानींत भाषांतर 'कोरे-वा हॉन-दी सू' हें आहे. 'कोरे' म्हणजे 'हें', 'हॉन' म्हणजे 'पुस्तक' आणि 'सू' म्हणजे 'आहे'. 'कोरे'च्या पुढें 'वा' आणि 'हॉन'च्या पुढें 'दी' हे प्रत्यय लावण्यांत आले आहेत. 'कोरे-वा हॉन-दी सू' ह्याच वाक्याचा अर्थ 'हीं पुस्तके आहेत' असाहि होऊं शकतो. जपानी वाक्यरचना आपल्या मराठी भाषेसारखी आहे. 'This is a book' अशी इंग्रजीसारखी नाहीं. ह्याच वाक्याला पुढें 'का' हा अगदीं मराठीसारखा शब्द जोडला कीं तें वाक्य प्रश्नार्थी होतें. उदाहरणार्थ, 'कोरे-वा हॉन-दी सू का?' म्हणजे 'हें पुस्तक आहे का?' किंवा 'हीं पुस्तके आहेत काय?' असा त्याचा अर्थ होतो.

दुसरा एक शब्द आम्हांला गमतीदार वाटला म्हणजे 'आरे-आरे-वा'.

१८८ : केल्यानं देशाटन...

जपानी भाषेंत 'वाताकुशी' म्हणजे 'मी' आणि 'आरे-आरे' म्हणजे 'आम्ही'. पण वाक्यांत त्यांचा उपयोग होऊं लागला म्हणजे त्यांच्या पुढें 'वा' हा प्रत्यय येतो. त्यामुळें 'आरे-आरे-वा' म्हणजे 'आम्ही.' एखादा जपानी वक्ता बोलूं लागला म्हणजे त्याच्या भाषणांत पदोपदीं 'आरे-आरे-वा' हा शब्द येतो. आणि मराठी शब्दांशीं त्याचें साम्य असल्यामुळें त्याची आपल्याला विशेष मौज वाटते. जपानी सेविकेचीं बोलण्यासाठीं म्हणून आम्ही कांहीं ठराविक शब्द पाठ करून ठेवले होते. 'Good Morning' म्हणजे 'ओहायो' आणि 'Good Night' म्हणजे 'ओयासुमी.' 'Thank You', म्हणजे 'आरिगाटु' आणि 'Good-Bye' म्हणजे 'सेयोनारा'. एवढे शब्द माहीत असले म्हणजे पुरें होतें. ('सेयोनारा' नांवाचा एका जपानी वेश्येच्या जीवनावरचा चित्रपट आलेला पुष्कळांना माहीत असेलच). इंग्रजीमध्ये ज्याप्रमाणें कोणी माणूस भेटला कीं आपण 'Hello' म्हणून त्याचें स्वागत करतो, त्याला जपानी प्रतिशब्द 'मोशी-मोशी' असा आहे. त्यामुळें एखादा जपानी माणूस टेलिफोनवर बोलत असला म्हणजे त्याच्या तोंडांतून 'मोशी-मोशी' आणि 'है-है' चा भडिमार चाललेला ऐकूं येतो.

जानेवारी, फेब्रुवारी इ. महिन्यांचीं इंग्रजी नांवे आपण तशींच्या तशींच मराठींत वापरतो. पण त्यावर जपानी भाषेमध्ये चांगलीच तोड काढण्यांत आली आहे. ते जानेवारी, फेब्रुवारी ह्या महिन्यांना पहिला महिना, दुसरा महिना अशा संख्यावाचक शब्दांनीं संबोधतात. उदाहरणार्थ, जानेवारी म्हणजे 'इचिगात्सु' फेब्रुवारी म्हणजे 'नी-गात्सु', मे म्हणजे 'गो-गात्सु', ऑक्टोबर म्हणजे 'जू-गात्सु', नोव्हेंबर म्हणजे 'जू-इचिगात्सु' आणि डिसेंबर म्हणजे 'जू-नी-गात्सु.' इचि म्हणजे एक, नी म्हणजे दोन, गो म्हणजे पांच, जू म्हणजे दहा, जू-इचि म्हणजे दहावर एक अकरा आणि जू-नी म्हणजे दहावर दोन बारा. गात्सु म्हणजे महिना. मराठीमध्ये हा उपक्रम आपण कां सुरू करूं नये? इंग्रजी महिन्यांचीं नांवे उच्चारण्यापेक्षां 'प्रथम मास', 'द्वितीय मास', 'एकादश मास', 'द्वादश मास' असे पर्याय आपण कां उपयोगांत आणूं नयेत? विचार करून पहाण्यासारखा प्रश्न आहे हा.

मराठी भाषेंत ज्याप्रमाणें अनेक इंग्रजी शब्द वेष्ट बदलून शिरले आहेत त्याप्रमाणें जपानी भाषेंत शेंकडों इंग्रजी शब्द अपभ्रष्ट होऊन शिरले होते. उदाहरणार्थ, नाईफ (सुरी)-नाइफू, फोर्क (काटा)-फूकू, इंक (शाई)-इंकू, हॅण्डकरचीफ

(रुमाल)-हँकाची, जॅम (मोरंबा)-जामू, डेस्क-डेसुकू, सँडविच-सँडोविची आणि टेबल, होटेल आणि ग्लास ह्यांचीं अनुक्रमे टीबुरू, होटेरू आणि गरासू अशीं जपानी रूपें झालीं आहेत. जपानी भाषेंत 'ल'च्या ऐवजीं 'र' हें अक्षर वापरतात हें मागें सांगितलेंच. हीं इंग्रजी शब्दांचीं अपभ्रष्ट रूपें जरी बाजूला केलीं तरी जवळजवळ सातशें इंग्रजी शब्द असे आहेत कीं, मूळ इंग्रजी स्वरूपांत त्यांचा अर्थ कोणाहि जपानी माणसाला सहज कळू शकतो. ही यादी एका जपानी शब्दकोशाच्या शेवटीं मला आढळली.

इतके इंग्रजी शब्द जपानी लोकांच्या जीवनांत आणि भाषेंत कसे शिरले ह्याचें राहून राहून आश्चर्य वाटतें. जपानी लोकांना इंग्रजी भाषा शिकण्याचें भलतेंच वेड लागून राहिलें आहे ही गोष्ट माझ्या लक्षांत यावयाला कांहीं फारसा वेळ लागला नाहीं. शहरांत सर्वत्र पाठ्या ह्या इंग्रजी आणि जपानी भाषेंत लावलेल्या आढळून येतात. 'जपान टाइम्स' हें सकाळचें आणि 'असाही इन्व्हनिंग न्यूज' हें संध्याकाळचें अशीं दोन इंग्रजी दैनिकें टोकियोंत अत्यंत लोकप्रिय आहेत. आम्ही ज्या इंपीरियल हॉटेल्मध्ये उतरलों होतो, त्याच्या शेजारींच ह्या वर्तमानपत्रांचे प्रचंड छापखाने आणि कार्यालये होती. त्यामुळें ह्या वृत्तपत्रांचा केवढा अफाट खप जपानमध्ये असला पाहिजे ह्याची मला चांगलीच कल्पना येऊ शकली. या इंग्रजी वृत्तपत्रांतील जाहिरातींचें पान उघडलें म्हणजे 'ज्या घरांत इंग्रजी बोललें जातें तेथें आपल्याला थोड्या पगारावर नोकरी करण्याची इच्छा आहे' अशा तऱ्हेच्या अनेक जपानी तरुण स्त्रीपुरुषांच्या जाहिराती वाचायला मिळतात. त्या वाचून आपल्याला आश्चर्य वाटतें.

इंग्रजी भाषेच्या शिक्षकांना जपानमध्ये भलताच भाव आहे. ह्या ठिकाणीं एक गंमतीची गोष्ट सांगतां. आमच्या परिषदेच्या पहिल्या दिवशींच एक प्रौढ वयाचा, देखणा, ऐटबाज आणि हंसतमुख इंग्रज गृहस्थ माझ्याकडे आला आणि त्यांनीं टसकेबाज इंग्रजीमधून मी कुठला आणि कोण म्हणून चौकशी केली. तेव्हां मी त्याला सांगितलें कीं, मी मुंबईचा रहिवासी असून महाराष्ट्रीय आहे. त्याबरोबर माझ्याशीं त्यानें जोराजोरानें हस्तांदोलन केलें आणि शुद्ध मराठी भाषेंत माझ्याशीं बोलायला सुरुवात केली. "वा, वा, अत्रेसाहेब, चांगलें झालें, तुमची गांठ पडली. अहो, मी महाराष्ट्रांत बारा वर्षे काढलीं—तुमच्या त्या बारामतीलाच मी होतो!"

जितक्या सफाईनें तो इंग्रजी बोलत होता तितक्याच सफाईनें तो मराठी बोलतांना पाहून मी चाटच झालों. मराठी बोलणारा एक साहेब मला टोकियोला भेटेल असें स्वप्नांत सुद्धां कधीं वाटलें नाहीं. ह्या साहेबाचें नांव अॅन्ड्र्यू ह्यूज. हा बारामती मिशनमध्ये पुष्कळ वर्षे पाद्री होता. म्हणून त्याला मराठी चांगलें बोलतां येत होतें. महाराष्ट्रांतल्या अनेक मोठ्या मोठ्या माणसांचा त्यांचा परिचय असल्याचें त्यांच्या बोलण्यावरून मला आढळून आलें. धर्मोपदेशकाचा आपला पूर्वीचा व्यवसाय सोडून हा माणूस आतां टोकियोंत येऊन स्थानिक झालेला आहे. तो तेथें काय करतो म्हणून विचाराल तर तो टोकियोंत जपानी स्त्री-पुरुषांना इंग्रजी भाषेचें शिक्षण देत असतो. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत त्याच्या शिकवण्या चालू असतात. त्याखेरीज कांहीं सरकारी कचेऱ्यांतून महत्वाच्या कागदपत्रांचे तो इंग्रजी तर्जुमे करून देत असतो. ह्या त्याच्या सर्व व्यवसायापासून त्याला अदमासें दरमहा तीन हजार रुपयांची तरी प्राप्ति होत असावी असा मीं कयास बांधला. जपानी लोकांना इंग्रजी भाषेच्या शिकवण्या देणारे अनेक इंग्रज आणि अमेरिकन शिक्षक जपानमध्ये स्थायिक झाल्याचें त्यानें मला सांगितलें. महाराष्ट्रांतल्या कांहीं इंग्रजी भाषेच्या शिक्षकांनीं अशा रीतीनें जपानमध्ये जाऊन आपलें नशीब कां काढूं नये अशी कल्पना सहज त्यावेळीं माझ्या मनाला चाटून गेल्यावांचून राहिली नाहीं.

आतां जपानी भाषेबद्दल एकच गोष्ट सांगून हें प्रकरण संपवतो. जपानी भाषा ही ऐकायला अतिशय गोड आणि मधुर भाषा वाटते. एखादा जपानी वक्ता बोलूं लागला म्हणजे तो एखादा संस्कृत मंत्र सुरावर किंवा तालावर म्हणतो आहे असा मला एकसारखा भास होत असे. जपानी भाषेंत संस्कृतोद्भव शब्द मला एकहि आढळला नाहीं. असें असून त्या भाषेच्या उच्चाराचा नि आरोह-अवरोहाचा ढंग अगदीं थेट संस्कृतासारखा आहे हा संस्कार मात्र माझ्या मनांत दृढमूल झाल्यावांचून राहिला नाहीं, एवढेंच ह्या ठिकाणीं जातां जातां नमूद करतो. ह्यावर अधिक प्रकाश कोणी टाकूं शकेल काय ?

६.

मी जरी जपानला आफ्रो-आशियाई लेखक परिषदेला गेलों होतों, तरी वस्तुतः जपानी नाटके आणि रंगभूमि ह्यांचा तेथें जेवढा प्रत्यक्ष परिचय करून घेतां येणें मला शक्य होतें तेवढा मी करून घ्यावयाला हवा होता; पण दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं, परिषदेच्या चालकांनीं आमच्या रहाण्याची आणि जेवण्याची फक्त दहा दिवसांची हमी घेतली होती. आणि त्या दहा दिवसांत रोजच्या कार्यक्रमाचा ससेमिरा आमच्या मागे इतका लागून राहिला होता कीं, त्या कालावधींत आम्हांला यत्किंचितहि कशी ती फुरसत नव्हती. दहा दिवसांचा तो कार्यक्रम संपल्यानंतर आम्ही आणखी पांचदहा दिवस राहिलों असतां तर आम्ही जपानी नाटके आणि चित्रपट पुष्कळ पाहूं शकलों असतां. पण तेथें रहावयाचें कशाच्या आधारावर ?

आमच्या उदार भारत सरकारनें आम्हांला अवघे दोनशें चाळीस रुपये मंजूर केले होते. त्यांतले निम्मे पैसे पहिल्या दहा दिवसांतच संपून गेले होते. मग उरलेल्या पैशांत आम्हांला टोकियोचा एक दिवसाचा खर्चसुद्धां भागवतां आला नसता. ह्या 'दोनशें चाळीस' रुपयांची तर खरोखर मला इतकी चीड आली कीं, ते मंजूर करणाऱ्या भारत सरकारच्या नांवानें मी कलकत्यापासून तों टोकियोपर्यंत कमीत कमी तरी दोनशें चाळीस शिव्या दिल्या असतील. स्वतःच्या पदरचे पैसे खर्चून इतक्या हजारों मैल दूर जावयाचें आणि त्या देशांत महिना पंधरा दिवस राहून कांहीं तरी पाहून वा शिकून यावें म्हणावें तर त्याला देखील या सरकारचा अडथळा असावा, ह्यापेक्षां नतद्रष्टपणा तो कोणता ?

केंद्र सरकारचे मंत्री उठल्याबसल्या परदेशाला चकरा मारतात, तेथें वाटेल तशा चैनी करतात नि मजा मारतात. अन् परत आल्यानंतर स्वदेशांतल्या लोकांना कांहीं चार मौजेच्या किंवा बोधाच्या गोष्टी सांगतील म्हणून म्हणावें तर रामा शिवा गोविंदा ! रशियासारख्या साम्यवादी देशांत जाणाऱ्या लेखकाला

आपल्या आवडीच्या किंवा अभ्यासाच्या विषयावर तेथील नियतकालिकांसाठी कांहीं लेख लिहून चार पैसे तरी मिळवतां येतात. त्यामुळें स्वदेशांतून जरी आपल्याला पैसा आणतां आला नसला तरी त्यामुळें तेथें कांही तशी अडचण होत नाही. पण जपान पडला कडूर भांडवलशाही देश आणि आम्ही आफ्रो-आशियाई परिषदेचे प्रतिनिधी पडलों सारे डाव्या विचारसरणीचे पुरोगामी लेखक. तेव्हां तेथलीं भांडवलशाही वृत्तपत्रें वा नियतकालिकें आमचे लेख मिळवण्यासाठीं आपल्या पैशाची थोडीच उधळपट्टी करणार ? साम्यवादी आणि भांडवलशाही देशांमध्ये हा मूलभूत फरक आहे. सारांश, मला सांगावयाचें होतें तें हें कीं, जपानच्या नाट्यकलेचा नि चित्रपटकलेचा अभ्यास करण्याचा मनांतून खूपच हव्यास असून सुद्धां आर्थिक अडचणीमुळें नाटकगृहांचें नि चित्रपटगृहांचें बाहेरून रस्त्यानें जातां जातां दर्शन घेण्यापलीकडे कांहीं मी फारशी माहिती मिळवूं शकलों नाही.

तथापि, अशाहि परिस्थितींत जपानी नाटकासंबंधीं एकंदर जी माहिती मी मिळवली, ती इकडच्या मंडळींना पुष्कळच मनोरंजक वाटेल अशी माझी खात्री आहे. पाश्चात्य देशांत आज नाटक आणि रंगभूमि ह्यांची जी विलक्षण प्रगति झाली आहे तिच्याशीं तुलना करण्यासारखें आधुनिक नाट्य व रंगभूमि आज जपानमध्ये जवळजवळ नाही म्हटलें तरी त्यांत फारसें चूक होणार नाही. औद्योगिक आणि वैज्ञानिक प्रगतीमध्ये ज्या जपाननें आज पाश्चात्य देशांवर प्रत्येक क्षेत्रांत मात केली आहे, तो जपान नाट्याच्या नि रंगभूमीच्या बाबतींत इतका मागासलेला असावा ह्याचें नवल वाटतें. प्राचीन नाटकांचा नि जुन्या पारंपारिक तंत्राचा जपानी लोकांच्या मनावर एवढा कांहीं विलक्षण प्रभाव आहे कीं, इतर बाबतींत सर्व जगाच्या पुढें गेलेलें हें राष्ट्र नाट्यकलेच्या बाबतींत अजून चौदाव्या आणि पंधराव्या शतकांत रेंगाळत असावें ह्याचें हंसूं येतें. पण ह्याची कारणमीमांसा पुढें सांगूं.

जपानमध्ये एकंदर तीन चार नाट्यप्रकार आहेत. (१) त्यांतला पहिला नाट्यप्रकार 'नो' (Noh) हा आहे. हा नाट्यप्रकार चौदाव्या शतकांत निघाला व तो 'कन्नामी' आणि 'झिआमी' या पितापुत्रांनीं पूर्णत्वाला नेला. 'नो' या नाट्यप्रकारांत प्राचीन जीवनाचें लक्षणीक निदर्शन दाखविण्यांत आलेलें असतें. आधुनिक जीवनाशीं ह्याचा कांहींएक संबंध नसतो. ह्या नाट्य-प्रकारांतलीं सर्व पात्रें 'मुखवटे' घालून आणि अतिप्राचीन पोषाख घालून प्रकट

होतात. त्यामुळे त्यांचे मूळ चेहरे आपल्याला दिसत नाहीत. ह्या नाट्यप्रकारांत संभाषणे नसतात. पात्रे नुसतीं गातात नि नाचतात आणि आनंद अन् दुःख ह्या भावना कांहीं ठराविक पण गूढ अशा अभिनयानें व्यक्त करतात. हें नृत्यगायन चालू असतां वेळूचा पांवा आणि तीन ढोलकीं वाजवण्यांत येतात. हें वादन फारच साधें म्हणजे अगदींच प्राथमिक स्वरूपाचें असतें.

(२) 'क्योजेन' हा दुसरा नाट्यप्रकार. ह्याचाहि जन्म चौदाव्या शतकांत झाला. ह्यांत नाचगणें नसतें. संवाद असतात. पण ते अगदींच सामान्य माणसें बोलतात तसे मामुली असतात. राज्यकर्त्यांच्या विरुद्ध त्यांत उपरोधिक टीका आणि रुक्ष विनोद येऊं शकतो. 'नो' आणि 'क्योजेन' ह्या दोन्ही नाट्यप्रकारांत फक्त पुरुष कामें करतात. स्त्रिया कामें करीत नसतात. असे हे दोन नाट्यप्रकार सहारें वर्षे होऊन गेलीं तरी जपानांत आज अतिशय लोकप्रिय आहेत. एवढी प्राचीन परंपरा असलेलीं नाटके जगांत आज कुठल्याहि देशांत होत नसतील.

(३) 'काबुकी' हा जपानमधला तिसरा 'लोकप्रिय' नाट्यप्रकार. १५९८ ते १८६७ हा जवळजवळ अडीचशें वर्षांचा कालखंड हा जपानी इतिहासांत 'येडो कालखंड' (Yedo Period) म्हणून ओळखला जातो. याच कालखंडांत 'काबुकी' हा नाट्यप्रकार उदयास येऊन अगदीं पूर्णत्वास जाऊन पोहोचला. 'नो' आणि 'क्योजेन' हे जे पूर्वीचे नाट्यप्रकार होते त्यांचीच 'काबुकी' ही एक वाढवून सुधारलेली आवृत्ति आहे, असें म्हणावयाला हरकत नाही. ज्याला आपण अद्भुतरम्य नाटक (Melodrama) म्हणतो तसल्या प्रकारचें हें 'काबुकी' नाटक आहे. त्यांतील पात्रांची केशभूषा आणि वेषभूषा ही 'मुखवडा' छापाची रंगीवेरंगी असते. कपडे आणि देखावे अत्यंत भडक आणि भरजरी असतात. ह्या नाटकाला पार्श्वसंगीताची जोड दिलेली असते. त्यामुळे 'काबुकी' पहात असतांना आपण एखाद्या 'इंद्रपुरींत' आहोंत असें वाटतें.

पण 'काबुकी'त स्त्रियांचीं कामें स्त्रिया करीत नसून पुरुष करतात हें त्याचें वैशिष्ट्य आहे. सतराव्या शतकांत 'काबुकी'त फक्त स्त्रियाच कामें करीत असत. पण पुढें रंगभूमीवर स्त्रियांनीं कामें करण्यास त्या वेळच्या सरकारनें बंदी केली. म्हणून मग त्या स्त्रियांचीं कामें पुरुष करूं लागले आणि तीच प्रथा आजतागायत सुरू आहे. त्यामुळे जपानमध्ये आतां अशी समजूत

प्रसृत झालेली आहे कीं, स्त्रियांचीं कामें स्त्रियांपेक्षां पुरुषच अधिक प्रभावी रीतीनें आणि आकर्षक तऱ्हेनें करतात. 'काबुकी' हा नाट्यप्रकार ज्या काळांत लोकप्रिय झाला, त्या काळीं जपानांत सरंजामदारीची सद्दी होती. त्यामुळें सर्वसामान्यपणें सरंजामदारी पद्धतीच्या जीवनाचा आणि मूल्यांचा पुरस्कार करणें हा 'काबुकी'-चा उद्देश असे. अर्थात्, त्यांत मधूनमधून सरंजामदारीविरोधी जनतेच्या अंतःकरणांत चाललेली खळबळ सात्विक रूपानें प्रकट होत असे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत जपानमधली सरंजामदारी राजवट कोलमडली आणि १८६८ मध्ये 'आधुनिक राष्ट्र' म्हणून जपान हें जगाच्या नकाशांत अवतीर्ण झालें. तथापि इथली राजसत्ता ही अनियंत्रितपणें ब्रादशाह्या हातीं असल्यानें सरंजामदारी नष्ट झाल्यानंतर लोकशाही जी हळू हळू डोकें वर काढूं बघत होती, तिचीं पाळेंमुळें ब्रादशाही सत्तेच्या वरवंड्याखालीं ठेंचून काढण्यांत आलीं. जपानी ब्रादशाहाची ही अनियंत्रित हुकूमशाही १९४५ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धांत जपानचा पराभव होईपर्यंत टिकून होती. ब्रादशाही राजवटीच्या ह्या पराभवानंतर जपानमधलें वातावरण पुष्कळ बदललें.

म्हणजे आतां 'लोकशाही' हा शब्द जर कोणी ह्या देशांत जाहीरपणें उच्चारला तर तो गुन्हा होत नाही. तथापि, त्याचा असा अर्थ नव्हे कीं, जपानमध्ये आतां लोकशाही आलेली आहे. किंबहुना, ब्रादशाही राजवट ज्यांच्या रक्तामांसांत शतकानुशतकें भिनलेली आहे तो सध्यांचा राज्यकर्ता वर्ग हा जपानमधली जनता खऱ्याखऱ्या अर्थानें स्वतंत्र होऊं नये अशाच खटपटींत अद्याप गुंतलेला आहे. गेलीं सोळा वर्षें जपानची पददलित जनता आपल्या स्वातंत्र्यासाठीं अनेक अडचणींना आणि आपत्तींना तोंड देऊन झगडत आहे.

ह्या जनतेच्या झगड्यांतून 'शिगेकी' हा चौथा जपानी नाट्यप्रकार जन्माला आला आहे. 'शिगेकी' म्हणजे 'नवनाट्य' किंवा 'आधुनिक नाट्य'. तसें पाहिलें तर ह्या 'शिगेकी'चा प्रारंभ या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच झाला होता. स्त्रियांचीं कामें स्त्रिया करूं लागल्या होत्या. पण केवळ पाश्चात्य नाटकांचें आंधळें अनुकरण करण्यापलीकडे 'शिगेकी'नें त्या काळांत मजल गांठली नव्हती. पण गेल्या सोळा वर्षांत 'ब्रादशाही सत्ता' विरुद्ध 'लोकांची सत्ता' ह्यांच्यांतला संघर्ष जेव्हां तीव्र झाला तेव्हां 'शिगेकी'च्या स्वरूपांत आमूलाग्र क्रांति झाली. पाश्चात्य नाटकांचें अनुकरण हें त्यांचें पूर्वीचें स्वरूप नष्ट झालें आणि जागृत झालेल्या जपानी जनतेच्या आकांक्षांचे नि झगड्यांचे जिवंत पडसाद त्यांच्यांत उमटूं

लागल्यानें, त्यांच्याभोंवतीं एक निराळेंच तेजोवलय निर्माण झालें. 'शिंगेकी'ची ही प्रगति अवघ्या सोळा वर्षांतली आहे. त्याचें तंत्र अत्यंत वास्तववादी असून त्यांतील संवाद हे स्वयंस्फूर्त म्हणजे जणुं कांहीं त्या त्या पात्रांना त्या त्या वेळीं सुचलेले असावेत असें प्रेक्षकांना वाटतें. जनतेच्या ज्या ज्या राजकीय चळवळी गेल्या सोळा वर्षांत घडलेल्या आहेत त्यांचे नाट्यात्मक वस्तुपाठ (Documentaries) ह्या 'शिंगेकी' मध्ये पहावयाला सांपडतात.

हा नाट्यप्रकार फारच नवीन असल्यानें आणि त्याचें स्वरूप प्रामुख्याने पुरोगामी असल्यानें, तो अद्याप प्रतिगामी स्वरूपाच्या जपानी समाजांत तितकासा लोकप्रिय झाला असावा असें वाटत नाही. 'नो' आणि 'काबुकी' हे पांच-सहस्रें वर्षांचे प्राचीन नाट्यप्रकार अद्याप जपानमध्ये लोकप्रिय कां, ह्याचें कारण आतां लक्षांत येईल. जपानी लोकांचीं शरिरें, त्यांचे आचार, त्यांची रहाणी जरी विसाव्या शतकांतल्या जागतिक प्रगतीशीं आज सुसंगत असली तरी त्यांचीं मनं आणि त्यांचे विचार सहस्रें वर्षांपूर्वीच्या काळांत रेंगाळत राहिले पाहिजेत एवढ्यासाठीं जपानच्या सर्वशक्तिमान राज्यकर्त्यांनीं रंगभूमीवर केलेला हा ऐतिहासिक बलात्कार होय.

'नो' आणि 'काबुकी' हे प्राचीन नाट्यप्रकार जेथें रोजच्या रोज होतात अशीं टोकियोमध्ये अनेक नाटकगृहे आहेत. मी ज्या 'इंपीरियल हॉटेल' मध्ये रहात होतां, त्याच्या जवळच 'काबुकीझा' नांवाचें केवळ 'काबुकी' लाच वाहिलेलें एक प्रचंड नाट्यगृह होतें. 'शिंगेकी' कुठें होतें तें मला माहित नाही. 'अॅक्टर्स थिएटर' नांवाचें एक नाटकगृह आहे. तेथें आधुनिक नाटके होतात. तेथें तें कदाचित् होत असेल. मी टोकियोमधल्या कोणत्याहि सार्वजनिक नाटकगृहांत गेलों नाहीं हें प्रारंभींच सांगितलें. तथापि, आफ्रो-आशिया लेखक परिषदेच्या प्रतिनिधींना जपानी नाटके कशीं असतात ह्याची कल्पना असावी म्हणून कांहीं नामांकित हौशी आणि धंदेवाईक नटनट्यांनीं दि. ३० मार्च रोजीं टोकियो येथील 'इनो हॉल' मध्ये आम्हांला संध्याकाळीं ७ ते रात्रौ ११ वाजेपर्यंत तिन्ही प्रमुख जपानी नाट्यप्रकारांचीं प्रात्यक्षिकें करून दाखवलीं. त्यावरून जपानी रंगभूमीबद्दल माझी जी एकंदर कल्पना झाली तिच्यांत पुस्तकावरून जमवलेल्या माहितीची थोडीशी भर घालून मीं आतांपर्यंत सांगितली.

आतां आम्ही पाहिलेल्या नाट्यनिदर्शनाची माहिती सांगतो. पहिला नाट्यप्रकार आम्हीं 'क्योजेन' हा पाहिला. त्या नाटकाचें नांव 'वो-शिबारी'

म्हणजे 'काठीला बांधलेला माणूस' असें होते. त्याचें कथानक असें : एक मालक होता. त्याचे दोन नोकर फार दारुडे होते. तो बाहेर गेला कीं, त्याची दारू ते प्यावयाचे. म्हणून एकदां त्यानें अशी युक्ति केली कीं, बाहेर जातांना एका नोकराचे हात त्यानें पाठीमागें दोरीनें बांधले आणि दुसऱ्या नोकराचे हात आडवे करून काठीला बांधले आणि तो निघून गेला. धन्याच्या गैरहजेरींत एकाचे हात कंत्रेमागें बांधले असतांना आणि दुसऱ्याचे हात काठीला बांधलेले असतांनाहि दोघे नोकर खूप गमतीदार हिकमती लढवून मालकाची दारू पितात आणि धुंद होऊन नाचूंगाऊं लागतात. थोड्या वेळानें मालक येतो. दोघां नोकरांचे हात बांधले असतांनाहि ते दारू कसे पितात ह्याचें त्याला आश्चर्य वाटतें. मग तो दोन्ही नोकरांना शिब्या देऊन हांकून देतो. नाटकापेक्षां ह्यांत 'सर्कस' च पुष्कळ आहे. एक गंमतीदार चुटका म्हणून त्यानें प्रेक्षकांची थोडा वेळ करमणूक होते.

दुसरा 'नाट्यप्रकार' आम्हीं जो पाहिला तो 'काबुकी.' ह्या नाटकाचें नांव 'केनुकी' म्हणजे 'दाढीचे केस उपटायचा चिमटा.' हें नाटक १७४१ सालीं प्रथम रंगभूमीवर आलें. ह्या नाटकाचें कथानक असें : एका श्रीमंत सरदाराला एक सुंदर मुलगी असते. तिचें लग्न तो ठरवितो. खलनायक कांहीं तरी युक्ति करून त्या मुलीला आजारी पडतो. ती युक्ति अशी कीं, तो एक लोहचुंबक आणून तिच्या खोलीच्या आढ्यांत लपवितो. त्यामुळें तिचे केस एकदम वर ताठ उभे राहतात. त्यायोगानें तिला भय वाटून ती आजारी पडते. मग नायक येतो. त्याच्याजवळ दाढीचे केस उपटायचा चिमटा असतो. तो त्या लोहचुंबकाच्या आकर्षणानें एकदम ताठ उभा रहातो. तेव्हां खलनायकाच्या कारस्थानाचें स्वरूप उघडकीला येतें. मग तो लोहचुंबक काढून टाकल्यावर नायकेची प्रकृति उत्तम होते.

सदर नाटकाचें हें कथानक अत्यंत पोरकट आणि बाष्कळ आहे. हें नाटक जपानमध्ये गेलीं दोनशें वर्षे कां लोकप्रिय आहे हें परमेश्वराला माहीत. पण ह्या नाटकांतले मुखवटे आणि पोशाख मात्र इतके सुंदर होते कीं, त्याचेंच आम्हांला एकसारखें कौतुक वाटून राहिलें. ह्या नाटकांतली दुसरी एक गंमतीची गोष्ट म्हणजे प्रत्येक प्रमुख पात्राच्या मागें एक सर्वांगावर काळा बुरखा घेतलेलें पात्र अंग चोरून बसलेलें असतें. तें त्या प्रमुख पात्राला लागणाऱ्या सर्व वस्तू मागल्या बाजूनें हळूच पुरवीत असतें. त्यामुळें त्या पात्रांना पडद्याआड जावें लागत नाहीं. 'क्योजेन' आणि 'काबुकी' ह्या नाटकांतल्या पात्रांच्या बोलण्याच्या पद्धतीची

जर मीं नकल केली तर श्रोत्यांची हंसतां हंसतां पोटें दुखून येतील. ह्या नाटकांतलीं कोणतींहि पात्रें नैसर्गिक स्वरांत बोलत नाहींत. पूर्वीच्या आपल्या 'अललल-डुर' नाटकांतल्या पात्रांप्रमाणें तीं अगदीं बेंबीच्या देठापासून हुंकार काढून कर्कश आणि कृत्रिम स्वरांत ओरडत असतात. त्यांचे ते संवाद ऐकून मला पूर्वीच्या 'महाराष्ट्र नाटक मंडळी' मधल्या 'टिपणीस-छाप' संवादांची आठवण झाली. असो.

तिसरें जें आम्ही नाटक पाहिलें तें 'शिगेकी' प्रकारचें. १९६० सालीं जपान सरकारनें अमेरिकेशीं जो 'संरक्षण करार' केला त्याविरुद्ध जपानचें लोकमत किती खळलें होतें हें सर्वांना माहित आहे. त्या कराराविरुद्ध जपान-मधल्या हजारों तरुण स्त्री-पुरुषांनीं निदर्शनें केलीं, मोर्चे काढले. जपानी सरकारनें गोळीबार करून तरुणांची ही चळवळ ठेंचून काढण्याचा प्रयत्न केला. त्यांत अनेक तरुण स्त्री-पुरुष मारले गेले. त्या कथाभागावर तें 'शिगेकी' नाट्य आधारलें होतें. ह्यांत चाळीसपन्नास तरुण स्त्री-पुरुषांनीं भाग घेतला. नेपथ्य वगैरे कांहींच नव्हतें. मागे एक सफेत पडदा होता. त्यावर १९६० च्या झगड्यांतील प्रत्यक्ष दृश्ये 'मॅजिक लॅटर्न'च्या साहाय्यानें दाखविण्यांत येत होतीं. आणि त्याच्यापुढें रंगभूमीवर तेंच दृश्य प्रत्यक्षपणें करून दाखविण्यांत येत होतें. मोर्चे, घोषणा, सांघिक गीते, गोळीबारांचे आवाज आणि धरपकडीची आरडाओरड ह्या सर्व गोष्टींमुळें ह्या नाट्यनिदर्शनाला पहिल्यापासून असा कांहीं रंग चढत गेला कीं, शेवटीं हुतात्म्यांचीं प्रेतें खांद्यावर घेऊन क्रांतिकारक तरुण जेव्हां विजयगीतें गात गात जाऊं लागतात, तेव्हां सारे प्रेक्षक आपापल्या खुर्चीवर उभे राहून त्या सांघिक गीतांचें पालुपद तारस्वरानें गाऊं लागतात.

हा सर्वच अनुभव मला जितका रोमहर्षक तितकाच अपूर्व वाटला आणि त्यानें माझ्या मनावर विलक्षण परिणाम केला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनांतील अनेक घटना ह्या 'शिगेकी' नाट्यतंत्रानें रंगवतां येतील असा एक विचार त्यावेळीं माझ्या मनांत आल्यावांचून राहिला नाहीं. असो. जपानी रंगभूमीबद्दल जी एकंदर माहिती मीं बरोबर आणली आहे ती थोडक्यांत अशी आहे. 'शिंतावरून केलेली भाताची परीक्षा' नेहमींच विश्वसनीय असते असें नाहीं. पण थोड्या माहितीच्या आधारावर जपानी रंगभूमीसंबंधीं मीं हे जे निष्कर्ष काढले आहेत, ते कांहीं फारसे चुकीचे ठरतील असें मात्र मला वाटत नाहीं.

टोकियोसंबंधीं आतां फारच थोडी माहिती सांगायची उरलेली आहे. रस्त्यांत मोटारी उभ्या करण्याचीं जीं ठिकाणें आहेत तेथें प्रत्येक मोटारीसाठीं 'मीटर'चे खांबे उभे केलेले आहेत. त्या खांबासमोर आपली मोटर उभी करायची आणि अर्ध्या तासासाठीं ठरलेल्या भाड्याचें नाणें त्या 'मीटर'मध्ये टाकावयाचें. अर्धा तास संपला म्हणजे मीटरचा कांटा आपोआप पूर्वस्थळीं येतो आणि मोटर उभी करण्याची वेळ संपली असें दाखवतो. आणखी अर्धा तास वेळ वाढवावयाचा असल्यास पुन्हा 'मीटर'मध्ये नाणें टाकावें लागतें. ह्यामध्ये जर कोणी चुकारपणा केला तर 'इन्स्पेक्टर्स' येऊन त्या मोटरच्या 'ड्रायव्हर' वर किंवा मालकावर खटले भरतात. मुंबईसारख्या शहरांत अशा तऱ्हेचे मीटर्स अद्यापहि येऊं नयेत याचें आश्चर्य वाटतें.

जपानमध्ये सार्वजनिक सुट्या फार कमी आहेत. म्हणजे अवघ्या नऊ आहेत. १ जानेवारीला नववर्षादिन, १५ जानेवारीला प्रौढदिन (Adults day), २१ मार्चला वसंत विषुवदिन, २९ एप्रिलला बादशहाचा दिन, ३ मेला घटना स्मारक दिन, ५ मेला बालक दिन, २३ सप्टेंबरला शारदीय विषुव दिन, ३ नोव्हेंबरला सांस्कृतिक दिन आणि २३ नोव्हेंबरला कामगार दिन. ह्यांखेरीज जर सार्वजनिक सुट्या देण्याची जरूर पडली तर त्यासाठीं सरकारी फर्मान निघतें.

पॅरिसमध्ये जसें 'आयफेल टॉवर' आहे, तसें टोकियोमध्ये एक 'टोकियो टॉवर' आहे. त्याची उंची १०९३ फूट असून सर्व जगांत त्याच्याएवढा उंच टॉवर नाही. त्याची बांधणी पोलादी असून, त्याचा उपयोग नभोवाणी आणि चित्रवाणीसाठीं केला जातो. शिवाय टोकियोचा अत्यंत मनोहारी देखावा पहाण्यासाठीं येथें लोकांची रीघ लागून राहिलेली असते. त्याचे एकंदर पांच टप्पे करण्यांत आलेले आहेत. एका मजल्यावर सभागृह आहे. इंपीरिअल हॉटेल सोडून काहीं दिवसांनीं मी जेव्हां 'ग्रॅण्ड हॉटेल'मध्ये रहाण्यास गेलों, तेव्हां माझ्या खोलीमधून 'टोकियो टॉवर'चें मला अगदीं जवळून दर्शन होत असे.

जपानमध्ये जाऊन परत आल्यानंतर पहिला प्रश्न विचाण्यांत येतो तो 'गैशा'-बद्दल. जपानमधल्या या नाटकशाळांची सर्व जगभर प्रसिद्धी आहे. म्हणून परदेशांतला कोणीहि श्रीमंत प्रवासी जपानमध्ये आला की, तो पहिल्या प्रथम ह्या 'गैशा'च्या शोधाला लागतो. अर्थात् आम्ही कांहीं त्या पंधांतले नसल्याने आणि भारत सरकारने अत्यंत उदार होऊन आम्हांला दोनशें चाळीस रुपये खर्चासाठी मंजूर केले असल्याने आम्ही गैशा-मृगयेच्या भानगडींत कांहीं पडलो नाही. तथापि चारदोन गैशा आम्ही एका ठिकाणी प्रत्यक्ष पाहिल्या आणि त्यांच्या संबंधी पुष्कळशी माहिती मिळवली, ती इथे सांगतो.

सर्वसाधारण जपानी तरुणींचा रंग अत्यंत मोहक असतो. त्यांचा वर्ण 'चेरी ब्लॉसम'च्या फुलासारखा आरक्त-गौर असतो. स्त्रियांचा इतका आकर्षक रंग जगांत क्वचित् कुठे पहावयाला मिळेल. म्हणून जपानी स्त्रियांनो पाश्चात्य स्त्रियांप्रमाणे कृत्रिम रंगभूषा करण्याची मुळी जरूरीच पडत नाही. निसर्गाची एवढी कृपा असून ह्या 'गैशा' आपल्या तोंडाला स्वच्छ पांढरा सफेता कां फांसतात हे समजत नाही. त्यामुळे वयणाराचा एकच फायदा होतो तो हा की, त्या 'गैशा' आहेत असे समजते. ह्या गैशा आपल्या काळ्याभोर केशकलापांत सोन्याच्या तारा मिसळून एखाद्या देवळाच्या घुमटासारखी केशांची रचना करतात. त्यांचा किमोनो, कमरपट्टा (गोबी) आणि पाठीवरचा बडीदार दुपट्टा अत्यंत झगमगीत आणि आकर्षक असतो. सारांश, आपल्याकडे ज्याप्रमाणे रंगभूषेवरून आणि वस्त्रभूषेवरून वेश्या चटकन ओळखू येते, त्याप्रमाणे जपानमधील गैशाहि ताबडतोब लक्षांत येते. पण ह्या वर्णनावरून त्यांच्या बौद्धिक आणि सांस्कृतिक दर्जासंबंधी कोणीहि गैरसमजूत करून घेऊ नये.

जपानी गैशांचा धंदा केवळ देहविक्रय करणे हा नसतो तर त्यांचीं घरे हीं राजकीय आणि सांस्कृतिक देवघेवींचीं महत्त्वाचीं केंद्रे होऊन बसलेलीं आहेत. समजा, एखाद्या पुढाऱ्याला जर कांहीं महत्त्वाची राजकीय बैठक घ्यावयाची असेल तर तो ती बैठक स्वतःच्या घरी घेत नाही. एखाद्या गैशाच्या घरी घेतो. त्या बैठकीची व्यवस्था ती गैशा अत्यंत उत्कृष्टपणे ठेवते. एवढेच नव्हे, तर त्या बैठकीमधील विचारविनिमयांत ती प्रत्यक्ष भाग घेऊन त्यांचे मार्गदर्शनहि करते. यावरून गैशा ह्या अत्यंत सुशिक्षित, बहुश्रुत आणि व्यासंगी असल्या पाहिजेत असे दिसते. अनेक लोकांच्या तोंडून ही माहिती मला समजली.

अर्थात् सर्वच गैशा अशा असतील असं मानण्याचें कारण नाहीं. पण ह्या वर्गाव्दल परदेशी लोकांचा जो सर्वसाधारण समज आहे, तो कांहीं सर्रास बरोबर आहे असं नाहीं.

दुसरी एक विलक्षण गोष्ट जी मला एका इंग्रज मित्राकडून समजली ती अशी कीं, कोणाहि परदेशी माणसाला जर एखादी मैत्रीण हवी असली तर ती तेथें मिळूं शकते. ती हवीं तितकीं वर्षे लग्न न करतांना त्याच्याशीं पत्नीप्रमाणें अत्यंत निष्ठेनें राहते आणि तिच्या खाण्यापिण्याच्या आणि कपड्यालत्याच्या खर्चापलीकडे दुसरी कसलीहि जबाबदारी ती त्या पुरुषावर टाकीत नाहीं.

मोठमोठ्या शहरांत आढळणाऱ्या वेश्यांच्या दलालांचा उपसर्ग टोकियोमध्ये सुद्धां आहे. इंपीरियल हॉटेलपासून तों त्याच्या मार्गे असलेल्या काबुकाझा थिएटरपर्यंतचा भाग हा परदेशाच्या प्रवाशांनीं नेहमींच गजबजलेला असतो. ह्या रस्त्यावर हे दलाल उभे असतात आणि ते येणाऱ्या जाणाऱ्यांना मोठ्या सभ्यतेनें आणि नम्रतेनें आपल्याला अशा अशा तऱ्हेची स्त्री हवी आहे काय हें इंग्रजी भाषेंतून विचारतात. आमच्या परिषदेसाठीं जगाच्या सर्व भागांतून माणसें आलीं होतीं. त्यांपैकीं पुष्कळांना हा अनुभव आल्याचें मला त्यांच्याकडून समजलें.

नवयुग : २८-५-६१

८.

आम्ही एक एप्रिल रोजीं दुपारीं दीडच्या सुमारास टोकियोहून कियोटोला जावयास निघालों. कियोटो ही इ. स. ७९४ पासून तों जवळजवळ एक हजार वर्षे जपानची राजधानी होती हें मार्गे सांगितलें. जपानच्या प्राचीन संस्कृतीचें आणि इतिहासाचें तें एक अत्यंत महत्त्वाचें केंद्र आहे. जपानला गेल्यानंतर टोकियो पाहणें हें जितकें आवश्यक आहे, तितकेंच कियोटोला भेट दिल्यावांचून जपानच्या यात्रेचें पुण्य पदरांत पडत नाहीं. आशिया आणि यूरोप खंडांत अनेक प्राचीन शहरे असल्याचें आपण वाचतां. पण त्यांच्या

त्या प्राचीनत्वाचा अवशेषहि आपणांस आज पहावयास मिळत नाही. तशी कियोटोची परिस्थिति नाही. हजार वर्षांपूर्वीची संस्कृति ज्या ठिकाणी आजहि आपणांस पहावयास मिळते असें कियोटो हें जगामधलें एकच शहर आहे. कियोटो हें टोकियोच्या दक्षिणेला असून तेथपर्यंतचा प्रवास एकंदर साडेसात तासांचा आहे.

आम्ही दुपारीं दीड वाजतां टोकियोहून निघालों. टोकियोचें मध्यवर्ति रेल्वे स्टेशन म्हणजे एक प्रचंड विश्वच होय. त्याचा विस्तार केवढा आहे हें सांगतांच येत नाही. कारण तो बघावयाला वेळच कोणाला मिळाला ? प्लॅटफॉर्म किती, जिने आणि भूमिगत रस्ते किती, गर्दी किती ह्याचें वर्णन करावयास शब्द नाहीत. कुणी तरी आम्हांला नेत होतें, आणि आम्ही त्याच्यामागून चाललों होतो. चालतां चालतां अगदीं कंटाळा आला. शेवटीं आला एकदांचा आमचा प्लॅटफॉर्म. आमची गाडी यावयाला पंधरावीस मिनिटें अवकाश होता. तेवढ्यांत त्या प्लॅटफॉर्मवर तीन गाड्या येऊन गेल्या. गाड्या आल्या कीं, एका क्षणांत त्या भरून जात. पण एवढें असून कुठें गडबड नाही कीं आरडाओरड नाही. हमाल तर कुठें दिसलेच नाहीत. दोन मिनिटांच्या आंत गाडी आपो-आप चालूं लागे. पण प्रवाशांना पोहोचवायला आलेले आप्त किंवा मित्र 'सांभाळून जा हं !' 'कागळवागळ लखजो' अशी आरडाओरड करतांना कांहीं ऐकूं आले नाहीत. आपल्याकडे प्लॅटफॉर्मवर निरनिराळ्या जिनसा विकण्याच्या जशा हातगाड्या असतात, तशा तेथेंहि ढकलगाड्या होत्या. त्यांत खाद्य, पेयें नि ताजीं फळें विकत मिळतात. पण प्रत्येक वस्तु इतक्या सुंदर तऱ्हेनें बांधून मिळतात कीं, आपणांला अचंबा वाटतो. एक डझनभर नारिंगें घ्यावयाचीं झाल्यास तीं जाळीदार झोळीमधून देण्यांत येतात.

प्लॅटफॉर्मवरच्या ह्या गाड्यांतून बीअर विकत मिळते हें पाहून तर मी थक्कच झालों. ही बीअर अत्यंत थंडगार असून स्वस्त असते. म्हणजे हॉटेलांत एका बीअरच्या बाटलीला १८० किंवा २०० येन पडतात तर प्लॅटफॉर्मवर मिळणाऱ्या बीअरच्या बाटलीला अवघे १३० येन (म्हणजे दीड रुपया) पडतात. आमचें जेवण व्हावयाचें होतें म्हणून आम्ही विचार केला कीं, आगगाडींत बीअर विकत घेण्यापेक्षां आपण प्लॅटफॉर्मवरच ती विकत घेतलेली बरी. म्हणून स्वतःसाठीं आणि माझे मित्र डॉ. मुल्कराज आनंद ह्यांच्यासाठीं मीं तीन बीअरच्या बाटल्या विकत घेतल्या. त्या जाळीदार झोळींतून आम्हांला देण्यांत

आल्या. त्याबरोबर आम्हांला कागदाचे दोन प्यालेहि देण्यांत आले. हे प्याले चांगले चिवट कागदाचे असून ते कोणत्याहि पेयासाठीं वापरले तरी दोनतीन तास उत्तम तऱ्हेनें टिकतात.

बरोबर दीड वाजतां आमची गाडी आली. जपानी आगगाड्यांना दोनच वर्ग असतात. पहिला आणि दुसरा. आम्ही दुसऱ्या वर्गांत जाऊन बसलों. विमानांत ज्या तऱ्हेच्या ऐसपैस, गुबगुबीत आणि मागें कलणाऱ्या खुर्च्या असतात, तशाच ह्या खुर्च्या असतात. आपल्या समोरच्या खुर्चीच्या मागें एक ऐसपैस कप्पा असतो, त्यांत एक लांकडाची चौकट ठेवलेली असते. तिला एक नाजूक अॅल्युमिनियमचा दांडा लावलेला असतो. तो आपल्या खुर्चीच्या डाव्या हाताच्या एका खोवणींत बसवला कीं, ती चौकट आपल्यासमोर जेवण्याकरितां टेबलासारखी वापरतां येते. आपल्या खुर्चीच्या उजव्या बाजूला एक तार असते. तिच्या टोंकाला एक 'कर्णखंड' Ear piece बसवलेला असतो. तो आपल्या कानांत घातला कीं, दुसऱ्याला उपसर्ग न होतां आपल्याला त्यावेळीं चाललेला नभोवाणीचा कार्यक्रम व्यवस्थितपणें ऐकूं येतो. चालत्या आगगाडींत नभोवाणीचा कार्यक्रम ऐकण्याची सोय जगामध्यें दुसरीकडे कुठें असल्यास माहीत नाहीं. निदान इंग्लंड, यूरोप आणि रशियामध्यें तरी आम्हांला कुठें आढळली नाहीं. जपानी आगगाडीइतकी स्वच्छ, सुंदर आणि सोडस्कर आगगाडी क्वचितच कोणत्याहि देशांत पहावयाला मिळेल. आणि दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ही गाडी चालतांना यत्किंचितहि हालत नाही किंवा तिच्या चाकांचा आवाज होत नाही. आपण जणुं कांहीं विमानांतून बसून चाललों आहोंत असें वाटतें. आगगाडींतला संडास आणि पाणी पिण्याची खोली म्हणजे स्वच्छतेचा एक उच्चांकच होय ! 'स्टेनलेस स्टील'च्या पत्र्यानें ह्या खोल्यांचा अंतर्भाग मढवलेला असतो. त्यामुळें सर्व कांहीं लखलखीत आणि चकचकीत दिसतें.

प्रत्येक डब्यांत उतारूंच्या समोर उंचावर एक विजेच्या प्रकाशाची पट्टी असते. तिच्यांत आपण किती मैल प्रवास केला आणि किती मैल प्रवास शिल्लक राहिला हें आपोआप दर्शविलें जातें. आगगाडी सुरू झाल्यानंतर आमचें जेवण पॅकबंद कागदाच्या डब्यांतून आम्हांला देण्यांत आलें. त्यांत प्रत्येक खाद्यपदार्थ-मग तो द्रव असो वा घन असो, उत्तम बंदोबस्तांत बांधलेला होता. खाण्यासाठीं लांकडाची सुरी, कांटे नि चमचे देण्यांत आले होते. 'पॅकिंग' ची कला जपानमध्ये अगदीं पूर्णत्वाला गेली आहे असेंच म्हणावें लागेल.

साखर, मीठ किंवा लोणी ह्या जिनसा इतक्या मुलायम तन्हेने कागदांत बांधून देण्यांत येतात, कीं, आपण त्यांचें कौतुक करीत रहातो.

टोकियोपासून सोळा मैलांवर योकोहामा हें बंदर आहे. टोकियोला जलमार्गानें यावयाचें झाल्यास ह्याच बंदरांतून यावें लागतें. योकोहामापासून गाडी जशी पुढें जाऊं लागली, तसा आजूबाजूचा प्रदेश मी बारकाईनें न्याहाळून पाहूं लागलों. जमिनीचा असा कोणताहि भाग नव्हता कीं, जेथें सुंदरसें शेत किंवा जेथें आधुनिक पद्धतीचा कारखाना नव्हता. जिकडे पहावें तिकडे शेतेंच शेतें अन् कारखानेच कारखाने. मैलेंमैल एकसारखा हाच देखावा डोळ्यांना दिसत होता. तो पाहून अंतरात्मा अक्षरशः दिपला. जपानच्या औद्योगिक प्रगतीला खरोखरच कांहीं सीमा नाही. कारखान्यांत काम करणाऱ्या कामगारांचे पोशाख अर्थातच पाश्चात्य पद्धतीचे होते. पण शेतांमधून काम करणाऱ्या बायकापुरुषांची नि मुलांची वेषभूषा आपादमस्तक पाश्चात्य पद्धतीची पाहून मी तर थक्कच झालों. जपानचें अगदीं शंभर टक्के पाश्चात्यीकरण झालेलें आहे ह्यांत कांहीं शंका नाही. आगगाडी समुद्राच्या कडेकडेनें जाते आणि तिला समांतर असा मोटरीचा सुंदर रस्ता समुद्रकांठानें वळणें घेत जातो.

कांहीं वेळानें आम्हांला जपानचा सुप्रसिद्ध पर्वत 'फ्यूजियामा' डाव्या बाजूला दिसूं लागला. हा ज्वालामुखी पर्वत आहे. पण त्याचें ज्वालामुख आणि मस्तक पांढऱ्या शुभ्र बर्फानें आच्छादलेलें आहे. पोटांत आग आणि मस्तकावर बर्फ अशा स्वरूपानें शतकानुशतके शांतपणें बसलेला हा पुराणपर्वत जपानचें प्रतीक समजला जातो. ह्या पर्वताचीं असंख्य रेखाचित्रें जपानच्या सांस्कृतिक आणि कलात्मक जीवनांत पहावयाला मिळतात. या पर्वताची उंची चार हजारा फूट आहे, पण त्याच्या शिखराकडे पहात असतांना त्याची एवढी उंची कांहीं जाणवत नाही. फ्यूजियामाचें हें भव्य आणि उदात्त दृश्य किती वेळ तरी आगगाडींतून आपल्याला पहावयाला मिळतें. शिबुओकाला आम्ही सव्वाचार वाजतां पोहोंचलों. संध्याकाळचें ताजें इंग्रजी वृत्तपत्र त्या ठिकाणीं आम्हांला आगगाडींत वाचावयाला मिळालें. ओत्सु आणि कियोटोला पोहोंचावयाला आम्हांला रात्रीचे साडेनऊ वाजले.

९.

कियोटोला आम्ही उतरलों तेव्हां रात्रीचे साडेनऊ वाजले होते. स्टेशनावर आमच्या स्वागतासाठीं कांहीं जपानी स्त्री-पुरुष आणि तरुण आले होते. त्यांनीं रंगीवेरंगी फुलांचे शोभिवंत गुच्छ मोठ्या अदबीनें आमच्या हातांत देऊन आमचें स्वागत केलें.

त्यानंतर एका लांबलचक आरामशीर बसमध्ये बसून आम्ही आमच्या मुक्कामाच्या ठिकाणीं निघालों. रात्रीच्या वेळीं टोकियोमध्ये विजेच्या रंगीवेरंगी नळ्यांच्या प्रकाशाचा जो झगमगाट सर्वत्र दिसतो तोच नमुना आम्हांला कियोटोच्या रस्त्यांतून जातांना पहावयाला मिळाला. लक्षावधि दिव्यांचें जणुं कांहीं संमेलनच भरलें होतें. त्यामुळें डोळे आणि मन इतकें दिपून जातें कीं, आपण कोठून कोठें जातो आहोंत हें मुळीं लक्ष्यांतच येत नाही. केंस कापण्याच्या दुकानासमोर एक विशिष्ट रंगाचा प्रकाशगोळा फिरत असतो, ही गोष्ट सहज जातां जातां माझ्या लक्षांत आली. स्टेशनपासून जवळजवळ बारा मैल अंतरावर 'लेकबिवा' नांवाचें विस्तीर्ण सरोवर आहे. त्या सरोवराच्या कांठीं 'बिवाको' नांवाचें एक अत्यंत प्रशस्त आणि अलिशान हॉटेल आहे. तेथें आमची उतरण्याची व्यवस्था केली होती. रस्त्यामधल्या रहदारीमुळें तेथें पोहोंचावयाला आम्हांला चांगला दीड तास लागला.

ह्या हॉटेलमध्ये सगळी व्यवस्था पाश्चात्य पद्धतीची होती. स्नानगृह तर इतकें सुंदर होतें कीं, 'बाथटब' मध्ये गरम पाण्यांत किती वेळ डुंबत पडलों तरी बाहेर येण्याची इच्छा होईना. खोलींत टेलिफोन आणि रेडिओ होता. आंधोळ झाल्यानंतर जेवून झोपीं जाईपर्यंत रात्रीचे बारा वाजून गेले. सकाळीं साडेआठ वाजतां न्याहारी करून आम्ही बिवा सरोवरांत जलविहाराला निघालों.

सदर सरोवर हें जपानमधलें सर्वांत मोठें सरोवर असून त्याच्या किनाऱ्यावर ओत्सुसारखें महत्त्वाचें शहर आणि अनेक सांस्कृतिक केंद्रे अन् निसर्गरम्य स्थळे आहेत. जपान पहावयाला आलेले परदेशी प्रवासी हा प्रदेश पाहिल्यावांचून

जात नाहीत. आम्ही ज्या बोटोंत बसलों होतो ती दुमजली बोट होती. सकाळची वेळ होती. बाहेर उन्हे पडलीं होती, तरी अंगाला झोंवण्याइतकी थंडी होती, सरोवराच्या कडेकडेनें आम्ही सृष्टिसौंदर्य न्याहाळीत चाललों होतो. जपानी लोकांना नौकाविहाराची विलक्षण आवड आहे असें आम्हांला दिसून आलें. सरोवराच्या पृष्ठभागावरून किती तरी तरुण स्त्री—पुरुष लहान लहान नौका वल्हवीत इतस्ततः विहरत होते. तासाभरानें आम्ही सरोवराच्या दुसऱ्या टोंकाला येऊन उतरलों. तेथें दुसरी एक बस आमच्यासाठीं तयार होतीच. तिच्यांत बसून आम्ही 'कियोमिझू मंदिर' पहावयाला गेलों.

जपानमध्ये हजारों मंदिरे आणि पूजास्थानें सर्वत्र विखुरलेलीं आहेत. आणि तीं सर्व अत्यंत प्राचीन म्हणजे सातव्या आणि आठव्या शतकांतलीं आहेत. उदाहरणार्थ, आम्ही जें कियोमिझू मंदिर पहावयाला गेलों तें आठव्या शतकांतलें होतें. तें एका टेकडीवर असून आजूबाजूला गर्द झाडी आहे. उंच दगडी पायऱ्या चढून वर जावें लागतें. मंदिराची सर्व रचना लांकडीच होती. आंत विशेष पहाण्यासारखें तसें कांहींच नव्हतें. कांहीं चित्रविचित्र लांकडी मूर्ति ठिकठिकाणीं ठेवलेल्या होत्या. वातावरण अत्यंत शांत आणि गंभीर होतें. पिवळे झगे घातलेले वृद्ध भिक्षु कुठें कुठें बसलेले आढळले. आपल्याकडे जसे ताईत किंवा गंडेदोरे असतात तशा तऱ्हेचीं लहान लांकडी चिन्हे त्या ठिकाणीं एक स्त्री विकत बसलेली दिसली. एकेका चिन्हाला तीस येन म्हणजे ५ आणे पडतात. हे चिन्ह हातांत बांधलें म्हणजे माणूस अपघातांतून वांचतो अशी त्या लोकांची समजूत आहे. जपानमध्ये मोटरचे अपघात फार होतात, म्हणून ह्या पवित्र चिन्हांचा तेथें साहजिकच जास्त खप होत असावा. पांच आण्यांत जर प्राण वांचतात तर तेवढा खर्च कोण करणार नाही ? आम्हीं सर्वांनीं एकेक दोनदोन चिन्हे विकत घेऊन आपापल्या मनगटांत बांधलीं.

तें मंदिर पाहून आमच्या मनांत विशेष अशी कसलीच धार्मिक भावना निर्माण झाली नाही. मनःशांति मिळण्याचें एक निसर्गरम्य ठिकाण एवढीच तें मंदिर पाहून आमची कल्पना झाली. मंदिराच्या आवारांत भडक वेषभूषा आणि केशभूषा केलेल्या दोन तरुण गैशा आम्हांला पहावयाला मिळाल्या. एका वृक्षाच्या पारावर उभ्या राहून निरनिराळ्या पवित्र्यांत त्या आपले फोटो येणाऱ्याजाणाऱ्या प्रवासी फोटोग्राफरांकडून काढवून घेत होत्या. त्यामुळें तेथें त्यांना पहाण्यास बरीच गर्दी जमली होती. आपल्याकडे मंदिराच्या बाहेर जशीं

नाना तन्हेर्घीं दुकानें असतात, तसा ह्याहि मंदिराच्या बाहेर दुकानांचा बराच मोठा बाजार लागून राहिला होता. लहान मुलांचीं अतिशय सुंदर सुंदर खेळणीं जपानमध्ये विकत मिळतात. हीं खेळणीं आपल्या देशांत जर का विकवयाला आलीं, तर अन्य परदेशांतून येणाऱ्या महागड्या खेळण्याला हात सुद्धां कोणी लावणार नाहीं.

ह्यानंतर आम्ही ओसाका शहराबाहेर असलेल्या मात्सुशिता इलेक्ट्रिक कंपनीच्या प्रचंड कारखान्यांतील 'टेलिव्हिजन' विभागाला भेट देण्यासाठीं म्हणून निघालों. कियोटोपासून ओसाका कांहीं फार लांब नाहीं. एक तासाचा रस्ता. पण आम्हांला खुद्द ओसाका शहरांत जावयाचें नव्हतें. विद्युत् यंत्रें निर्माण करणाऱ्या जपानमध्ये ज्या कंपन्यांत आहेत, त्या सर्वांत 'मात्सुशिता' ही कंपनी मोठी आहे. तिचें भांडवल एक हजार कोटी येन आहे. जपानमध्ये निरनिराळ्या भागांत तिचे एकंदर ४१ कारखाने आहेत. आणि तिच्या कारखान्यांतून तयार होणारा माल सान्या जगांत खपतो. लहानमोठ्या आकाराचे रेडिओ, टॅन्झीस्टर्स, रेकॉर्ड्स, ध्वनिक्षेपक, टेलिव्हिजन सेट्स, नळ्यांचे दिवे, घड्याळें, पंखे, बॅटऱ्या, रेफ्रिजरेटर्स, लेथ्स, बल्बज, बायसिकल्स अशा शेकडों गोष्टी या कंपनीच्या कारखान्यांतून तयार होतात. त्यांचें मध्यवर्ति केंद्र ओसाका येथें आहे. त्याचें क्षेत्रफळ हजारों एकर आहे. एक निराळें विश्वच आहे तें.

संबंध कारखाना नीट पहावयाचा म्हटलें वर निदान एक महिना तरी लागेल. आम्ही फक्त 'टेलिव्हिजन विभाग' पहावयाला गेलों. तो देखील पहातां पहातां आमच्या पाठीचे कांटे ढिले झाले. एखाद्या प्रचंड यंत्राप्रमाणें सर्व कामें विलक्षण शिस्तीनें आणि सुरळितपणें चाललीं होतीं. कुठें आवाज नाहीं कीं गडबड नाहीं. शेकडों तरुण मुली कळसूत्री बाहुल्यांप्रमाणें कामें करीत होत्या. या विभागांत काम करणाऱ्या बहुतेक मुली १५ ते २५ वर्षांपर्यंतच्या होत्या. एका प्रचंड हॉलमध्ये ह्या कामगार मुलींच्या पांचपांच सहासहा लांबलचक ओळी बसलेल्या होत्या. प्रत्येक ओळीमध्ये पाऊणशें मुली तरी असतील. त्यांच्या समोरून एक रुंद कातडी पट्टा मंद गतीनें हालत होता. त्यावर टेलिव्हिजनच्या सेटचीं खोकीं हळूहळू एकामागून एक येत होतीं. प्रत्येक मुलीनें तें खोकें समोर आलें कीं, त्यांतलें एकच काम चटकन् करावयाचें. दुसरें नाहीं. कीं चाललें तें खोकें दुसऱ्या मुलीसमोर.

मोटरांत सिगरेट पेटवण्याचें जसें बटन असतें ना, तशा तन्हेची व्यवस्था

प्रत्येक मुलीच्या उजव्या बाजूला असते. टेलिव्हिजनच्या सेटमध्ये पुष्कळ ठिकाणी कथिलाचे पक्के डाग दिलेले असतात. ते ह्या मुली आपल्या उजवीकडचे बटन चटकन् बाहेर काढून त्या त्या ठिकाणी देतात. प्रत्येक मुलीला एकच काम दिलेले असते आणि ते पुरे व्हायला अर्धा सेकंद सुद्धा लागत नाही. त्यामुळे त्यांची धांदल उडत नाही की त्यांच्या हातून चूक होत नाही. आणि प्रत्येक काम श्रमविभागणीच्या तत्वावर व्यवस्थितपणे होते. असे एकंदर पांच सहा तरी हॉल्स असतील. शेवटच्या हॉलमध्ये संपूर्ण टेलिव्हिजन सेट तयार होऊन, त्याची योग्य ती तपासणी होऊन, त्याजवरोबरच्या छापील वाङ्मयासह एका कागदी खोक्यांत तो पॅकबंद होतो आणि नंतर एका कापडी पिशवीत घालून तो विक्रीसाठी रवाना होतो.

प्रारंभीच्या अगदी मोकळ्या खोक्यापसून तो शेवटच्या संपूर्ण अवस्थेपर्यंत आम्ही टेलिव्हिजन सेट कसा तयार होतो ते समक्ष डोळ्यांनी पाहिले. हे सर्व काम अतिशय सूक्ष्म आणि किचकट आहे. पण जपानी मुलींच्या अंगी उपजतच हस्तकौशल्य असते. त्यामुळे आणि सर्व कामाची ज्या तऱ्हेने श्रमविभागणी केलेली आहे, त्या योगे या अवघडांतल्या अवघड उद्योगांत जपानने कमालीचे प्रावीण्य संपादन केलेले आहे. जपानमध्ये एकंदर पन्नास 'टेलिव्हिजन' केंद्रे असून अगदी सामान्य माणसाच्या घरांतहि टेलिव्हिजन सेट आढळतो.

आम्ही कारखान्यांतून बाहेर पडलो तेव्हा एक वाजला होता. त्यानंतर आम्ही माऊंट हेई (Mt. Hiei) पर्वतावर 'गिरिविहार'साठी गेलो. माऊंट हेई समुद्रसपाटीपासून चारपांच हजार फूट तरी उंच असून तो लेक बिवाच्या कांठावरच आहे असे म्हटले तरी चालेल. या पर्वतावरून बिवा सरोवराचा नि आजूबाजूच्या परिसराचा फारच मनोरम देखावा पहावयाला मिळतो. अगदी तळापासून तो शिखरापर्यंत माऊंट हेई हा पर्वत हिरव्यागार वृक्षांनी आच्छादलेला आहे. रस्ता चांगला रुंद आणि सिमिटाचा आहे आणि तो अनेक वळणे घेत घेत आणि कठीण चढणी चढत चढत वरपर्यंत गेला आहे. जपानमधल्या सर्वोत्कृष्ट निसर्गरम्य स्थळांत या पर्वताचा समावेश होतो.

आम्ही गेलो त्या दिवशी रविवार होता. त्यामुळे वर जाणाऱ्या आणि खाली येणाऱ्या मोटरींची विलक्षण रीघ लागून राहिली होती. त्यामुळे फारच मंद गतीने आमच्या बसला जावे लागले आणि कित्येक ठिकाणी थांबावे लागले. ह्या पर्वतावर एक वैशिष्ट्य सकृद्दर्शनीच जे जाणवले ते हे की, महाबळेश्वर किंवा

सिमला येथं ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या टप्प्यांवर लोकांचे बंगले बांधलेले आपल्याला दिसतात, तसे ह्या पर्वताच्या अंगावर कुठेहि कसले बांधकाम केलेले आढळत नाही. त्या पर्वताचे नैसर्गिक सौंदर्य अगदी कटाक्षाने शाबूत ठेवलेले दिसते. माऊंट हेईचा पहिला टप्पा चार हजार फुटांवर आहे. तेथे माऊंट हेई नावाचे एक अतिशय रमणीय आणि सुंदर हॉटेल आहे. इतक्या अद्भुतरम्य ठिकाणी वसल्यामुळे त्या हॉटेलला एक विलक्षण आकर्षण प्राप्त झाले आहे. तेथून सभोवारच्या सृष्टिसौंदर्याचा आणि खालच्या त्रिवा सरोवराच्या विस्तीर्ण जलाशयाचा देखावा पाहून मनुष्य देहभान विसरून जातो.

त्या हॉटेलान्त आमची दुपारच्या जेवणाची व्यवस्था केलेली होती. त्यांत कोणत्याच गोष्टीची कमतरता नव्हती. सगळेच कांहीं उत्तमांतले उत्तम ! बहारदार पेये आणि लज्जतदार खाद्ये ह्यांचा समाचार घेत असतांना आपण साक्षात् नंदनवनांत बसलो आहोत असा भास होत होता आणि त्या नंदनवनाच्या वातावरणांत कांहींहि अपूर्णता राहू नये म्हणूनच की काय सलज्ज आणि सस्मितवदना जपानी तरुण सेविका अप्सरांप्रमाणे आजूबाजूला वावरत होत्या. जीवनांतला तो एक अविस्मरणीय अनुभव होता. माऊंट हेईच्या अत्युच्च शिखरावर 'एनरायकुजी' नावाचे एक प्राचीन मंदिर आहे. मोटरचा रस्ता तेथपर्यंत जातो. पण ते पाहण्याच्या मनःस्थितींत आम्ही त्यावेळीं नव्हतो. तृप्त देहाने आणि धुंद मनाने आजूबाजूचे सृष्टिसौंदर्य अर्धोन्मीलित नेत्रांनी आस्वादत आम्ही स्वस्थानीं परतलो.

नवयुग : ११-६-१९६१

कियोटोला आमचा एकंदर तीन दिवसांचा मुकाम होता. दुसऱ्या दिवशी आमचा दोन ठिकाणी सत्कार होता. पहिला सत्कार 'निजो किल्ल्या'च्या परिसरांत होता. हा किल्ला प्राचीन काळीं टोकुगावा शोगुनाटे ह्याने बांधला.

चादशहा जेव्हां जेव्हां कियोटोला येई तेव्हां तेव्हां तो या किल्ल्यामधल्या राजवाड्यांत उतरत असे. किल्ल्याबाहेर विस्तीर्ण दगडी तटबंदी असून त्याच्या भोंवतीं पाण्यानें भरलेला खंदक आहे. किल्ल्यामधल्या राजवाड्याची इमारत साधी पग भव्य आहे. तिचे लाकडी दरवाजे आणि त्यावरील नक्षीकाम अत्यंत प्रेक्षणीय आहे. राजवाड्याच्या भोंवतीं हिरवीगार वृक्षराजी आणि पुष्पवाटिका आहेत. आमचा सत्कार ज्या ठिकाणीं झाला ती चेरी ब्लॉसम फुलांची वाटिका होती.

आम्ही ज्या वेळीं जपानमध्ये गेलों त्याच्या थोडें आधीं बर्फ पडलें असल्यानें चेरी ब्लॉसम फुलण्याचा मोसम पुढें गेला होता. त्यामुळें जपानचें खरें सृष्टिसौंदर्य आम्हांला पहावयालाच मिळालें नाहीं. तथापि, ह्या ठिकाणच्या चेरी ब्लॉसम झाडांना थोडा ब्रहर आलेला होता. त्यामुळें रंगीत चित्रपटांतल्या एखाद्या दृश्यांतच आपण बसलों आहोंत कीं काय असा आम्हांला भास होत होता. प्रत्येक चेरी ब्लॉसमच्या झाडाच्या तळाशीं एक कापडी चौथरा तयार करण्यांत आला होता. त्यावर लालभडक साटीनच्या चादरी अंथरण्यांत आल्या होत्या. भरजरी रेशमी कियोनो आणि कमरपट्टे परिधान केलेल्या चेरी ब्लॉसम वर्णांच्या जपानी नवयौवना बीअरचे उंच फेसाळ ग्लास वांटीत हिंडत होत्या. टेमपुरा आणि सुकीयाकी हे लज्जतदार जपानी खाद्य-विशेष समोर एका टेबलावर ताजे आणि गरम तयार करण्यांत येत होते. आणि ते तळून झाले कीं ताबडतोब बशींत भरून ते भराभरा सर्वांना वांटण्यांत येत होते. डोक्यावर चेरी ब्लॉसमचीं फुलें, समोर जपानी तरुणी, ओठांत बीअर अन् पोटांत 'सुकीयाकी' या सर्वांचा समन्वय विलक्षण उन्मादक होता.

आमच्या करमणुकीसाठीं वाद्याचा आणि नृत्याचा कांहीं कार्यक्रम करून दाखविण्यांत आला. पण जपानी वाद्यकला आणि नृत्यकला फारच प्राथमिक अवस्थेंत आहेत. त्यांचा मात्र मनावर कांहींएक परिणाम झाला नाहीं. हा कार्यक्रम साधारण दोन तास चालला होता. तो आटोपल्यानंतर पुन्हा सायंकाळीं स्थानिक लेखकांतर्फें आणि कलावंतांतर्फें एका उघड्या उद्यानांत तशाच तऱ्हेचा एक सत्काराचा कार्यक्रम झाला. त्यावेळीं मात्र त्याच पेयाचा नि खाद्याचा अगदीं कंटाळा आला.

तिसऱ्या दिवशीं दुपारीं, आमच्या बरोबरचे भारतीय प्रतिनिधि खासदार ग्यानी गुरुचरणसिंग मुशाफीर ह्यांचे एक नातेवाईक बलवंतसिंग हे ओसाका येथें

बरेच वर्षांपासून स्थायिक झालेले आहेत, त्यांनीं आम्हांला एका ठिकाणीं खाना दिले. जपानमधल्या एकंदर जीवनक्रमाविषयीं त्यांचें आणि माझें पुष्कळच बोलणें झालें. माझ्या प्रश्नांना उत्तरें देतांना ते म्हणाले, “मला ह्या देशांत येऊन पांच वर्षें झालीं. माझी बायको, मुलें, भाऊ आम्ही सर्व ह्या देशांत येऊन आतां कायमचे स्थायिक झालों आहोंत. मी ह्या देशांत इतका सुखी आहे कीं, मला परत भारतांत येण्याची इच्छा सुद्धां होत नाहीं. स्वतःच्या मालकीचें माझें येथें तीन लाखांचें सुंदर घर आहे. आधुनिक सुखसोयींनीं तें संपूर्ण सजवलेलें आहे. कोणत्याहि गोष्टीची मला येथें कमतरता नाहीं. माझ्या दोनतीन मोटरी आहेत. माझ्या ऑफिसांत काम करणाऱ्या जपानी मुली अतिशय कामसू असतात. त्यांच्या विरुद्ध तक्रार करण्याचा आजपर्यंत कधीं प्रसंग आला नाहीं. माझा व्यापार मोटरचे सुटे भाग निर्यात करण्याचा आहे. तुम्ही विचाराल, मी हे भाग येथून भारतांत निर्यात करतों कीं काय ? मुळींच नाहीं. माझा व्यापार अमेरिकेशीं आहे. मी दर वर्षीं लाखां रुपयांचे सुटे भाग अमेरिकेमध्ये निर्यात करतों. अमेरिकेसारख्या देशालाहि मोटरचे सुटे भाग जपानमधून आणावे लागतात यावरून जपानची औद्योगिक निर्मिती केवढ्या प्रचंड प्रमाणावर होत असेल याची तुम्हांला कल्पना येईल. जपानमध्ये व्यापाऱ्यांना सर्व सवलती मिळतात. येथें प्राप्तीवरचा करहि वेताचा आहे. आणि बाकीचीं सरकारी बंधनें फारच कमी. भारतांत व्यापार करणें म्हणजे जणुं कांहीं एखादा भयंकर गुन्हा करण्यासारखें आहे अशा दृष्टीनें सरकार बघतें. म्हणून जपान सोडून भारतांत व्यापार करण्यासाठीं परत जाण्याचा विचार सुद्धां माझ्या डोक्यांत कधीं येत नाहीं !” बलवंतसिंगांचे हे उद्गार ऐकून मी स्तब्ध बसलों. त्यांना उत्तर देणें कठीणच होतें.

ओसाका आणि कोबे या दोन गांवीं अदमासें पंचवीस हिंदी व्यापारी रहातात. त्यांपैकीं एक कल्चर मोत्यांचा गुजराती व्यापारी पुढें मला परत येतांना विमानांत भेटला. त्यानेंहि बलवंतसिंगासारखेच विचार माझ्यापुढें मांडले. भारतीय व्यापाऱ्यांना स्वदेशापेक्षां परदेश अधिक चांगला वाटावा ही परिस्थिति विषादजनक आहे. त्याचा विचार व्हावयाला पाहिजे.

कियोटोच्या ज्या हॉटेलांत मी रहात होतों, तेथें इंग्रजी जाणणारा एक जपानी माणूस मला भेटला. त्यानें आपण होऊन मला ‘बार’मध्ये मोठ्या प्रेमानें बोलावले आणि पेय दिलें. तें घेत असतां मी त्याला जपानमधल्या

कामगारांच्या जीवनावदल माहिती विचारली. मी त्याला म्हणालों, “तुमचा देश भांडवलशाही आहे. तुमचे राज्यकर्तेहि अत्यंत प्रतिगामी आहेत. तुमच्या कामगारांची परिस्थिति विशेष चांगली असावी असें दिसत नाहीं. कारण, परवांच टोकियोंत ‘बोनस’च्या प्रभावर कामगारांचा संप होणार होता. पण तो कांहीं कारणानें टळला म्हणून तुमच्याकडून मला कामगारांच्या आर्थिक परिस्थितीसंबंधीं खरी माहिती पाहिजे.” त्यावर तो जपानी गृहस्थ म्हणाला, “आमच्या सामान्य कामगारांना तुमच्या नाण्यांप्रमाणें किमान महिना दोनशें रुपये पगार मिळतो. जास्तींत जास्त तो पांचशें रुपयांपर्यंत वाढतो. बारा फूट रुंद आणि सोळा फूट लांब अशा एका खोलीला रु. ४० भाडें पडतें. अन्न, कपडे, प्रवास ह्यासाठीं दर माणशीं शंभर सव्वाशें रुपये तरो खर्च होतात. आतां तुम्ही विचाराल कीं, त्या कामगाराची बायको आणि समजा, त्याला दोन मुलें असलीं तर त्या सर्वांचें दोनशें रुपयांत कसें भागतें ? त्यावर मला असें सांगायचें आहे कीं, कामगाराची बायकोसुद्धां काम करून तितकाच पगार मिळवते. आमच्याकडे घरांत निरुद्योगी कोणीच बसत नाहीं. मुलगा आणि मुलगी पंधरा वर्षांची झाली कीं, त्यांना आम्ही लागलीच कारखान्यांत नोकरीला लावतो.”

त्यावर मीं विचारलें, “पंधरा वर्षांच्या मुलांमुलींना कारखान्यांत काय काम करतां येणार ?” तेव्हां तो म्हणाला, “आमच्या शाळांमध्ये औद्योगिक शिक्षणावर विशेष भर आहे. त्यामुळें मुलगा (वा मुलगी) दहा बारा वर्षांचा झाला कीं, त्याला अनेक गोष्टी येऊं लागतात. तो सायकल किंवा मोटर दुरुस्त करतो. घरांतल्या विजेच्या पुरवठ्याची किरकोळ दुरुस्ती करतो. घड्याळ, रेडिओ, टेलिफोन ह्यांतील यांत्रिक रचनेचें त्याला ज्ञान असतें. म्हणून पंधरा वर्षांचा मुलगा झाला कीं, तो कोणत्याहि उद्योगांत सहज बसूं शकतो.” हें ऐकून मी चकित झालों. आम्हांला घरांत विजेच्या दिव्याचा ‘फ्यूज’ उडाला तर तो बसवण्याची अक्कल नसते हा विचार त्या वेळीं माझ्या मनांत आल्यावांचून राहिला नाहीं. असो.

जपानमध्ये गेल्यानंतर नेताजी सुभाषचंद्र बोस ह्यांची ‘तथाकथित’ रक्षा ज्या मंदिरांत ठेवली आहे त्याला भेट द्यावयाची असा मीं निश्चय केला होता. त्याची मला कियोटोचा नकाशा पहात असतां आठवण झाली. आम्ही ज्या ‘हॉटेल विवाको’मध्ये रहात होतो तेथून तें रायकोजी (Raikoji) मंदिर पांचसहा मैल

अंतरावर होतें, म्हणून कियोटो सोडण्यापूर्वी तेथें जाऊन यावयाचें मीं ठरवलें. बलवंतसिंगांच्या मोटरींत त्यांना बरोबर घेऊन मी, डॉ. मुल्कराज आनंद आणि खासदार मुशाफीर असे तिघेजण निघालों. अर्ध्या पाऊण तासाच्या आंत चौकशी करीत करीत आम्ही 'रायकोजी मंदिरा'च्या परिसरांत येऊन पोहोंचलों. बलवंतसिंगांना जपानी येत होतेंच, शिवाय त्यांची चिटणीस असलेली मुलगी जपानीच होती. त्यामुळें मंदिराच्या पुजाऱ्याजवळ जपानी भाषेंत अगदीं खोदून खोदून तपशीलानें आम्ही चौकशी करूं शकलों. पण 'बोस' कोण हें सुद्धां त्या पुजाऱ्याला माहीत नव्हतें. एवढेंच नव्हे तर त्या मंदिरांत अनेक मोठ्या मोठ्या माणसांच्या 'रक्षा' ठेवण्यांत आल्या ही गोष्ट त्यांनीं मान्य केली. पण कोणाहि हिंदी माणसाची रक्षा त्या मंदिरांत नाहीं हें त्यांनीं अगदीं निश्चून सांगितलें. तेव्हां आश्चर्यचकित होऊन आम्ही परतलों.

सुभाषबाबूंची 'रक्षा' पहावयास मिळाली नाहीं म्हणून आम्हांला आश्चर्य वाटलें नाहीं. कारण सुभाषबाबू 'त्या' विमानाच्या अपघातांत मुळीं मरणच पावले नाहींत अशी माझी निश्चिती आहे. पण रायकोजी मंदिरांत 'नेताजी'ची रक्षा ठेवण्यांत आली आहे असें जें भारत सरकारनें आपल्या 'नेताजी-मृत्यु-चौकशी'च्या अहवालांत म्हटलें आहे, तें सुद्धां निराधार असावें याचें नवल वाटलें. असो.

त्याच रात्रीं कियोटोहून आम्ही आगगाडीनें टोकियोला परत आलों. त्याची एक मौज सांगण्यासारखी आहे. ज्या डब्यांत दिवसा बसण्याचीं आसनें (Seats) असतात, त्या ठिकाणीं झोंपण्याच्या बंदिस्त खोल्या तयार करण्यांत आलेल्या पाहून मी थक्कच झालों. साडेसहा फूट लांबीची नि चार फूट रुंदीची खालीं एक 'बर्थ' आणि वर एक 'बर्थ' अशी दोन्ही बाजूला व्यवस्था असून, मधोमध जाण्याचा मार्ग होता. प्रत्येक बर्थला स्वतंत्र पडदा असल्यानें तो लावला कीं, आंत आपली स्वतंत्र खोली तयार होई. आंतमध्ये स्वच्छ आणि उबदार गाद्या नि दुलया, अंगांत घालावयासाठीं 'किमोनो' आणि पायांत 'सपाता' अशी सोय असे. अगदीं घरांत आपल्या पलंगावर झोंपल्यासारखें मला त्या रात्रीं वाटलें. अशी व्यवस्था भारतामधल्या आगगाड्यांत केव्हां होईल हा एकच विचार पडल्या पडल्या माझ्या मनांत आल्यावांचून राहिला नाहीं.

सकाळीं उठून शौचाला गेलों आणि परत येतों तों नोकरांनीं भराभर 'बर्थ'सु उलट्या करून पुन्हा पूर्वीसारखी बसण्याची व्यवस्था करून टाकली होती.

भारताचे अनेक मंत्री जपानला जातात. त्यांनी ही व्यवस्था पाहिली नसेल असे कसे म्हणावे? म्हणून मला त्यांना जाहीरपणे विनंति करावयाची की, अशी सोय असलेली एक तरी आगगाडी त्यांनी भारतांत करून दाखवावी.

नवयुग : १८-७-१९६१

११.

टोकियोच्या 'इंपीरिअल हॉटेल'मध्ये माझा मुक्काम असतांना एक दिवस त्या हॉटेलांत एक आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा महान् पत्रकार येऊन उतरला. त्याचे नांव स्पेन्सर मूसा. हा १९३८ मध्ये टोकियोंतला 'रॉयटर्स'चा वार्ताहर होता. त्यावेळीं तो जपानमध्ये सात महिने राहिला होता. हॉटेलच्या विश्रामकक्षेंत त्याची माझी गांठ पडली आणि मीहि भारतांतला एक पत्रकार आहे असे समजतांच साहजिकच माझ्याबद्दल त्याला कुतूहल वाटले.

आम्ही चांगले तास दीड तास गप्पा मारीत बसलों होतो. मी त्याला विचारलें कीं, "आपण जवळ जवळ तेवीस वर्षांनीं जपानमध्ये परत येत आहात. तेव्हां पूर्वीच्या जपानमध्ये आणि आतांच्या जपानमध्ये तुम्हांला महत्त्वाचा फरक काय दिसतो आहे?" ते म्हणाले, "चांगला प्रश्न विचारलात. कारण, ह्याच विषयावर मी येथल्या एका पत्राला कालच मुलाखत देऊन आलों आहे. १९३८ च्या जपानमध्ये आणि १९६१ च्या जपानमध्ये जाणवण्यासारखा जर असा कोणता मोठा फरक दिसत असेल तर तो हा कीं, सध्यांचें जपानमधलें वातावरण मला अधिक खुलें आणि मोकळें वाटतें. त्यावेळीं चीन आणि जपानचें युद्ध चालू होतें. त्यामुळें कोणाहि परकी माणसाकडे जपानी लोक संशयानें पहात असत. जिथें जावें तिथें लोक तुमच्याकडे डोळे टवकारून बघत, त्यामुळें तुम्हांला कसेसेच वाटे. उघडपणें जरी 'सेन्सॉरशिप' नसली तरी तुमचीं पत्रें पोस्टांत उघडून वाचलीं जात. टेलिफोनवरचें तुमचें बोलणें ऐकलें जाई आणि तुमच्या गैरहजेरींत तुमच्या खोलींतल्या सामानाची झडती घेण्यांत येत असे. परकीय

लोकांवर आज सरकारी गुप्त देखरेख नसेल असं मी म्हणत नाहीं. पण आज त्याचा जांच वाटत नाहीं. १९३८ मध्ये टोकियोंत १५००० दारूचे गुत्ते (Bars) होते. आज किती आहेत तुम्हांला माहित आहे? ऐशीं हजार! म्हणजे रोज वेगळ्या गुत्त्यांत जायचें माणसानें ठरविलें तर सर्व गुत्त्यांची एक प्रदक्षिणा पुरी करायला त्याला २१९ वर्षे लागतील. अडतीस सालीं 'रात्रीच्या क्लबां'त जायचें म्हणजे नांवे, पत्ता, पासपोर्टचे नंबर ही सगळी माहिती द्यावी लागे, तेव्हां तुम्हांला आंत प्रवेश मिळे. त्यावेळीं आमच्यापैकीं कांहीं परदेशी प्रवासी आपलीं नांवे नेपोलियन, ज्यूलियस सीझर, ऑलिव्हर क्रॉमवेल अशीं खुशाल दडपून सांगत. त्यामुळें कित्येक वेळां खूपच गंमत उडे.

आज टोकियोंत जेवढ्या नव्या नव्या आणि प्रचंड इमारती दिसत आहेत तेवढ्या त्यावेळीं नव्हत्या. दुसऱ्या महायुद्धाचा तर मागहूसहि आज टोकियोंत शिष्टक राहिलेला नाहीं. तेवीस वर्षांपूर्वी टोकियोंतील रहदारी कांहीं कमी नव्हती. पण आतांची रहदारी म्हणजे भलतीच वेफाट झाली आहे. जरा आपलें दुर्लक्ष झालें कीं, चाललों आपण इस्पितळांत किंवा कबरस्तानांत. सध्यां टोकियोंत पंधरा हजार टॅक्सी आहेत असं मी ऐकतां. कोणास ठाऊक. मला वाटतें, ह्यापेक्षां त्यांची संख्या पुष्कळच जास्त असावी. आपण ज्या इंपीरिअल हॉटेलमध्ये बसलों आहोंत तें हॉटेल म्हणजे पूर्वी परकीय प्रवाशांचें एकमेव मीलन-स्थान असे. आतां अशा तऱ्हेचीं पुष्कळ हॉटेलें निघाल्यामुळें पूर्वीची गंमत ह्या हॉटेलंांत राहिलेली नाहीं.

येथलें सामाजिक जीवन मला विस्कळित झाल्यासारखें वाटतें, त्याचप्रमाणें हॉटेलें आतां भलतींच महाग झालेलीं दिसतात. याच इंपीरियल हॉटेलमध्ये त्यावेळीं एका खोलीचा फक्त रहाण्याचा आकार दिवसाचा दोन डॉलर्स (नऊ रुपये) असे. पण आतां नवीन निघालेल्या हॉटेलंांत ह्याच्यापेक्षांहि लहान खोलीमध्ये रहाण्याचा आकार तिपटीनें वाढलेला आहे. त्याच मानानें टोकियों-मधल्या सगळ्याच किंमती वाढलेल्या आहेत. रात्रीचे क्लब तर सध्यां इतके महागडे झाले आहेत कीं, तेथें आतां माझ्यासारख्याला जाणेंहि अशक्य आहे. त्या दृष्टीनें न्यूयॉर्कमधील क्लबांशीं त्यांची आतां बरोबरी होईल. १९३८ मध्ये दारू आणि गैशा (वेश्या) पुष्कळच स्वस्त होत्या. सध्यां त्यांचा भाव भलताच भडकलेला दिसतो आहे. सध्यां टोकियोच्या 'गिंझा' (बाझारपेठे) मध्ये विजेच्या दिव्यांचा झगझगाट रात्रीं अतिशय असतो. तसा तो पूर्वी नव्हता.

पण त्यावेळीं रात्रीचें जीवन अधिक रोमहर्षक होतें अशी माझी समजूत आहे. त्यावेळीं दारू पिऊन वेहोष झालेल्या लोकांचे रंगेल तांडे झोकांड्या खात खात आणि गाणीं गात गात रस्त्यांतून जातांना अधूनमधून दिसत असत. आजहि ते दिसतात. पण पूर्वीसारखी त्यांची गंमत वाटत नाही.

पूर्वापेक्षां सध्यां टोकियोंत जर कशाची अधिक भर विशेष प्रामुख्याने पडली असेल तर ती 'डिपार्टमेंटल स्टोअर्स'ची आणि या स्टोअर्समध्ये केव्हांहि गेलें तरी तीं गिन्हाईकांनीं चिक्कार गजबजलेलीं असतात. ह्या स्टोअर्समध्ये विक्रीस ठेवलेल्या वस्तूंची विविधता विलक्षण आहे. त्यामुळे माणसाला अक्षरशः वेड लागतें. मालाच्या गुणांत आणि वैचित्र्यांतहि प्रचंड सुधारणा झाली आहे. अर्थात्, सर्वच गिन्हाईके माल खरेदी करण्यासाठीं येतात असें मला वाटत नाही. बहुतेक लोकांची गर्दी ही माल बघण्यासाठींच येत असते. पूर्वीच्या आणि आतांच्या टोकियोंत एकच गोष्ट मात्र मुळींच बदललेली नाही. आणि ती म्हणजे ह्या इंपीरिअल थिएटरपासून तों मागे असलेल्या निचिगकी नाटक-गृहापर्यंतच्या विभागांत वेश्यांचे दलाल तुम्हांला भर रस्त्यावर हटकतात ही. कोणीतरी माणूस हळूच तुमच्या जवळ येतो आणि विचारतो कीं, तुम्हांला बाई पाहिजे का किंवा अश्लील चित्रपट बघायचा काय अथवा लैंगिक संबंधांचें प्रत्यक्ष प्रदर्शन पहावयाचें काय ?

१९३८ सालीं एकदां काय झालें कीं, एका बादशाही मोटरगाडींत अंगावर किमोनो परिधान केलेल्या एका जपानी तरुणीनें मला पाहून आपली मोटरगाडी एकदम थांबविली आणि मला खूण केली. मला वाटलें कीं, ही बाई कांहीं तरी अडचणींत असावी म्हणून मदतीसाठीं मला बोलावते आहे. म्हणून मी मोठ्या उत्सुकतेनें तिच्याजवळ गेलों तर ती वेश्या निघाली. मग तिच्यापासून स्वतःची सुटका करून घेतांना माझी कोण तिरपीट उडाली म्हणतां ! १९३८ मध्यें केलेली चूक आतां पुन्हा करणार नाही. तथापि, पाश्चात्य पद्धतीच्या अपुन्या आणि मोकळ्या पोशाखांत हजारों जपानी स्त्रिया रस्त्यामधून वावरतांना आज जशा दिसताहेत, तशा त्या तेवीस वर्षांपूर्वी दिसत नव्हत्या. आज सर्वच जपानी स्त्रियांचें संपूर्ण पाश्चात्यीकरण झालेलें आहे. अर्थात् जुन्या जपानची आठवण करून देणाऱ्या रंगीत किमोनोधारी स्त्रिया नव्वद अंशाचा काटकोण करून एकमेकांना अभिवादन करीत असलेल्या आजहि कुठें कुठें दृष्टीला आनंद देत असतात. नाहीं असें नाही.

१९३८ सालीं दुसरी एक महत्वाची गोष्ट माझ्या आठवणींतून आजतागायत न गेलेली, म्हणजे जपानच्या बादशहाचें पावित्र्य सांभाळण्यासाठीं त्यावेळीं जी सावधगिरी घेण्यांत येत असे ती. ज्या रस्त्यानें बादशहाची स्वारी जात असे, त्या रस्त्यावरील यच्चयावत् घरांच्या खिडक्या, दारें, जाळ्या आंतील रहिवाशांना बंद करून घ्याव्या लागत. कोणाहि सामान्य मर्त्य माणसाची नजर बादशहाच्या अंगावर पडतां कामा नये असा त्या वेळेला शिरस्ता असे. मी ह्याच इंपीरिअल हॉटेलच्या तळमजल्यावरील एका खोलींत त्यावेळीं रहात असें. माझ्या खोलीचें तोंड रस्त्याच्या विरुद्ध दिशेला असे. म्हणजे माझ्या खोलींतून बादशहाची स्वारी दिसणेंच मुळीं अशक्य होतें. पण हॉटेलचे नोकर बादशहा रस्त्यांतून जाण्याच्या पूर्वी तब्बल अर्धा तास आधीं हॉटेलच्या खोल्यांचीं सर्व दारेंखिडक्या बंद करून टाकीत असत. एवढेंच नव्हे, तर खिडक्यांच्या आणि दारांच्या आंतले पडदे देखील लावून घ्यावयाला सांगत. त्या अनुभवाची आठवण झाली कीं, अजूनहि मला हंसू येतें.

अर्थात् जपानी बादशहाभोंवतालचें तें दैवी वलय आज पार नाहींसं झालें असून, तो तुमच्याआमच्याप्रमाणें रक्तामांसाचा एक सामान्य माणूस झालेला आहे. आज त्याचें दर्शन खुशाल कोणाला कोठेंहि घेतां येतें!” स्पेन्सर मूसा ह्यांच्याशीं बोलतांना मीं जीं टिपणें त्यावेळीं घेतलीं होतीं, त्यांच्या आधारानें लिहिलेला हा वृत्तांत वाचकांना निःसंशय मनोरंजक वाटेल.

नवयुग : २५-६-१९६१

१२.

मी वृत्तपत्रकार असल्यानें साहजिकच जपानी वृत्तपत्रांचें स्वरूप कसें असतें हें जाणण्याची मला जिज्ञासा होती. अर्थात्, जपानी भाषेंत प्रसिद्ध होणारीं वृत्तपत्रें वाचणें मला अशक्यच होतें. म्हणून जपानमध्ये सर्वांत लोकप्रिय असलेल्या इंग्रजी वृत्तपत्रांची कांहीं माहिती मीं मिळवली आहे, ती सांगतां.

टोकियोमध्ये 'जपान टाइम्स' हे दैनिक आणि 'असाहि इव्हनिंग न्यूज' हे सायंदैनिक अशीं दोन वृत्तपत्रे इंग्रजी भाषेत प्रसिद्ध होत असतात. 'जपान टाइम्स' चा खप सत्तर लाख आहे असें समजलें. 'असाहि'चा खप नक्की किती आहे तें समजलें नाही. पण तोहि लाखानें असला पाहिजे. इतक्या प्रचंड खपाचीं वृत्तपत्रे फक्त अमेरिकेंतच असूं शकतील. मी ज्या 'इंपीरिअल हॉटेल'मध्ये उतरलों होतो, त्याच्या शेजारीच ह्या दोन्ही पत्रांचें मुद्रणालय आणि कार्यालय होते. बाहेरून रस्त्यानें जातांना उघड्या खिडक्यांतून त्यांचें रोजच्या रोज मला बाहेरून जें दर्शन होत असे, त्याचें वर्णन करावयाला मजजवळ शब्द नाहींत. इतकी अद्ययावत् अन् शोभिवंत यंत्रसामुग्री मीं जगांत कोठें पाहिली नाहीं. लक्षावधि अंक छापणारे हे विराट् मुद्रणयंत्र अक्षरशः मुकें होते. त्याचा एवढासा सुद्धां आवाज होत नसे. हा सर्वांत मोठा चमत्कार मला वाटला.

'जपान टाइम्स' आणि 'असाहि इव्हनिंग न्यूज'चा आकार आपल्या इकडच्या वृत्तपत्रांपेक्षां लांबीनें दीड इंच कमी आहे. 'जपानी टाइम्स'चीं पाने ८ ते १२ अन् 'इव्हनिंग न्यूज'चीं पाने ८ असून दोन्ही पत्रांची किंमत प्रत्येकीं १२ येन म्हणजे तेरा ते चौदा नये पैसे आहे. छपाई अन् चित्रे वगैरे पाश्चात्य वृत्तपत्रांप्रमाणें सुवक अन् रेखीव आहे. 'जपान टाइम्स'च्या शिरोभागीं 'All the news without fear or favour' (न कोणाचें भय, न कोणाची याचना) हे ब्रीदवाक्य छापलेलें असतें. यावरून सदर पत्र ध्येयवादी असावें अशी कोणाचीहि कल्पना होण्यासारखी आहे. पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं. दोन्हीहि इंग्रजी पत्रांवर बाजारी स्वरूपाच्या अमेरिकन वृत्तपत्रीय तंत्राची छाप पडलेली आहे. खून, मारामान्या, अपघात, काडीमोड, व्यभिचार, सिनेमा नट्या ह्यांच्या बातम्या प्रामुख्यानें आणि भडक स्वरूपांत दिल्या जातात. साम्राज्य-शाहीच्या बंधनांतून बाहेर पडलेल्या किंवा पडणाऱ्या आफ्रो-आशियाई देशांची गंधवार्ताहि या दोन्ही पत्रांतून वाचावयास मिळावयाची नाहीं.

पृथ्वीच्या पाठीवर भारतवर्ष नांवाचा एक देश आहे ह्याची ह्या पत्रांना कल्पनाहि नसावी. ह्यांच्या हिशेबीं जगांत फक्त इंग्लंड आणि अमेरिका हे दोनच देश आहेत. मी जपानमध्ये असतांना हीं दोन्हीहि पत्रे सकाळ-संध्याकाळ मोठ्या उत्सुकतेनें वाचीत असें. पण माझ्या मातृभूमीची एखादी लहानशी बातमीसुद्धां मला कधीं त्यांच्यांत वाचावयाला मिळाली नाहीं. मात्र पूर्व पाकि-स्तानची राजधानी जी डाक्का तिच्या विश्वविद्यालयाचें संपूर्ण आणि सचित्र

२१८ : केल्यानं देशाटन...

वर्णन एका अंकांत मला वाचावयाला मिळालें. तें पाहून मी चकितच झालों. 'टार्न्स'च्या पहिल्या पानावर एखादी तरी खुनाची किंवा काडीमोडीची बातमी असतेच असते. मी टोकियोला असतांना नव्वारी नांवाच्या गांवीं एका सामाजिक मंडळाच्या मेजवानीमध्ये मसारू ओकुनिशी नांवाच्या एका तरुणानें मद्यांत विष घालून स्वतःच्या पत्नीसह आणि प्रेयसीसह पांच बायकांना ठार मारलें. या खुनाच्या खटल्यानें जपानमध्ये भयंकरच खळबळ माजली होती. ह्या खटल्याची हकीगत अशी :

'मीनानोकाई' ('अधिक चांगलें जीवन') नांवाची एक संस्था होती. तिचा अध्यक्ष मसारू ओकुनिशी नांवाचा एक छत्तीस वर्षांचा तरुण होता. त्याला चिको नांवाची चौतीस वर्षांची बायको होती. या मसारूचें प्रेम यासुकी किताऊरा नांवाच्या एका सद्तीस वर्षांच्या विधवेवर बसलें होतें. त्यांच्या संस्थेचें एक वार्षिक जेवण होतें. आपल्या पत्नीच्या आणि प्रेयसीच्या भांडणामुळें ओकुनिशी हा दोघींनाहि कंटाळला होता. म्हणून या मेजवानींत त्यांच्यावर विषप्रयोग करून त्या दोघींना ठार मारावयाचें त्यानें ठरविलें होतें. त्यानें मद्यांत 'टेप' नांवाचें एक भयंकर विष मिसळलें. एकंदर चौदा बायकांनीं तें विषमिश्रित मद्य घेतलें. त्यांपैकीं पांच बायका मेल्या. त्यांत चिको आणि तिची प्रतिस्पर्धी किताऊरा ह्या दोघीजणी होत्या. इतर नऊ जणींना अतिशय गंभीर परिस्थितीमध्ये इस्पितळांत नेण्यांत आलें. त्यांचें पुढें काय झालें तें कळलें नाहीं. प्रारंभीं ओकुनिशीनें विषप्रयोग केल्याचा आळ आपल्या मयत पत्नीवर घातला होता. पण मागून त्यानें आपला गुन्हा कबूल केला.

प्रेमत्रिकोणाच्या या भयानक शोककथेचें इत्थंभूत सचित्र वर्णन 'जपान टार्न्स'मध्ये रोजच्या रोज येत होतें. हा गुन्हा घडला त्याच्या दोनच दिवस आधीं शिगेहिसा मोटोयामा नांवाच्या दंतवैद्यानें टोकियोमधील एका श्रीमंत व्यापाऱ्याच्या मसाकी ओझेकी नांवाच्या एका सात वर्षे वयाच्या मुलाला पळवून नेऊन ठार मारलें म्हणून त्याला न्यायाधीशानें फांशीची शिक्षा फर्मावली होती. तीहि बातमी 'टार्न्स'नें पहिल्या पानावर छापली होती. लंडनमध्ये रे. विल्यम टॉमस नांवाचा एक ब्रासष्ट वर्षांचा पाद्री होता. त्याच्या चर्चमधील धार्मिक शालेंत मिसेस ब्रॅण्डी नांवाची एक वेचाळीस वर्षांची शिक्षिका होती. ह्या दोघांचा तर अनैतिक संबंध होताच, पण त्या खेरीज रे. टॉमस ह्यानें आपल्या हाताखालच्या अधिकाऱ्यांच्या पत्नींचा आणि आपल्या चर्चमध्ये

येणाऱ्या तेरा चौदा वर्षांच्या दोन मुलींचा विनयभंग करण्याचा प्रयत्न केला होता. ह्या आरोपावरून सदर पाद्याला 'चर्च ऑफ इंग्लंड'ने त्याच्या स्थानावरून वडतर्फ केलेले होते. ही सर्व बातमी त्या पाद्याच्या व्यभिचाराच्या एकूण एक तपशीलासह 'टाईम्स'च्या पहिल्या पानावर छापली होती. एवढ्यावरून 'जपान टाईम्स'च्या स्वरूपाची नि त्याच्या धोरणाची इकडच्या वाचकांना कल्पना येईल.

मरहूम आगाखानांची वेगम, मी असतांना तीन आठवड्यांच्या दौऱ्यावर जपानला आली होती. तिच्या आगमनाची फोटोसह वार्ता पहिल्या पानावर 'असाहि इव्हनिंग न्यूज'ने दिली होती. त्याच सुमारास कराचीच्या म्युनिसिपालिटीचे उपाध्यक्ष एच. एम्. हबीबुल्ला हे एका आठवड्यासाठी टोकियोला आले होते. त्यांचीहि या पत्रांनी सचित्र अन् लांबलचक जाहिरात केली होती. २३ मार्च १९६१ रोजी 'पाकिस्तान-दिना' निमित्त जपानमधील पाकिस्तानचे राजदूत महंमदअल्ली आणि त्यांच्या पत्नी ह्यांनी एक मोठा थाटाचा खाना दिला. त्या खान्याला जपानचे पंतप्रधान आणि इतर देशोदेशींचे राजदूत आले होते. त्या खान्याचे तपशीलवार वर्णन या पत्रांतून देण्यांत आले होते; पण त्यांत भारताच्या राजदूताचे नांव कांहीं मला आढळले नाही. सारांश, जपानच्या राजकीय आणि सार्वजनिक जीवनांत भारताला कुठेहि स्थान वा मान असल्याचे मला कांहीं दिसून आले नाही.

'असाहि इव्हनिंग न्यूज'मध्ये वाचकांचा पत्रव्यवहार कधी कधी मनोरंजक येतो. उदाहरणार्थ, रात्रीचा काळा चष्मा घालून फिरणाऱ्या लोकांवर टीका करणारे एका वाचकाचे पुढील पत्र पहा. सदर वाचक लिहितो, "मी जेव्हां रात्री फिरावयाला जातो, तेव्हां उन्हाच्या वेळीं घालावयाचे काळे चष्मे घालून कांहीं लोक शांतपणे फिरत असलेले पाहून मला अतिशय चीड येते. त्याबद्दल मी एका डॉक्टराला विचारले, तेव्हां रात्रीचे काळे चष्मे घातल्याने दृष्टि दुर्बल होईल असें मला त्याने सांगितले. त्याखेरीज काळे चष्मे घालून रात्री फिरणाऱ्या लोकांबद्दल चमत्कारिक गैरसमज होतो, तें तर निराळेंच!"

आणखी एका विद्यार्थ्याचे हें मनोरंजक पत्र पहा : "मी परवां एका पोस्टाच्या खांब्यांत पत्र टाकावयाला गेलों. तेवढ्यांत त्या खांब्यांतील पत्रे गोळा करण्यासाठीं एक पोस्टमन तेथें आला. तेव्हां त्या खांब्यांत माझे पत्र न टाकतां मी तें त्या पोस्टमनच्या हातीं देऊन चालूं लागलों. चार पावलं पुढें गेल्यानंतर

मी वळून मागें पाहूं लागलों. तेव्हां तो पोस्टमन माझें तें पत्र वाचीत असलेला मला दिसला. तें पाहून मला त्याचा असा संताप आला म्हणतां ! मी तुम्हांला विचारतो संपादकसाहेब, पोस्टमनला अशा तऱ्हेनें दुसऱ्यांचीं पत्रें वाचतां येतात काय ?”

रेडिओ, टेलिव्हिजन, नाटकगृहे, चित्रपट, आगगाड्यांचीं नि विमानांचीं वेळापत्रकें आणि खेळांचे सामने ह्यांना ह्या वृत्तपत्रांमधून भरपूर जागा मिळते.

आतां एकच सदर सांगावयाचें राहिलें आणि तें म्हणजे जाहिरातीचें. आपल्याकडे इंग्रजी वृत्तपत्रांत जशा भरमसाट जाहिराती असतात तशा जपानच्या इंग्रजी पत्रांत नसतात. बारा पानांच्या अंकांत जास्तींत जास्त दोन अडीच पानें जाहिराती असतात. ‘पाहिजे’ च्या जाहिरातींत ‘इंग्रजी’ च्या ज्ञानावर सर्वांत जास्त जोर दिलेला आढळतो. मग ती घरकामासाठीं मोलकरीण असो, किंवा मोटर हांकणारा डायव्हर असो. यावरून कांहीं वर्षांनीं जपान हा संपूर्ण इंग्रजी भाषिक देश होईल कीं काय असें वाटल्यावांचून रहात नाहीं.

या वृत्तपत्रांमधून अधूनमधून व्यंगचित्रें येतात. पण त्यांवर कांहीं विशेष कटाक्ष नसतो. एकंदरींत जपानमधील हीं दोन महत्त्वाचीं दैनिकें वाचून जपानच्या वृत्तपत्रव्यवसायाबद्दल माझें कांहीं विशेष चांगलें मत झालें नाहीं. जपानच्या मानानें भारतीय वृत्तपत्र-व्यवसाय किती तरी पुढें गेलेला आहे. ज्या देशांत लोकशाही जागृतीच अद्याप झालेली नाहीं त्या जपानसारख्या भांडवलशाही अन हुकूमशाही देशांत वृत्तपत्रव्यवसाय कसा बरें पुढारलेला असणार ?

नवयुग : २-७-१९६१

जपानचें सर्वांत मोठें आकर्षण म्हणजे वसंत ऋतूमध्ये चेंबरी वृक्षांना येणारा फिकट गुलाबी फुलांचा अपरंपार बहर ! जगामधें नाना रंगाचीं आणि नाना जातीचीं एकापेक्षांहि एकेक सुंदर आणि सुरम्य फुलें असतील. पण चेंबरी

वृक्षांचीं फुलें म्हणजे चेरी वृक्षांचींच फुलें ! त्यांच्यापेक्षां सुंदर असें जगांत कांहींच नाहीं. हे चेरी वृक्ष म्हणजे कांहीं लहानसहान झुडपें नव्हेत. चांगलीं उंच आणि अनेक फांद्या असलेलीं तीं झाडे असतात. मार्चच्या अखेरीपासून त्यांच्यावर फुलांचा बहर फुलावयाला प्रारंभ होतो, तो एप्रिलच्या पहिल्या पंधरवड्याच्या आंत हीं झाडे नखशिखांत फुलीं फुलून येतात. नुसतीं फुलेंच फुलें, फुलेंच फुलें, पानेंबिनें मुळींच नाहीत. फिकट गुलाबी फुलांच्या प्रचंड राशीच्या राशी डोक्यावर घेऊन हीं झाडे मैलेंमैल उभीं असतात. स्वर्गामधल्या नंदनवनांत कदाचित् असा देखावा दिसत असला तर असेल.

जपानांत असे कित्येक प्रदेश आहेत कीं, जेथें चेरी वृक्षांचीं बनेंच बनें लागून राहिलीं आहेत. वसंत ऋतूमध्यें ह्या प्रदेशांत चेरी वृक्षांना आलेला फुलांचा अद्भुतरम्य बहर पहाण्यासाठीं जपानी स्त्रीपुरुषांची अहोरात्र प्रचंड जत्राच भरते म्हणानात ! आपल्या कुटुंबांतल्या मंडळींना आणि मित्रांना घेऊन जपानी लोक निरनिराळ्या चेरी प्रदेशांतल्या फुलांचें सौंदर्य पाहाण्याठीं जात असतात. जपानी लोकांना चेरी फुलांचें इतकें विलक्षण प्रेम आहे कीं, त्यांच्या दर्शनामुळे त्यांना वेड लागल्यासारखी त्यांची स्थिति होते. हर्षवायु झाल्यासारखे अक्षरशः ते ह्या झाडाभोंवतीं नाचूं लागतात. त्या हर्षांत आणि आनंदांत कांहीं उणेपणा राहूं नये म्हणून कीं काय, त्याला ते मद्यप्राशनाची मनसोक्त जोड देतात. सारांश, वसंत ऋतूंत चेरी फुलें पहावयाला जाण्याचा जपानी लोकांचा हा कार्यक्रम म्हणजे आनंदाचा आणि उन्मादाचा जणुं कांहीं एक महोत्सवच होय ! केवळ जपानचेच रहिवासी ह्या पुष्पसौंदर्याचा आस्वाद घेतात असें नव्हे, तर जगांतल्या निरनिराळ्या देशांतील प्रवाशांची या ऋतूमध्यें जपानमध्यें झुंबड उडून रहाते. जसे भारतांत ताजमहाल पहाण्यासाठीं लांबलांबून लोक येतात, त्याप्रमाणें जपानच्या चेरी फुलांचा बहर पहाण्यासाठीं जगाच्या कोनाकोपऱ्यांतून देशोदेशींचे लोक येत असतात. चेरी फुलांबद्दलचें जपानी लोकांचें हें वेड त्यांच्या कलेंत आणि काव्यांत प्रतिबिंबित झालेलें आढळतें.

आठव्या शतकांत प्रसिद्ध झालेल्या 'मन्योशू' नांवाच्या जपानी भाषेंतील प्राचीन काव्यसंग्रहांत चेरी फुलांचा प्रथम उल्लेख आढळतो. गेल्या एक हजार वर्षांत जपानी कवींनीं आणि चित्रकारांनीं चेरी फुलांवर इतक्या कविता लिहिल्या आहेत आणि इतकीं चित्रें काढलीं आहेत तरी त्यांचें त्या फुलांबद्दलचें आकर्षण अद्याप लवमात्र कमी झालेलें नाहीं. जपानी भाषेंत फुलाला 'हाना' म्हणतात

आणि चेरी फुलांना 'साकुरा' म्हणतात. पण आपण नुसते 'हाना' म्हटलं तरी जपानी लोकांना 'साकुरा'चा बोध होतो, इतकीं चेरी फुलं त्यांच्या डोक्यांत खोल जाऊन बसलेलीं आहेत. 'हवा खायला जाणं' किंवा 'फिरायला जाणं' हे शब्दप्रयोग आपल्याकडे जितके सामान्य होऊन बसलेले आहेत, तितके 'फुलं बघायला जाणं' हा जपानमध्ये लोकांच्या जीवनाचा एक भाग होऊन बसला आहे.

मी सत्तावीस मार्चला जपानला पोहोचलों. पण त्याच्या आधल्या दिवशींच टोकियोला अनपेक्षितपणं बर्फ पडला असल्याकारणानं आमच्या दुर्दैवानं चेरी फुलांचा मोसम एका पंधरवड्यानं पुढं ढकलला गेला. त्यामुळं आयुष्यातील एका महान् आनंदाला आम्हांला मुकाबलं लागलं. कारण, बर्फ पडला कीं चेरी वृक्षावरच्या कळ्या अक्षरशः लाजून आणि थिजून बसतात. आमच्या हॉटेलच्या इमारतीच्या विश्रामकक्षेंत (Lounge) दोन चेरी वृक्ष लावलेले होते. त्यांना मात्र भरपूर बहर आलेला होता. त्यांच्या दर्शनावरच काय तें आम्हांला स्वतःचें समाधान करून घ्यावं लागलं.

तेथें आम्हांला एक अमेरिकन आणि एक जपानी असे दोन गृहस्थ भेटले. त्यांच्याशीं आम्ही चेरी फुलांच्याबाबतच बोलूं लागलों. तेव्हां तो जपानी गृहस्थ विषादानं म्हणाला, "पूर्वीं जपानमध्ये जशी चेरी फुलांची अपूर्वाई होती तशी आतां राहिली नाही. याचें कारण, जुने जुने चेरी वृक्ष वढून तरी गेले आहेत, नाहीतर तोडून तरी टाकण्यांत आले आहेत. त्यामुळं सालोसाल त्यांची संख्या येथें कमीच होत चालली आहे. बरें, नवीन लावण्यांत आलेले चेरी वृक्ष अजून लहान आहेत. त्यामुळं जुन्या झाडांची मौज त्यांच्या फुलांत नाही." अमेरिकन गृहस्थ म्हणाला, "आम्ही इतक्या लांबून आणि इतके पैसे खर्च करून केवळ हीं फुलं पहाण्यासाठीं जपानांत येतो, पण आमच्या मनाचें सध्यां कांहीं समाधान होत नाही. या चेरी फुलांमुळं जपानला किती तरी परदेशी हुंडणावळ मिळते. म्हणून ह्यांनीं जर आपल्या चेरी वृक्षांची नीट निगा ठेवली नाही, तर 'चेरी फुलांचा स्वर्ग' हें जपानचें नांव कांहीं दिवसांनीं सार्थ ठरणार नाही!" त्यावर जपानी गृहस्थ म्हणाला, "चेरी वृक्षांची जेवढी आम्ही काळजी घ्यावयाला पाहिजे तेवढी घेत नाही. ह्या झाडांना बहर आला म्हणजे आम्हां जपानी लोकांना अगदीं वेड लागल्यासारखें होतें. पण बहर सुकला म्हणजे आम्ही त्याच्याकडे डुंकून सुद्धां बघत नाही. कारण, बहर गळून पडला म्हणजे ह्या

झाडांवर पानें उगवतात. मग त्या पानांवर कृमिकीटक हल्ला करतात. अशा वेळीं जंतुनाशक द्रव्यें शिंपडून आणि त्या झाडांच्या मुळांना चांगलें खत घालून त्यांचें संरक्षण आणि संवर्धन करणें जरूर असतें.”

“दुसरी गोष्ट अशी,” अमेरिकन गृहस्थ म्हणाला, “चेरी झाडांना जेव्हां बहर येतो तेव्हां जपानचे लोक दारु पिऊन त्या झाडांभोंवतीं थयथया नाचतात आणि त्यांच्या खालच्या फांद्या तोडतात. नाचण्यामुळे झाडांच्या मुळांना अपाय होतो. तळापासून फांद्या असलेले चेरी वृक्ष त्यामुळे आजकाल जपानमध्ये पहावयाला सुद्धां मिळत नाहीत. आमच्या अमेरिकेंत असें नाही !”

त्यावर मी त्याला आश्चर्याने विचारलें, “म्हणजे तुमच्या देशांत चेरी वृक्ष आहेत ?” त्यावर तो जपानी गृहस्थ मध्येच म्हणाला, “अहो, या लोकांनीं आमच्या देशांतून हजारां चेरी झाडे आपल्या देशांत नेऊन त्यांची प्रचंड लागवड केली आहे ! कांहीं दिवसांनीं चेरी वृक्षांच्या बाबतींत अमेरिका जपानवर मात करील !” तें ऐकून मी त्या अमेरिकन गृहस्थाच्या चेहेऱ्याकडे पहात राहिलों. जपानी माणसाचे उद्गार ऐकून तो खूष झाल्यासारखा दिसला. तो हंसत हंसत म्हणाला “हे म्हणतात, तें खरें आहे. अमेरिकेंत पोटोमॅक नदीच्या कांठीं, सिएटल प्रांतामध्ये आणि वॉशिंग्टनला फ्रेंच वकिलातीच्या भोंवतीं तुम्हांला चेरी वृक्षांच्या फुलांची फारच अप्रतिम शोभा पहावयाला मिळेल. आमच्याकडे देखील चेरी फुलें पहावयाला एप्रिल महिन्यांत शेंकडों लोक जातात. त्यांच्या सोयीसाठीं खास आगगाड्या सोडतात. सुंदर स्त्रियांची ‘चेरी पुष्पराण्या’ म्हणून निवड केली जाते. चेरी फुलें पहावयाला जाणारे आमच्या देशांतले रसिक लोक सौम्य पेयें पितात. जपानमधल्या लोकांसारखे दारु पिऊन वेहोप होत नाहीत. म्हणून आमच्या झाडांना त्यांच्यापासून अपाय होत नाही. झाडांच्या तळाजवळच्या फांद्या कोणी तोडीत नाही. कांहीं झाडांच्या फांद्या तर नदीच्या पाण्याला लागलेल्या आढळतात. शिवाय, आम्ही आमच्या चेरी झाडांची एवढी काळजी घेतों कीं, त्यामुळे अमेरिकेंतील चेरी वृक्ष जपानमधल्या वृक्षापेक्षा अधिक विस्तीर्ण आणि शोभिवंत दिसतात. आणि त्यांचा बहर येथल्या झाडाइतका लवकर गळून पडत नाही !”

चेरी फुलांच्या झाडाबाबत जपान आणि अमेरिकेंत चाललेल्या स्पर्धेचं तें वर्णन ऐकून मी सर्दच झालों ! भारताच्या उत्तर भागांत ह्या सुंदर पुष्पवृक्षांची

पराठीं ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. संस्कृत.

अनुक्रम वि:

लागवड करतां येणार नाहीं काय, असा एक विचार सहज मनांत आल्यावांचून राहिला नाहीं !

नवयुग : ९-७-१९६१

१४.

जपानबद्दल मला जेवढें काय सांगावयाचें होतें तें येथपर्यंत सांगून झालें. दहाबारा दिवसांच्या अवकाशांत यापेक्षां नाहीं तरी जपानचें मी काय जास्त पाहून येणार ? आतांपर्यंत भारतीय प्रवाशांनीं लिहिलेलीं जपानचीं अनेक प्रवासवर्णनें मी वाचलीं असतील. पण तीं वाचून जपानबद्दल या देशांतील लोकांना योग्य ती कल्पना येण्याऐवजीं, त्या देशासंबंधीं त्यांचा जास्तीत जास्त गैरसमजच होईल याची जपान पाहून आल्यानंतर माझी खात्री झाली.

अगदीं अलीकडे 'साधना' साप्ताहिकांत वसंत अवसरे नांवाच्या कोणा इसमानें जपानच्या प्रवासाचें वर्णन लिहिलेलें माझ्या सहज वाचनांत आलें. सदर इसम आगबोटीनें मुंबईपासून तों योकोहामापर्यंत गेला आणि जसा गेला तसाच हात हलवीत परत आला. त्याच्या जपानच्या प्रवासाचें वर्णन वाचून मी थोड धरधरून हंसलों. कारण, योकोहामा बंदरांत बोट थांबली असतां हा माणूस काय चारदोन तास गांवामध्यें फिरून आला असेल तेवढाच. पण तेवढ्या तुटपुंजा भांडवलाच्या आधारावर त्यानें 'जपानच्या प्रवासाचें वर्णन' असें कांहीं ठोकून दिलें आहे म्हणतां ? वा रे वा ! पण जाऊं द्या. आपल्याला त्याच्याशीं काय करायचें आहे ? माझ्या दृष्टिकोणांतून जपानचें मीं जें वर्णन केले आहे, तें वाचकांना अजिबात वेगळें वाटेल ह्याबद्दल माझ्या मनांत तिळमात्र शंका नाहीं.

जपान हा देश भौगोलिक दृष्ट्या आशिया खंडामध्यें आहे एवढेंच काय तें. पण त्याच्यामध्यें आशियाईपण अंशमात्र राहिलें असेल तर शपथ. त्याचें संपूर्णतया अमेरिकाकरण झालेलें आहे. आशिया खंडामधील कोणत्याहि देशाबद्दल त्याच्या मनांत आपलेपणाची भावना असेल असें कांहीं वाटत नाहीं.

भारताबद्दल तर त्याचें अंतःकरण अगदीं कोरडें ठणठणीत आहे. भारताच्या प्राचीन इतिहासाबद्दल, संस्कृतीबद्दल, साहित्याबद्दल आणि आजकालच्या थोर पुरुषांबद्दल प्रेम आणि आदर तर राहूं द्याच, पण सामान्य ज्ञान तरी त्याला असेल किंवा नाही याची मला शंका आहे.

मी इंग्लंडमध्ये दीड वर्ष राहून आलों आहे. पण इंग्लंडमध्ये सुद्धा आपल्याला एवढा परकेपणा जाणवत नाही. रशियामध्ये मी दोनदां जाऊन आलों आहे. भारतीयांबद्दल रूसी लोकांना जेवढा जिह्वाळा वाटतो, तेवढा जगामधल्या कोणत्याहि देशांतल्या लोकांना वाटत नाही. पण जपानमध्ये एखाद्या अनाथ आणि अनिकेत माणसासारखा मी वावरलों. कोणी तुमच्याकडे पहावयाला तयार नाही कीं बोलावयाला तयार नाही. जो तो आपल्या कामांत आणि उद्योगांत गढून गेलेला. जपानी लोकांना 'हृदय' म्हणून कसे तें नाही अशी माझी एकंदरींत कल्पना झाली.

एकदां दोन जपानी पत्रकार सहज मला भेटले. तेव्हां मात्र मी त्यांना सडकून शिव्या देऊन घेतल्या. मी त्यांना म्हणालों, "अरे, ह्या अमेरिकन लोकांनी नागासाकी आणि हिरोशिमा ह्या दोन शहरांवर अणुबाँब टाकून तुमच्या लाखों लोकांच्या प्राणांची नि संसाराची होळी केली, ह्या गोष्टी तुम्ही जपानी लोक विसरून कशा गेलांत? तुम्हांला लाजलज्जा वगैरे कांहीं आहे कीं नाही? मागला हा सगळा इतिहास विसरून तुम्ही फिरून या अमेरिकन लोकांचे बूट चाटायला कसे जातां रे?" त्यावर ते जपानी पत्रकार एक अक्षर न बोलतां, माना खाली घालून मुकाट्यानें चालते झाले.

अर्थात्, माझें हें बोलणें जपानमधल्या विशीपंचविशीच्या आंतल्या तरुण पिढीला लागू नाही. जपानची ही तरुण पिढी आतां जागी होऊं लागली आहे. म्हणून जपानला राजकीय दृष्ट्या कांहीं तरी भवितव्य आहे असें मला वाटतें. आमच्या आफ्रो-आशियाई लेखक परिषदेच्या अधिवेशनाला नि स्वागताला जपानी तरुण मोठ्या संख्येनें हजर असत. त्यावरून नव्या पिढींत होत असलेल्या राजकीय जागृतीची मला कल्पना आली.

सरकारी अधिकारी, व्यापारी, पत्रकार, आणि वृद्ध नि प्रौढ वयाचे लोक हे आमच्या परिषदेकडे हुंकून पहात नसत. वृत्तपत्रांत कधीं एखादे दिवशीं आमच्या परिषदेबद्दल चारसहा ओळी छापून आल्या तर नशीब समजावयाचें. भारताचीहि जपानकडे पाहण्याची कांहीं राजकीय भूमिका असेल असें वाटत

नाहीं. त्या मानानं पाकिस्तानवाल्यांच्या जपानमध्ये कांहीं ना कांहीं तरी हालचाली नि समारंभ सारखे चाललेले असतात. पण भारताची वकिलात जपानमध्ये मेली आहे का जिवंत आहे हें समजावयाला मार्ग नाही.

‘मल्होत्रा’ नांवाचा कोणी तरी एक माणूस टोकियोमध्ये भारतीय वकील आहे असें म्हणतात. हा माणूस टोकियोमध्ये काय करतो हें परमेश्वराला माहित. तो काळा आहे का गोरा आहे हें सुद्धा आम्हीं पाहिलें नाही. आफ्रो-आशियाई परिषदेसाठीं नाना देशांचे प्रतिनिधी टोकियोंत आले होते. त्या सर्वांना त्यांच्या त्यांच्या देशाच्या वकिलातीमध्ये सुद्धा म बोलावून नेऊन थाटाच्या मेजवान्या देण्यांत आल्या. सीलोन एवढा लहानसा देश. पण त्यानेंही आपल्या प्रतिनिधींचा सन्मान केला. पण आम्ही भारतांतले तीन प्रतिनिधी: खासदार ग्यानी मुशाफिर, एम्. पी., डॉ. सुल्कराज आनंद आणि मी. आम्ही टोकियोमध्ये आलेल्याची बातमी या महाभाग मल्होत्राला समजली नसेल असें वाटत नाही. पण त्यांनीं चुकून आमची कधीं चौकशी केली असेल तर हराम ! मग आम्ही तरी कशाला त्याच्या वाटेला जातो आहों ? आम्ही मनांत म्हणालों, “उडत गेला लेकाचा मल्होत्रा ! तो स्वतःला मोठा समजत असला, तरी आम्ही कांहीं स्वतःला लहान समजत नाही !” असो.

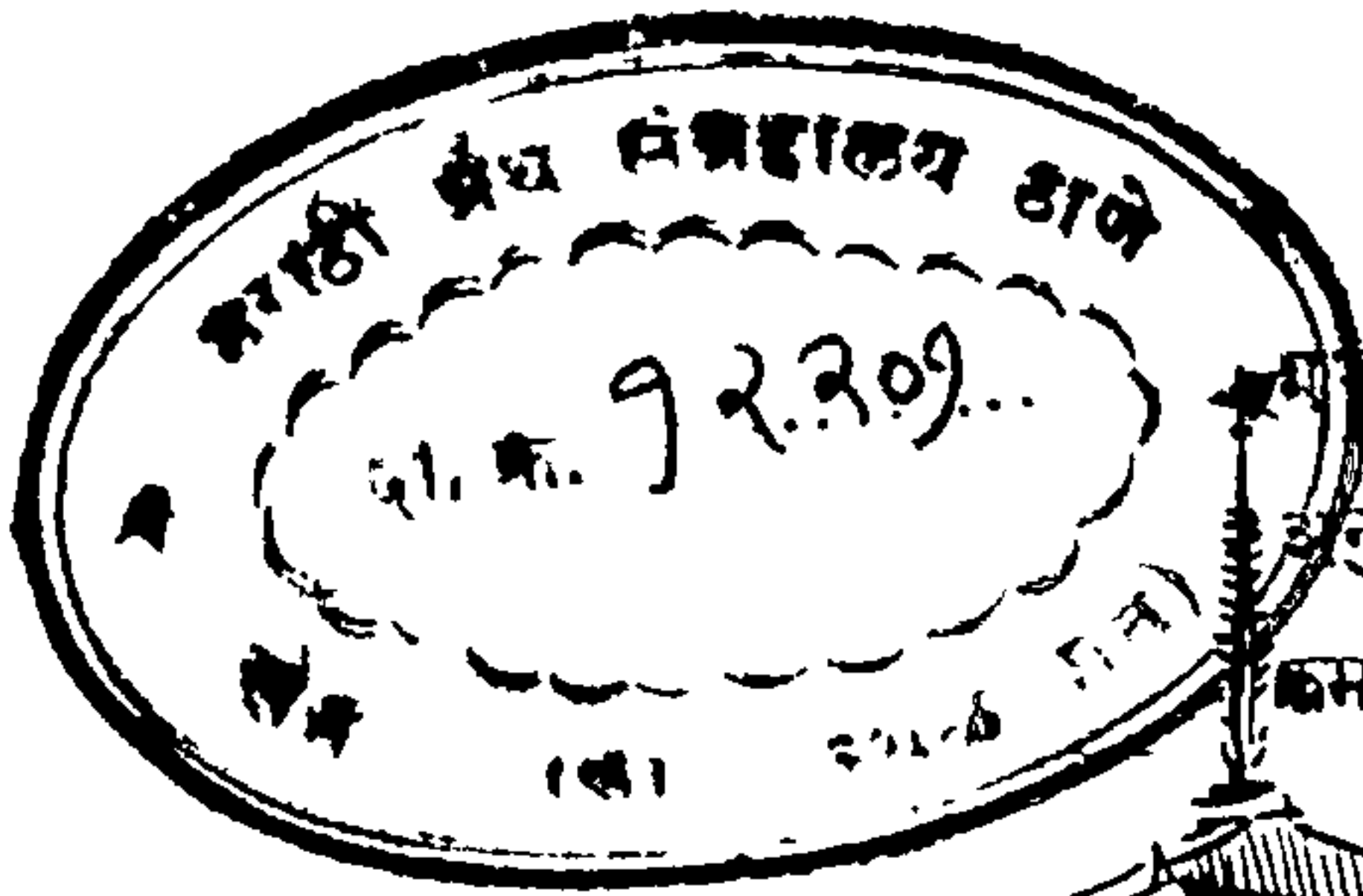
हे सर्व व्यक्तिनिष्ठ विचार झाले. वस्तुनिष्ठ दृष्टीनें जपानचा विचार केला, तर जपान हें खरोखरच जगांतलें एक महान् राष्ट्र आहे यांत शंका नाही. आशिया खंडांतील एका लहानशा देशानें वैज्ञानिक आणि औद्योगिक क्षेत्रांत मोठमोठ्या पाश्चात्य देशांवर मात करावी याचें नवल वाटतें. तथापि, सुधारणेच्या शिखरावर आरूढ झालेल्या ह्या अद्वितीय राष्ट्राची अस्मिता आणि स्वाभिमान अद्याप जागृत होऊं नये याचा विषाद वाटतो. आज तरी जपान ही एक अमेरिकेची वसाहत आहे असें वाटतें. आपण भारतीय लोक काश्मीर-मध्ये ज्या भावनेनें जातो, त्याच भावनेनें अमेरिकन लोक आज जपानमध्ये येत असतात. अमेरिकनांच्या राजकीय दास्यांतून जपान जरी आज मुक्त झालेला दिसत असला, तरी अमेरिकन संस्कृतीच्या शृंखलांतून जपान ज्या दिवशीं मोकळा होईल तो सुदिन.

जपानचें एका वाक्यांत वर्णन करावयाचें झाल्यास असें म्हणतां येईल कीं, यत्किंचितहि आवाज न करतां प्रचंड वेगानें फिरणारें तें एक विराट् यंत्र आहे. या यंत्रांत माणसांना तर स्थान नाहीच नाही—मग जनावरांना कोठून असणार

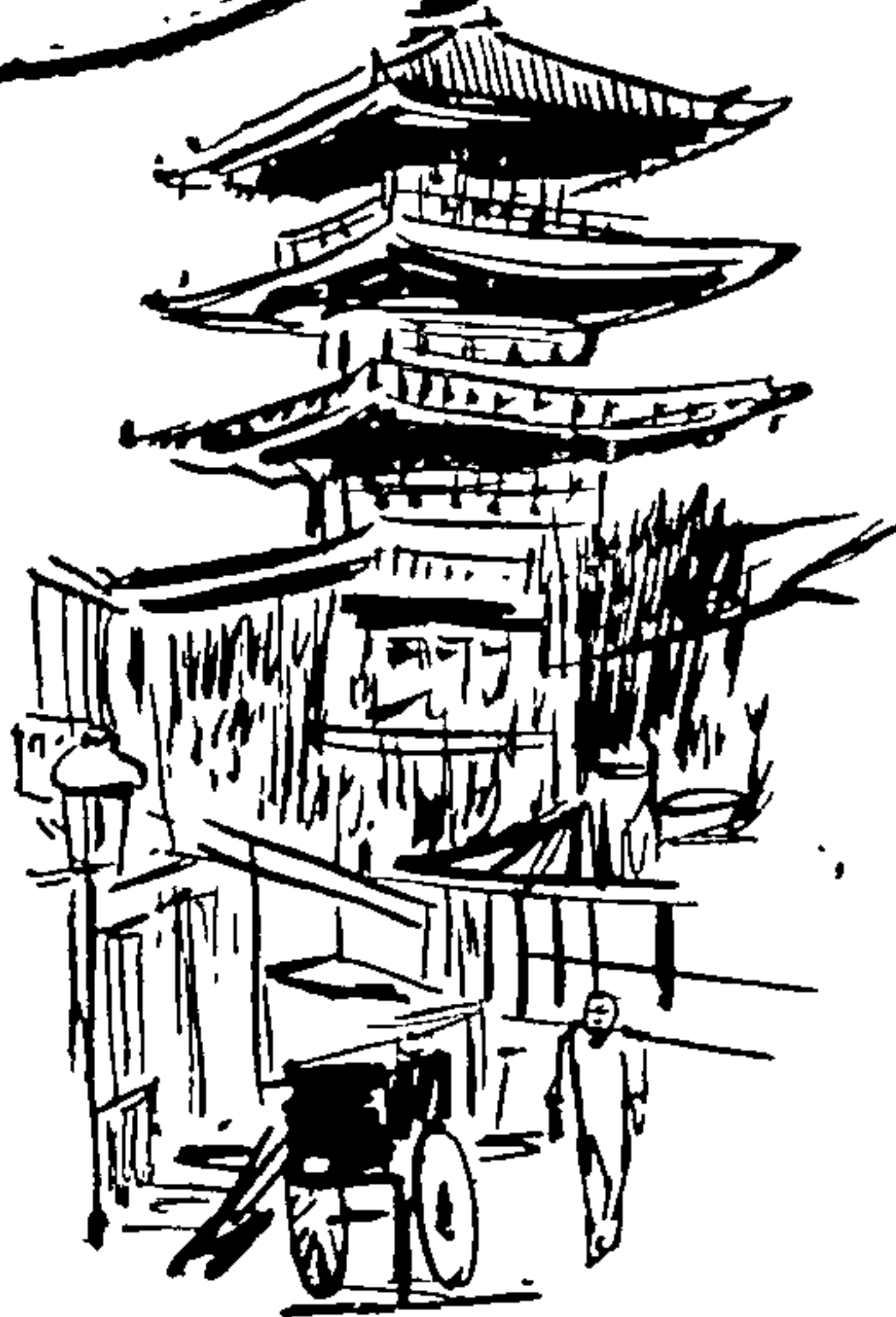
जनावरांची आठवण एवढ्यासाठी झाली की, जपानमधल्या माझ्या मुक्कामांत रस्त्यांतून किंवा रस्त्याच्या कडेने जाणारे एकहि जनावर मी कधी पाहिले नाही. न कुत्रे, न मांजर, न मेंढी, न गाय ! अजब आहे की नाही ?

म्हणून जपानहून परत येतांना भारतामधल्या पहिल्या मुक्कामाला म्हणजे कलकत्याच्या डमडम विमानतळावर जेव्हां मी प्रथम उतरलो तेव्हां विमानापासून थोड्या अंतरावर दहा-पांच उडाणटप्पू कुत्री क्यॉव-क्यॉव करून काँग्रेसवाल्यांसारखी भांडत असलेली पाहून मी एकदम थक्कलोच. अन् आतां मात्र आपल्या मातृभूमीत आपण खरोखरच पोहोचलो अशी जाणीव होऊन 'वंदे मातरम्' हे उद्गार आपोआप ओंठांतून बाहेर पडले !

नवयुग : १६-९-१९६१

भारती ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थान
अनुक्रम...३.१.६.६८..... वि: ...
क्रमांक...२.७६..... नों: दि: ...

REFBK-0012201

REFBK-0012201